

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Délvidék/ Vajdaság

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

Lennert Géza fotóival

A kiadvány megjelenését

az MTA Etnikai-nemzeti
Kisebbségkutató Intézet,
a Szerb Köztársaság
Kulturális Minisztériuma és
a Tartományi Oktatási és
Művelődési Titkárság

támogatta

... ■

Délvidék/Vajdaság

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta, 2007

... ■

Délmagyarország
Társadalmi és
Tudományi

„A hidat érte találat. A másodikat. Az emberi kapcsolatokat érte találat, az emberi alkotás egyik művét érte találat. Az embert érte találat, mert megszakadt a kapcsolat, amit a híd jelképez. S a hidak mindaddig hullani fognak, amíg meg nem születik az emberben az őszinte vágy, hogy közeledjen a másikhoz. Sok hídépítőre van szükségünk.”

Harmath Károly: És megremegett a föld...
Híd, LXIII. évf. 3–4. (1999) sz. 134–137.

Könyvünk előzménye a 2005-ben megjelent *Kárpátalja – Társadalomtudományi tanulmányok* című munka Beregszászi Anikó és Papp Richárd szerkesztésében. A kötetet a kárpátaljai II. Rákóczi Ferenc Tanárképző Főiskola és a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete közösen adta ki. A közös kiadással, amelynek szerzői között egyaránt voltak kárpátaljaiak és magyarországiak, az volt az elsődleges célunk, hogy jelezzük az együttgondolkodás szükségességét egy nemzetrészt, valamint a teljes nemzeti társadalomtudományi és társadalmi-közéleti diskurzus számára egyszerre. A társadalomtudományok ugyanis elhanyagolhatatlan láncszemek a mindennapok világa (akár múltbeli, akár élő jelentéstartalmairól beszélünk) és az ettől általában elidegenedő politikai döntéshozók között. Nemzetpolitikánk aktuális helyzetét figyelve pedig még égetőbbnek látszik a szükség a nemzetrészek közötti egymást értő diskurzusra. A társadalomtudományi értelmezések a megértéshez és az ezen alapuló nemzetpolitikai stratégiák kidolgozásához és alkalmazásához segíthetnek hozzá minket.

Délvidék/Vajdaság – Társadalomtudományi tanulmányok című könyvünk ebben az összefüggésben folytatása a kárpátaljai kötetnek, hiszen ez is a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetnek a közös kiadványaként és a két intézethez kötődő kutatók írásainak csokraként jelenik meg. Annyiban mégis más ez a kiadvány, hogy a benne olvasható tanulmányok a bennük található tudományos kérdéskörök, elemzések mellett azt is számba veszik, hogy milyen a szerzőjük által művelt tudományág helyzete a Vajdaságban, hogyan, milyen módszerekkel, értelmezési lehetőségekkel és eredményekkel járul hozzá egy-egy tudományos diszciplína a délvidéki magyarság életének mélyebb megértéséhez, illetve milyen új meglátások, utak, célok felé lehet irányítani ezeket a kutatásokat. A tanulmánykötet célja ezzel felkínálni és továbbgondolásra ajánlani a fent leírtakat.

A kötet szerzői több diszciplína felől érkezve, más-más megközelítésben valósították meg mindezt.

Ózer Ágnes történész-muzeológus a vajdasági magyarság történeti tudatának elemzése révén az önazonosság keresésének izgalmas összefüggésében írt a vajdasági magyar értelmiség és tudományosság sajátosságairól. Káich Katalin művelődéstörténész tanulmányai nem pusztán összegezik a diszciplínának eddig elért eredményeit, hanem bemutatják annak korlátait is, rámutatva az aktuális kihívásokra. Hozzá hasonlóan Németh Ferenc művelődéstörténész és Pejtin Attila történész is áttekintik a vajdasági magyar helytörténetírás jellemzőit, és a kritikus megállapításokat sem mellőző tanulmányok konkrét javaslatokkal szolgálnak a további kutatások folytatásához. Papp György a vajdasági frazeológiai állomány kutatásáról, a délvidéki szőláskincs adattári feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről írt összefoglaló tanulmányt, előremutatva egy vajdasági frazeológiai szótár elkészítése felé. Hózsza Éva irodalomtudós, tovább bővítve kötetünk megközelítéseinek spektrumát, a kisebbségi léthelyzethez kapcsolódó szépirodalmi adaptációkat dolgoz fel tanulmányában. Gábrityné Molnár Irén szociológus a kisebbség- és oktatáskutatások eredményeit foglalja össze a Magyarságkutató Tudományos Társaság tizenöt éves tevékenységének tükrében. Papp Árpád néprajzkutató a néprajzi kartográfia módszertani alkalmazhatóságáról és annak távlatairól ír a vajdasági történeti és társadalmi kutatások szempontjából. Mindkét kutató a régióban végzett empirikus kutatások követendő irányait is megalapozó vizsgálódásainak eredményeiből és tapasztalataiból fogalmazza meg megfigyeléseit a vajdasági társadalomtudományos törekvések irányainak, perspektíváinak további tágítására vonatkozóan. Hódi Éva Tünde pszichiáter és Hódi Sándor pszichológus olyan témákat (az egészségügyi paradigmaváltás szükségességéről, illetve a pszichológia elméleti és gyakorlati kérdéseiről) járnak körül, amelyek általában nem szoktak helyet kapni a társadalomtudományi és kisebbségismerettel foglalkozó kutatásokban, tanulmánykötetekben. A két szerző megfigyeléseiből viszont kiderül, megkerülhetetlenek ezek a kérdések. Az említett tanulmányok emellett arra is rámutatnak, hogy kisebbségi környezetben, és különösen a mai Szerbiában élő magyarok életében mennyire meghatározóak a lélektani, demográfiai vagy egészségügyi kérdések, amelyek megértése nélkül a vizsgált társadalmi jelenségeket sem tudjuk holisztikusan, összefüggéseiben látni.

Hajnal Virág és Papp Richárd kulturális antropológusok esettanulmányok segítségével mutatnak rá, hogyan szólhat hozzá egy mikrokutatás olyan általánosabb kulturális vagy nemzetpolitikai folyamat megértéséhez, mint amilyen a szóróványlét és a 2004. évi december 5-ei magyarországi népszavazás hatása a vajdasági magyarok identitására.

A rövid felsorolásból is látszik, hogy a kötet szerkesztési elve a sokszínűség tudatos felvállalása volt, utat nyitva az interdiszciplináris törekvéseknek, amelyeknek további kibontakozásához ez a kötet is eszköz szeretne lenni. A sokszínűség ellenére azonban vannak a kötetben vissza-visszatérő közös motívumok is.

Az egyik ilyen a vajdasági/délvidéki magyarság másságának jellemzése mind a többségi nemzet, mind az egyetemes magyarság irányában. Ennek megjelenése – elsősorban Ózer Ágnes, Kaich Katalin, Hajnal Virág és Papp Richárd tanulmányaiban – hozzájárul a regionális magyar világok és egyben a nemzeti kultúránkban általánosnak, egyértelműnek tekintett fogalmak, léthelyzetek, folyamatok árnyaltabb, értőbb, valósághűbb értelmezéséhez, ami alapja lehet az aktuális nemzeti sorskérdések megfogalmazásának és a nemzetpolitikai stratégiák kidolgozásának is.

Emellett természetesen nem mulaszthatjuk el a történeti és a jelenkori összefüggések regionális és európai összetevőinek, valamint az interetnikus folyamatoknak, konfliktusoknak, politikai-gazdasági kontextusoknak a kutatását sem. A tágabb összefüggések elemzésével párhuzamosan, illetve ezeken belül meg kell találni a vajdasági társadalomtudományi kutatások és ezek eredményeinek helyét a szerbiai, az egyetemes magyar és az európai kutatások világában egyaránt, ahogyan azt Gábrityné Molnár Irén és Papp Árpád is hangsúlyozta tanulmányában. Ennek megfelelően a vajdasági magyar társadalomkutatásnak „stabil” és „kikerülhetetlenné” kell válnia a társadalomtudományi megközelítéssel és módszerekkel feltárható jelenségek kutatásában.

Ezért is elkerülhetetlen a kötet tanulmányaiban megjelenő kutatástörténeti megközelítés és a kutatás-módszertani sajátosságok számbavétele, illetve ezek továbbgondolása.

Gábrityné Molnár Irén, Ózer Ágnes, Hódi Éva Tünde, Hódi Sándor és Papp Árpád írásaiban kiemelten is megjelenik az a

tény, hogy a társadalomtudomány igazából a saját közegéből sem ragadható ki, hiszen a társadalomtudomány és az azt művelő tudósok egyaránt részei a kutatott kultúrának. Ebből következik, hogy elkerülhetetlen a szubjektív hangvétel a kutatások interpretációi során, amit azonban a kötet tudatosan fel is vállal. Felmerül ugyanis a kérdés, lehet-e, kell-e egyáltalán „objektívnek” maradnunk kutatásaink során, hiszen minket, a szerzőket is érintő, sokszor égető kérdésekkel foglalkozunk, ráadásul úgy, hogy az általunk ezekre megfogalmazott válaszokért is felelősek vagyunk.

Erre utalnak Hódi Sándor, Hajnal Virág és Papp Richárd tanulmányainak módszertani megjegyzései, amelyek a jelenlét szükségességét hangsúlyozzák az életükben megfigyelhető társadalmi jelenségek kutatásában. Az intenzív jelenlét már önmagában is feltételezi az empátikus-szubjektív, belülről látó megközelítést, de mindennek együtt kell járnia az objektív elemzőkészséggel is a tapasztalt jelenségek leírásakor és értelmezésekor.

Ha ez utóbbi is meg tud valósulni, akkor valóban egyre nagyobb relevanciája lehet a jelenkutató társadalomtudományi munkáknak – Hódi Sándor szavaival – „a magasabb perspektívából való szemlélés” sokat tapasztalt politikai és tudományos nézőpontjaival szemben.

Az értő-értelmező megértés további társadalmi haszna az előítéletesség visszaszorításában is megmutatkozhat. Az előítéletek mögött álló tudatlanságon, ismeretsegénységen is enyhíthetnek kutatásaink. Akár a magyarországiak, akár a szerbség a vajdasági magyar kultúrára vonatkozó ismeretének minőségére tekintünk, láthatjuk ennek az összetevőnek is a fontosságát.

Ezzel együtt a tudományos-szakmai hiányosságokat, a nemzeti sztereotípiákból fakadó hibákat is kiköszörülhetővé tehetjük kutatásainkkal, ahogy arról Pejín Attila beszél tanulmányában egy zentai szerb történész munkájával kapcsolatban.

Az elmondottakból beláthatóvá válik, hogy mi az, ami a támogatások csekély volta ellenére is kitartóvá teszi és motiválja a kötetben szereplő kutatókat.

Káich Katalin és Gábrityné Molnár Irén egyaránt utalnak rá, hogy a totalitárius ideológiának és politikai törekvéseknek

fontos célja volt az együttgondolkodás szabadságának, mind a nemzetközi, mind a hazai iskolák és műhelyek kölcsönös megismerésének, útkereséseinek ellehetetlenítése. Ennek hatásaként tudható be az, hogy lehetne a meglévőnél sokkal több társadalomtudományi érdeklődés a vajdasági magyarság körében.

Tanulmánykötetünk célja ezért többek között az, hogy az így összegyűjtött tanulmányok új gondolatokat közvetítsenek a kutatók számára is, illetve hogy újabb fórumok születhesse- nek esetleg egy-egy kötetben felvetett vagy éppen vitatható kérdéskör mentén, amely alkalmak aztán Pejin Attila szavaival „potenciális műhelyekké” is alakulhatnak.

Ózer Ágnes tanulmányában bemutatja, hogy a vajdasági magyarság történelmi tudatának és identitásának alakításá- ban, megerősítésében meghatározó szerep jutott Bori Imre munkásságának, az újvidéki Magyar Tanszéknek és a Hunga- rológiai Intézetnek. A politikai-társadalmi változások elmúlt több mint másfél évtizedében sok minden megváltozott az identitás, a történelmi tudat és a tudományos intézményhá- lózat, a kutatói apparátus terén is. A megszűnő intézmények és az átfőrmálódó társadalomtudományi hálózatképződés folyamatában is fontos maradt azonban, hogy a délvidéki magyar társadalomtudományi élet közösségépítő és megtartó jelentőségét megőrizze. A déli végeken folyó társadalomku- tatások ma is ugyanúgy fontosak a nemzet egésze számára, hogy feltárják, elemezzék és bemutassák azokat a léthely- zeteket, valóság tartalmakat, problémavilágokat, amelyekről hi- telesen tudnak szólni. Ezért kell itt, a Délvidéken egy magyar- országi tudományos intézettel közösen és a többi nemzetrész tudományos és közéleti nyilvánossága felé fordulva számba venni és megvitatni tudományos, intézményi és társadalmi kérdéseinket, amelyek kizárólag a mély, valósághű megértés és értelmezés talaján állhatnak abból a célból, hogy az itt élő magyarság jövőképeinek alakításához mi is felelősséggel hozzájárulhassunk.

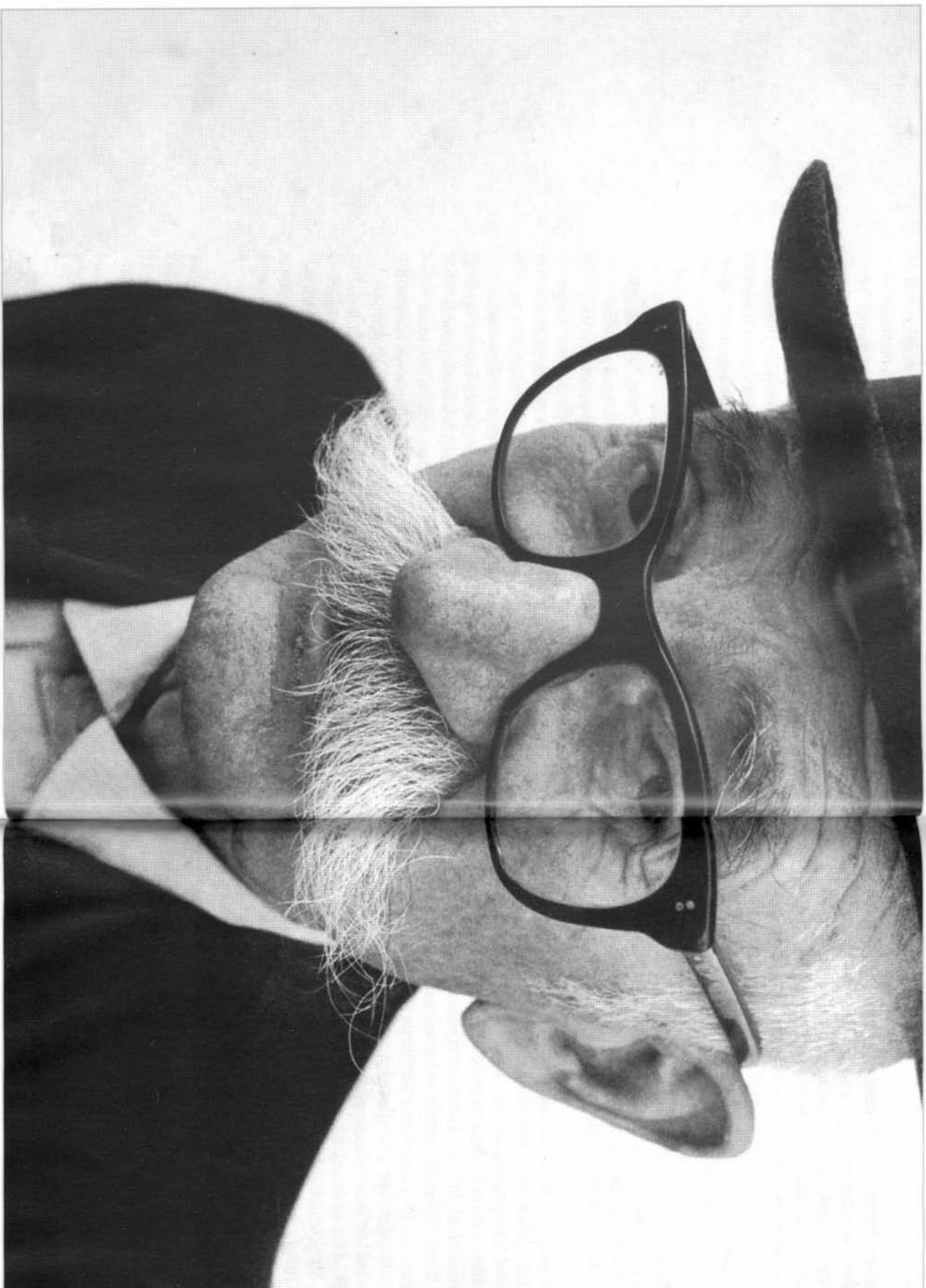
Tanulmánykötetünk ebben a törekvésünkben kíván segítsé- günkre lenni.

Zenta-Budapest, 2007 márciusa

A szerkesztő

...

...

...

...

Az előzmények

A trianoni sokk, az impériumváltások, amelyeket a magyarság kisebbségi sorsra jutott nemzetrészei – így a jugoszláviai magyarság is – a XX. században megélték, mély és tartós nyomokat hagytak a gazdasági, a politikai és a társadalmi életben. Mindez mélyrétegekig hatolt, a nemzeti és történelmi öndefiníálásukban, az önmeghatározásuk folyamataira is jelentős hatást gyakorolt. A többségi uralkodó nemzet pozíciójából a kisebbségi, a megbüntetett és a jogfosztottság helyzetébe jutott nemzetrészek az előállt helyzetet mindenhol nehezen és lassan dolgozták fel. Az adaptáció időszakában az átállás államunként a helyi körülményektől függően különböző módon játszódott le. Erre a folyamatra – a gazdasági, a társadalmi és a kulturális folyamaton kívül – az újonnan többségi nemzetté előlépett, államalkotó nemzettel közösen megélt történelem is jelentősen kihatott.

A vajdasági magyarság – a jugoszláviai magyarság részeként¹ – az elmúlt több mint nyolc évtized alatt folyamatosan foglalkozott azoknak a kérdéseknek a megválaszolásával, amelyek lehetővé tették volna számára – az adott történelmi kereteken belül –, hogy rendezze, és kezébe vegye sorsának alakítását. Ebben az igyekezetében csak úgy lehetett volna sikeres, ha módjában állt volna tartósan kiépíteni kollektív közösségtudatát. Erre azonban a történelmi körülmények nem nyújtottak lehetőséget. Így a vajdasági magyarság kollektív közösségtudata sem működhetett szabályosan. A kollektív közösségi tudat szabályos működése nemcsak a kisebbségi sorsra jutott nemzetrészek esetében bírt kiemelt jelentőséggel, hanem a „történelmi traumákat” megélt magyar nemzeti kontextusban is.²

Ebben a traumatizált nemzetállapotban a vajdasági magyarságnak többszörös külső és belső akadályokkal kellett megküzdenie. A külső nehézséget a magyar nemzetfejlődés fennakadása, a belsőt pedig az új állam sorsában való osztozás jelentette. A külső és belső nehézségek nem gátolták meg a vajdasági magyarságot abban az igyekezetében, hogy 1918 óta folyamatosan munkálkodjon – az adott helyzethez alkalmazkodva – azoknak az egyéni és kollektív mechanizmusoknak a kiépítésén, amelyek a XX. század utolsó évtizedéig képesek voltak megőrizni a vajdasági magyarságot. A társadalmi körülményektől függően a vajdasági magyarság közösségtudatának formálódása – történelmi koronként – különböző módon fogalmazódott meg. Az identitás megfogalmazódására és önmeghatározódásra a történelmi

¹ A Délvidék szélesebb fogalma miatt ebben az értelmezésben a pontos körülhatárolás érdekében célszerűbb a jugoszláviai magyarság és vajdasági magyarság meghatározás.

² Lásd: Hódi 2003.

tudat jelentős hatást gyakorolt és gyakorol ma is. Még akkor is, ha a kezdeti, átállási fázisban az újonnan alakuló államban – a régi jelentés hordozásával – jogilag és társadalmilag az lehetetlenné vált. Ezzel a jelenséggel nemcsak az elszakadt vajdasági magyarságnak kellett megküzdenie, hanem a magyarországi/vajdasági szerbeknek is, hiszen minden elkülönülési folyamat ellenére történelmi tudatuk a XX. századra – az adott állam kereteibe illeszkedve – annak összetevő részévé vált, ami az egységes szerb nemzeten belüli különbözőség tudatosodását idézte elő.

A vajdasági magyarság esetében az önmeghatározás és öndefiníció a magyarság és a délszláv nemzetekkel – legnagyobb mértékben a szerb nemzettel közösen megélt történelmi múlt, a szerb–magyar történelmi viszony alakulástörténetének lett a függvénye. Mindez az új, közös délszláv államban a vajdasági magyar közösség társadalmi pozíciójára és rangjára jelentős hatást gyakorolt. Bármilyen szempontok alapján is vizsgáljuk ezt a történelmi szimbiózist, az – ritka kivételekkel – sohasem értékelhető egyöntetűen pozitívnek. Akkor sem, ha a magyar és szerb állam egymás közti viszonyát vesszük szemügyre, de akkor sem mutat jobb képet, ha a Magyarországra beköltözött szerbség és a magát uralkodó nemzetnek tartó magyarság egymás közti viszonyát vizsgáljuk a XVII. századtól visszamenőleg. Ez a véres összetűzésekkel, háborúkkal terhelt, a történelmi jogok megkérdőjelezését is magába foglaló helyzet, a magyar–szerb viszony alakulása a történelem válságos periódusaiban komoly próbatételek elé állította a Délvidéken élő vajdasági magyarságot. A közös történelmi múlt folyamán – nemcsak egyszer és nem egyformán – történt ez mind a múltban, mind napjainkban.

Az 1918 utáni fordulatot, a „trianoni sokk” következményeit az újonnan megalakult délszláv államban az elszakított nemzetrészek nehezen és lassan dolgozták fel. Az újonnan alakult SZHSZ Királyságba szakadt 467 658 magyarból 378 107 élt a Vajdaságban. Bennük az anyaországtól és a nemzettesttől való elszakadás a trianoni békeszerződés megkötése után tudatosodott véglegesen.³ Az új államban szerveződő hatalom megkülönböztető intézkedései következményeként a magyarság gazdaságilag és kulturálisan is legyengült. Történelme során ekkor kényszerült először arra, hogy „az új helyzethez igazodva, a megmaradás érdekében” ösztönösen, majd tudatosan kezdjen el munkálkodni nemzeti önazonosságának kiépítésén.

■
³ A kérdésről bővebben:
 A. Sajti 2004.

Ez a folyamat a vajdasági magyarság esetében két síkon haladt. Az egyik a már nem létező magyar múltból táplálkozó tudatra és kultúrára való támaszkodás, a másik az új körülményekhez alkalmazkodó, reális állapotokon alapuló nemzeti önazonosság kiépítése, amelyek komplementáris összefüggésben álltak egymással. A folyamat lassúságát nagymértékben befolyásolta az új államba került magyarság gazdasági erejének hiánya és társadalmi rétegződésének aránytalansága. Magyarország több nemzet lakta peremvidékén a társadalom – a speciális történelmi körülmények miatt – az impériumváltás előtt sem rendelkezett arányosan rétegződő társadalmi szerkezettel. A magyar nemzet-önazonosságot hordozó értelmiségi elit nagyobb központokba vándorolt, a régi államapparátus, a földbirtokosok és a kisszámú értelmiségi – az újonnan kialakult helyzetben legyengülve – nem tudta felvállalni az önazonosság hordozójának szerepét. A túlnyomórészt szegény, föld nélküli parasztság, az élelmiszeriparban és a kisiparban foglalkoztatottak gazdasági helyzetüknél, műveltségi szintjükénél fogva nem voltak fogékonyak a nemzeti érzésen alapuló önazonosság szerepkörének betöltésére, így történelmi tudatuk formálódása is más eszmerendszeren alapult.⁴ Ennek ellenére az államhatalom és a hivatalos körök állandó gyanakvással – az irredentizmusra és a revizionizmusra hivatkozva – fokozott figyelemmel kísérték minden nemzeti alapon történő, nemcsak politikai, hanem társadalmi és kulturális szerveződést is. A vajdasági magyarság önazonosulási folyamatát ily módon jelentősen nehezítette az a tény is, hogy a vajdasági magyarságon belül a különböző társadalmi osztályok között nem alakult ki politikai párbeszéd, és a vajdasági magyarság akkori politikai és kulturális szerveződésének központjai – Nagybecskerek, Szabadka, Zombor és Zenta – szétszórtságuk miatt nem rendelkeztek ezzel az egyesítő erővel.⁵

A magyarság anyanyelvű oktatási rendszerét és szervezetét ebben az időszakban ért inzultusok a vajdasági magyarság szellemi egészét alapjában rengették meg. Erről tanúskodik, hogy 1926-ban a jugoszláv és a magyar kormányközi tárgyalásokon a magyar fél minimumként terjesztette elő a nemzetközi szerződésekben is szereplő követelést: „... a magyarság megtarthassa nyelvét, kultúráját, és annak fejlődése biztosítva legyen. Ezért most az elemi iskolák, tanítók és tanítóképzők ügyét tartják sürgetőnek”. Az ilyen jellegű intézkedések – a régi oktatási rendszer átszervezésével – a vajdasági magyarság történelmi tudatának alapjait biztosító és kialakító intézményeket is felszámolták. Így a térségre vonatkozó történelmi

■
⁴ Uo. 33.

⁵ Uo. 34. A. Sajti Enikő ennek okát a zömmel orvosokból, jogászokból, ügyvédekéből és középbirtokosokból álló politikai réteg történelmi tapasztalat-hiányának tulajdonítja.

⁶ Uo. 61.

jognak a tudatosodása a múltra vonatkozó bizonyítékokat követelt, amelyek a két világháború között inkább a szellemiekre, mintsem az anyagi bizonyítékokra vonatkoztak. Annak ellenére, hogy a XIX. század végén megyei szinten szervezkedő történelmi társulatok – mint amilyen a Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata és a körülötte csoportosuló, helytörténettel foglalkozó értelmiségiek tevékenysége, a rendszeresen megjelenő *Évkönyv*, a vármegyei monográfiák és a Borovszky-féle Magyarország vármegyei és városai című sorozat – magukban hordozták a helyi és regionális történelmi tudat kialakulásának csíráját. A megváltozott helyzetben azonban sem az önazonosságra való eszmélés, sem pedig a közösséget teremtő és erősítő történelmi tudat nem tudott a felszínre törni.

Noha a vajdasági magyarság körében már 1922-ben elkezdődött a politikai szerveződés folyamata mind a polgári, mind a baloldali szociális programokat propagáló pártokban, a helyzet még 1935-ben is, amikor a *Kalangya* című folyóirat munkatársai megkísérelték a számvetést a magyarság sorsának alakulásáról, a vajdasági magyarság a jugoszláviai magyarsággal egyetemben szétszóródottsága, társadalmi, gazdasági és kulturális szervezetlensége okainak a felfedését jelölte ki elsődleges feladataként.⁷ A bevezető tanulmány szerzője, Kende Ferenc a vajdasági magyar szellem meghatározásában három tényezőt jelölt meg: „a magyarság történelmi múltját, a világháború kitörése előtti világszemléleti állapotát és végül a mi vidékünk különleges életét”⁸. Ennek a ténynek a tudatosodása már annak a jelét mutatta, hogy a vajdasági magyarságnak felül kellett vizsgálnia azt a szellemi örökséget, amelyet a tanulmány szerzője a „megyeházi szellemiség” fogalmába sűrített, és amely az újonnan előállt helyzetben nem mutatkozott célravezetőnek a vajdasági magyarság történelmi tudatának a kialakulásában. „A volt magyar városok képe teljesen megváltozott. Megszűnt a megyeháza, elnéptelenedtek az úri kaszinók... Természetes és törvényszerű, hogy középosztályunk, melynek gondolkörét a magyar történelmi múlt erényei, a háború előtti társadalom szemlélete és az úriasság szelleme táplálta, a kisebbségi állapot egészen más légkörbe tapogatózó tanácstalanságba esik, és csak lelki válságokkal, fokozatosan és zökkenőkel találhatja meg helyét. A múlt minden jóval és rosszal kiirthatatlanul él benne, kíséri útjain, irányítja gondolkodásában, és gátolja cselekedeteiben.” Majd leszögezi: „Az első lépésnek, ha magunkon segíteni akarunk, kisebbségi gondolkodásunk kialakításának kell lennie. Minden gyöngeségünk, tapogatózó

⁷ Kende 1994.

⁸ Uo. 422.

szervezetlenségünk a kisebbségi gondolkodás hiányának tudható be. A kisebbségi gondolkodás különálló, pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívnódní vérünkbe, agysejtjeinkbe és idegrendszerünkbe.⁹

A Kalangya betiltott, helyzetfelmérő számának előkészítésekor a vajdasági szellemiség csak Szenteleky Kornél és Csuka Zoltán tevékenységének nyomán, az irodalmi élet szerveződésében mutatott fel eredményeket, ám abban sem mutatkozott meg egyértelműen a történelmi tudat. A korabeli, a két világháború közti költészetüket tradíció nélkülinek, „jelenben élőnek” minősítette az utókor. A pillanat azonban jelentőséggel bírt a vajdasági magyarság életében, mert ekkor történt meg a közösségtudatra való ébredés szükségességének általános érzékelése. Ez már nemcsak szellemi szükségletet jelentett, hanem a közösség egzisztenciális kérdésévé nőtte ki magát, és nem kis önvédelmi szerep jutott neki.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ha a tiltások ellenére is a vajdasági magyarság meg tudta teremteni és szervezni sajátos irodalmát, mi lett a történelmi tudatával, amelyre önazonosságát alapozhatta volna? Miért volt az akkori történelmi tudás improduktív, miért húzódott a szülőföldkultusszal együtt a „hallgatag tudatmélybe”? Ezekre a kérdésekre a vajdasági magyarság ismételt oknyomozó felmérésében, a *Híd* című folyóirat Itt és most címet viselő tematikus számában¹⁰ az anyaországtól való különélés több évtizede után ismételten kereste a választ. Ennek a sajátos „történelmi amnéziának” a jelenségét akkor – azokban a válságokkal és háborúkkal terhelt években – a nem egyszeri, újbóli honfoglalásban, a török világ előtti helyzet visszaállításának és az újonnan felépített világnak a nehézkes megszilárdulásában látták. Az újonnan kialakult etnikai képben a magyarságnak a Vajdaságon belüli belső migrációiban találták meg azokat az okokat, amelyekkel „az új gyökerek tépődtek föl”, és nehezítették meg a „tradíciók születését, fejlődését és lombosodását”¹¹. A kialakuló új kép alapkontúrjait ebben a századvégi felmérésben a falu társadalmi szerkezetének, fejlődése hordozóinak változásában és megváltozott etnikai összetételében kell keresni. Ez nemcsak a „délsláv hatás alatt kialakult közös vonásokra” figyelmeztetett, hanem az itt élő németekkel, szlovákokkal, a Bánságban a bolgárokkal, románokkal kialakult kölcsönhatásokra is.

A két világháború között voltak olyan nézetek, amelyek továbbra is a magyarság „történeti, néprajzi és kulturális integrális összefüggését” vallották. Szenteleky Kornél és Havas Emil vitájában

⁹ Uo. 427.

¹⁰ *Híd* 1994.

¹¹ Bori 1994.

Szenteleky szerint „nemcsak a levegő meg a tájkép változik, hanem az emberek is”, amely akkor már egy „új” önazonosság és ezzel együtt egy új „kisebbségi magyar történelmi tudat” létezését bizonyította közvetve. A folytonosságot megbolygató és felforgató számos kedvezőtlen történelmi körülmény mellett ez a történelmi tudat – amely az önazonosságnak is biztos támpontjait jelenthette – nem mutatkozott meg teljességében, mert a két világháború között azt nem követte, és így nem is támaszkodhatott egy kiépített intézményrendszerre, amely ezt a szellemiséget szervezetten ápolta és terjesztette volna. 1929 után a már működő és az újonnan alakult kulturális egyesületek és közművelődési szervezetek nem rendelkeztek nagyobb integratív erővel. A kitűzött feladatokat sem teljesíthették mindig maradéktalanul, mert munkájuk a magyar kisebbség iránt alkalmazott „kemény kéz” politikájának szellemében állandó ellenőrzések és betiltások között folyt. A Kende Ferenc által megfogalmazott három meghatározó elv közül egyikkel sem lehetett mélyrehatóan foglalkozni, vagy azt a vajdasági magyarság közt bármilyen módon nyilvánosan propagálni. Így olyan tevékenységet sem lehetett folytatni, amely az önazonosságra eszmélést és a kollektív tudat fejlődését segítette volna elő, ennek ellenére történtek ilyen kísérletek.¹²

Az osztályharcra összpontosító kommunista, szocialista és szak-szervezeti mozgalom körül gyülekező magyarok szellemiségében és történelmi tudatában a magyar nemzeti momentumnak nem jutott elsőrendű szerep.¹³ Helyette a vajdasági szerbség történelmi tradíciójából merítő, de új tartalommal feltöltődő regionális, a vajdasági önazonosság kialakulásának folyamata kezdődött el, mely sajátos történelmi tudattal is rendelkezett. A vajdasági történelmi önazonosság iránt a vajdasági magyarság munkás- és agrárproletár rétegei mutattak nagyobb mértékű fogékonyságot.¹⁴

A vajdasági magyarságnak a két világháború közti, kényszerűség szülte, új földrajzi és történelmi keretbe jutott nemzetrészként ismét birtokába kellett vennie saját múltját, hagyományait. Ismét meg kellett tanulnia – most már önállóan – az arra való „emlékezést”, melyet az egyetemes magyarság a XIX. század második felében már sikeresen elsajátított, s melyet a történelmi változás törölt el. Saját emlékeztet-
re volt szükség, öntudatosságának jeléül pedig a maga történelmi tudatának, kultuszteremtésének és -ápolásának folyamatát kellett elindítania. A múlt és a hagyomány szisztematikus számbavételével, öntudatra ébredésével, közösségként való funkcionálásával lehetővé kellett volna tennie a vajdasági magyarság társadalmának az újonnan

■
¹² Az Újvidéken megjelent *Reggeli Újság* 1936 októberében folytatásokban közölte Tóth Bagi István sorozatát *Amíg Petur bán vára eljutott a mai Noviszádig* címmel a bélakúti apátság megalapításának 700. évfordulója alkalmából.

¹³ A. Sajti 2004.

¹⁴ Lásd: Kiss 1937.

megteremtett államba történő beilleszkedés megkezdését is. A bajok orvoslásának, a „múlt birtokbavételének” és az arra való emlékezésnek a folyamatát és az oly szükséges folytonosság megteremtését az újabb háború szakította meg.

A második világháború alatt a „visszatért Délvidéken”, a Bácskában állami szinten nem csak az oktatási rendszerben eszközölt változásokkal igyekeztek orvosolni a 23 év okozta szellemi károkat. A Délvidéki Közművelődési Szövetség keretében a „magyar lélek és a magyar szellem...”, a magyar művelődés, a magyar kultúra hatalmas világító fénycsóvájának kisugárzásával igyekeztek »mindenfelé a magyarság meg nem törhető szellemi és erkölcsi fölényét« bizonyítani az »ezeréves magyar Délvidék szellemében«¹⁵.

A történelmi és közösségi tudat fontos alapkövetelményét, múltjának birtokbavételét a vajdasági magyarság a második világháború után valósította meg. Az újabb impériumváltás után, a katonai közigazgatás bevezetését követően kisebbségi létének legtragikusabb korszakát kellett megélnie. Az 1944. és 1945. évi magyarellenes megtorlásokat, a kitelepítéseket, melyeknek következményeit több mint hat évtized múltán sem építette be történelmi tudatába, és dolgozta fel a vajdasági magyarság. Ennek okát abban a hosszan tartó történelmi amnéziában kell keresnünk, amely évtizedek múltán ismételt az irodalomban és az irodalomtörténetben tört meg, s követte ezt az eltűntek és ártatlanul kivégzettek számbavétele.

A vajdasági magyarság életének konszolidációja Vajdaság autonóm státusának elnyerésével kezdődött el. A nehézségek és a tanítók hiánya ellenére is beindult az anyanyelvű oktatás, s lehetővé vált egy új értelmiségi réteg kialakulása, amelyre eleinte „az ideológiai hipnózis” hatott ki nagymértékben.¹⁶ 1948 után, a Sztálinnal való szakítást követően a vajdasági magyarság számára a „jugoszláv hatalmi elit józan belátásának” következményeként gazdasági, politikai, művelődési és kulturális téren is – az anyanemzettel ellentétben – olyan feltételek alakulhattak ki, amelyekben az oktatás és az általános műveltség szintje jelentősen emelkedett, amelyben a közösségi tudat, a kollektív emlékezetre való igény közösségi és társadalmi imperatívusként jelentkezett. Nemcsak az egyetemes magyarság művelődéstörténete szolgált ehhez alapul, hanem a sztálinizmussal való általános leszámolás is. Az úgynevezett „emberarcú szocializmus” általános elveinek elfogadása, a nyugat-európai esztétika és kultúra iránti nyitottság olyan társadalmi hangulatot teremtettek, amelyben a vajdasági magyarság szellemi fejlődésében az egyetemes magyarság avantgárdjává léphetett

¹⁵ D. M. K. Sz. Évkönyv 1943–1944. Újvidék, 1944.

¹⁶ A. Sajti 2004.

elő. A kommunista államok közül egyedül Jugoszláviában sikerült a magyarságnak egy pillanatra áthidalnia a diagnosztizált fennakadást a nemzeti fejlődésben. Ebben a környezetben megalakulhattak azok az alapintézmények, amelyek hiányában a két világháború között nem fejlődhetett ki a magyarság kollektív önazonosság-tudata.

A már meglevő napi- és hetilapok, az újrainduló folyóiratok, a magyarul szóló rádió, a Magyar Tanszék megalakulása nemcsak a térhez való kötődést, a vajdasági magyarság „szülőföldkultuszát” teremtették meg, hanem az egykoron Szenteleky Kornél által feltárba vett hiányokat, a vajdasági magyarság művelődéstörténetében létező fehér foltokat kitöltve, azt sajátos módon pótolta. Ezzel a tevékenységével jelentősen megerősítette történelmi tudatának alapjait.

A vajdasági magyarság így birtokba vehette múltját. Lett tradíció, történelmi emlékezet. Ráeszmélt Aracsra, Dombóra, Bácsra és Péterváradra, már volt reneszánsz, kamonci bibliafordítás. A vajdasági magyarság megörökölte Dózsát, jártak erre kurucok, és megtanulta a maga délvidéki negyvennyolcát. Előkerült a népviselet, énekelték népdalaikat, lettek mesék és mesemondók. Nem utolsósorban irodalma és irodalomtörténete lett a vajdasági magyarságnak. Élete és múltja lett a vajdasági magyarságnak, amely ha nem is rögtön, de a Németh László-i oktatási elvek alapján bekerült az iskolákba. A múlt kutatásával is szakképzett történészek foglalkoztak: Lőrinc Péter, Mirnics József, Gál György, Csehák Kálmán és Mészáros Sándor – még ha túlnyomórészt a szocialista ideológia posztulátumai alapján is – képesek voltak nemcsak a munkásosztály múltjáról (amely a Vajdaságban jórészt magyar is volt), hanem a magyar nemzet történetéről is értekezni.

Az 1969-ben megalakult Hungarológiai Intézet kötelékében nemcsak a magyar nyelvet, irodalmat, folklórt kutatták, hanem a történelmet is mindazt, amit a jugoszláviai magyarság szellemi örökségként magáénak mondhatott. A vajdasági magyarság szellemi világának múltját és jelenét egyaránt begyűjtötték és dokumentálták. Az igazi múlt birtokbavételéről a Forum Könyvkiadó *Kövek és Hagyományaink* sorozatának kötetei tanúskodnak. A történelmi tudat alakulásának relatív szabadságáról vall az is, hogy az oktatásban a magyar osztályok történelemtanításának programjaiba az előírt tananyag pótlásaként belekerülhetett a nemzeti történelem tanulmányozásának lehetősége. Most már adottak voltak a kollektív önazonosság-tudat kifejlődésének feltételei, már nem hiányzott a történelmi tudat, csak sajátos volt, gondolatköre pontosan meghatározható, szabályokkal körülírható szellemiséggel rendelkezett.

A XX. század utolsó évtizedében a szélesebb térnek számító Jugoszlávia és a vajdasági magyarság számára magot jelentő Vajdaság is – elemeire hullva szét – a vajdasági magyarság megteremtett szellemi közösségét sérülékennyé tette. Nemcsak kívülről érték támadások, hanem a többpártrendszer térhódításával, a rendszerváltás megindulásával, a délszláv háborúk kitörésével, az állandó pénzforrások megcsappanásával és megszűnésével alapjaiban rengette meg kialakult intézményrendszerét. A kommunista és szocialista ideológia kiszolgálóinak kikiáltott, hagyományteremtő és kollektív önazonosságot teremtő értelmiségét az összmagyarságtól elkülönülő, nem eléggé nemzeti szellemiséggel rendelkezőkké nyilvánították, és megkérdőjelezték ezt a sajátos szellemiségű világot. Herceg János, aki a két világháború közti időszakban kivette részét az irodalmi élet szervezéséből, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének tiszteletbeli elnökeként a megkérdőjelezett rendszert szalmalángként jellemezte: „S ha a rendszer szalmaláng volt, amelynek nagyobb a füstje, mint a lángja, ne törjünk pálcát fölötte! Egy egész világrésznek volt utópisztikus álma a szocializmus száz éven át. Nálunk későbbi torzulásai ellenére lehetővé tette egy új nemzedékkel a magyar kultúra kibontakozását... De oldott kéve voltunk... Most azonban itt vagyunk egy demokratikusnak ígérkező rendszerre várva, amelyben majd az összefogott, szervezett magyarság magától értetődő természetességgel küzdhet, hogy iskola és templom vele együtt magyar maradhasson.”¹⁷

A rendszer változott, a vajdasági magyarság sorsa pedig önazonosságának és kollektív összetartó történelmi tudatának alakulása révén – az összmagyar történelmi tudat elfogadásával – a több mint ezeréves történelmi jussára számítva próbálja kialakítani megmaradásának feltételeit. Nehezen iskolázott értelmisége szellemi önmegvalósítását már nem itthon keresi. Megfeledezett sajátos kisebbségi helyzetéről. Sajátos délvidékiségétől, vajdaságiasságától is szeretne megszabadulni, mert az már nem erény, hanem hátrány. Olyan jelző, amelynek fogalomhordozása a széles körű meggyőződés szerint a szétszórt kévét szimbolizálja. Olyan kévét, amelyet a magyar Alföld déli részén szórtak szét, és az semmiben sem különbözik az északitól, csak egy országhatár választja el még ma is. A szocialista rendszerben megalapított és felfejlesztett intézményei jelentősen legyengülve, az újak még nem teljesen kiépülve nem tudják biztosítani azt az erőt, amely ezekben a válságos időkben megerősítené a vajdasági magyarság önazonosságát és történelmi tudatát. A nem eléggé ismert magyar

¹⁷ Herceg 1990.

történelem és a nem magyar szellemű történelem az a történelem, amelyet a vajdasági magyar iskolások tanulnak. A honismeret, a sajátosságok, a délvidéki jelleg: a nem kíváncsi tudás. A tantervekből és tankönyvekből való kiiktatásával a vajdasági magyarság történelmi tudata, egy már nem létező és régi, ezeréves formájában újból meg nem születő haza nem reális, virtuális jövőképét építi ki magának.

Ez az egyoldalú történelmi tudat szülőföldjünkkel elégedetlen nemzedékeket produkál, amelyek ezt a válságokkal terhelt országot – amelynek kereteibe szülőföldjük több mint nyolcvan évvel ezelőtt került – könnyen elhagyják és feladják. A teremtmény szellemi mag elveszett, erejéből csak a műkedvelésre és a középszerű dilettantizmusra telik, a többség történelmi tudata szívesebben jár a több mint ezeréves romantikus magyar történelem tájain. Foglal hont Árpád szilaj hadaival, és alapít államot Szent István bölcsességével, az anyaországban is irigylésre méltó buzgósággal. Ez az egyoldalú történelmi tudat előbb-utóbb a vajdasági magyarságból talajvesztett nemzetrészt produkál, amely az anyaország „mankói” nélkül önálló életre, értéktérítésre, a kisebbségi lét alapposztulátumának és folytonosságának a fenntartására is képtelen lesz. Az önazonosságtól való menekülés és megtagadás a határmódosítás nélküli nemzeti integrációban reménykedve tagadja meg azoknak a lehetőségeknek a saját hasznára való fordítását, amelyek a Vajdaságban, a multietnikus társadalom modelljében megtalálják saját nemzeti önazonosságukat, amelybe beleépül sajátos kisebbségi történelmi tudatuk is.

- A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.
- Bori Imre: Hagyomány, azonosságtudat, migrációk. *Híd*, LVIII. évf. 1–4. (1994. január–április) sz. 62–66.
- Herceg János: Köszöntő. In *Magyarok Jugoszláviában '90.* Újvidék, 1990.
- Hódi Sándor: Történelmi traumák a magyarság kollektív tudatában. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink. (Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatában megjelent írásokból – 2001–2002).* Újvidék, 2003, Magyar Szó, 263–267.
- Itt és most. Versek, esszék, tanulmányok, dokumentumok. *Híd*, LVIII. évf. 1–4. (1994. január–április) sz.
- Kende Ferenc: Magyar szellem – kisebbségi szellem. *Kalangya*, 6. (1935. június) sz. In *Híd*, LVIII. évf. 7–8. (1994. július–augusztus) sz.
- Kiss Flórián: Vojvodina történetének vázlata. *Híd*, 1937.

■ ■ ■

■ ■ ■

■ ■ ■

■ ■ ■

Dolgozatunk a vajdasági magyar művelődéstörténeti kutatások aspektusából járja körül a téma egyes releváns megjelenési formáit, különös tekintettel a XX. század második felében létrejött opus viszonylatában; számba véve az eddigi tudományos kutatási folyamatokat, azok eredményeit, illetve a hiányosságokat, lévén hogy amikor e kutatások eredményeinek prezentálásáról van szó, az új században egészen más kihívásoknak, főleg pedig elvárásoknak kell eleget tenni, mint amilyenek a múlt század folyamán megvalósultak. A XX. század a „minden egész eltörött” jegyében valósította meg önmagát, a széjjelválasztódás, a széttöredezettség, a szétmorzsolódás, a *vagy-vagy* kérdésfeltevésre való racionális válaszkeresés nyomta rá a bélyegét nemcsak a politikai, gazdasági és társadalmi élet minden megnyilvánulási formájára, de a tudományos kutatások módszerbeli megközelítését illetően is, mintegy kötelezően preferálva és hangsúlyozva a szembenállást, az antagonizmust. A linearitás vonalán haladva, az észkokokat keresve és azok szempontjait érvényesítve „a szűkebb anyagi valóság analízise következett szigorúan tudományos módszerekkel”¹. Ez a fajta hozzáállás mint módszer a maga korlátozottságával hatványozottan jutott kifejezésre a perifériákon jelentkező társadalomtudományos témák körében végzett kutatásokban még olyan tudományos diszciplínák esetében is, mint a művelődéstörténet, amely köztudottan fokozott mértékben igényli a komplexitás elvén alapuló megközelítést, tanulmányozást, hiszen a „minden mindennel összefügg” magától értetődően tartozik hozzá e tudományterület természetrajzához.

Az ízeire szedett világ csődjének megtapasztalása lett a XX. századi ember osztályrésze. Ez figyelhető meg pl. amikor a legistenarcúbb emberi kifejezési lehetőség, mely a teremtés igényével kellene, hogy korrespondáljon, tehát a művészet bármely megnyilvánulási formája nem a teremtésben kinyilatkoztatott mikrotheoszi emberi szellem letéteményeseként jelenik meg, lévén hogy racionális elmélkedés, analízis tárgyát képezve többé már nem a létrehozott mű kerül az érdeklődés középpontjába, hanem az atomjaira szedettség aspektusának kimutathatósága, illetve az éppen divatos tudományos kutatási módszer alkalmazhatósága vagy alkalmatlansága dönt egy-egy mű értékéről. A módszer lesz mindenható, az úr, „a cifra szolga” pedig a mű. Ha az egyedül üdvözítőnek meghirdetett és elfogadtatott elméleti megközelítés jellege az elvárásoknak megfelelően nem teszi lehetővé az elemzett mű besorolását a kívánt kategóriák, a kánonok egyikébe, az alkotás nem kap átmenő osztályzatot. Végső soron a módszer

¹ Jankovics 1998, 306.

alkalmazhatósága a perdöntő. A korlátozott ismeretek elkendőzésének szolgálatában egyértelműséget sugallva telepszik rá ez a módszer a műveltség-, művészethordozó alkotásra, mint ilyen azonban használhatatlan az összetett, többdimenziós jelentéstartalommal bíró egyetemes érvényűség ki- és megmutatására, a világ egységben történő látására és láttatására. Egy beszűkült, éppen ezért könnyen kezelhető, de mindenekelőtt manipulálható világ látásmódja szerint próbál érvényt szerezni az atomra bontottság elve értékítéletként való elfogadásának. A teljesség tettenérése helyett a korlátok közé szorított, részleges és csonka, a mozaikszerűen manifesztálódó valóságot állítja ez az eljárás a tudományos vizsgálódás fókuszába – ennek alapján méltányol, osztályoz, minősít, hozza meg téves felismeréseit – lett legyen az természet- vagy társadalomtudományos jellegű, holott ma már csakis a tények, történések, a jelenségek és megnyilvánulási formák is-is alapon történő megközelítése, értelmezése vezetheti el az embert a megismerés egy magasabb szintjéhez. Az ily módon megszerezhető tudás az emberi szabadság horizontjait tágíthatja, szabadságának tartalmait gazdagíthatja. Ha képesek vagyunk felismerni az egyetemességben gyökeredző törvényszerűségeket, melyek a „minden mindennel összefügg” elve alapján működnek, a létezésnek olyan dimenziói tárulnak fel előttünk, amelyekről nem is volt, és nem is lehetett tudásunk az utóbbi évtizedekben preferált, behatárolt, megrendszabályozott és szárnyaszegett kánonvilág látószögéből történő tanulmányozás során. A felaprózottság a totalitarizmusba merevedett társadalmi létezés melegágya, mely – mint láthattuk az elmúlt évtizedekben – mindenkor egy virtuális világ koordináta-rendszerébe kényszerített és áttekinthetetlen álvalóságot realizál, amelyben az eltömegesedett, eldologiasodott, elbutított embert, a különböző hatalmi aspirációknak megfelelően könnyen megfoszthatja mikrotheoszi lényegétől: a gondolkodás és a véleménynyilvánítás isteni adományától, lévén, hogy minden teljhatalmi rendszer e két magatartásformát tekinti legnagyobb ellenségének.

Mindezeket figyelembe véve, nem kell csodálkozni azon, hogy pl. a Rákosi-korszakban megszűnt a művelődéstörténeti tanszék az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, hiszen az ott oktatott, tudományosan vizsgált tárgykörök az eredmények viszonylatában nem tették lehetővé egyértelműen azt, hogy politikai manipulációk kiszolgálóiként ékelődjenek be a tömegek szocialista szellemében történő átnevelési folyamatába. A kultúra letéteményesei között ugyanis nemcsak „az istenadta nép”, a paraszti, illetve proletári rétegek voltak

az értékteremtés hordozói, hanem azok a társadalmi rétegek is – a nemesek, az arisztokrácia, a polgári rétegek –, melyeknek létezését legszívesebben kiirtotta volna a köztudatból a szisztematikus múltrombolás és -tagadás, a gyökértelenítés.

Ez a törekvés azonban egy olyan talaját vesztett, megcsonkított világot teremtett, melyben a káosz nemcsak megkérdőjelezte, de veszélybe is sodorta az értelmes emberi létezést. A XXI. század embere számára nem maradt más hátra, mint visszatérni a gyökerekhez abból a célból, hogy a szétforgácsolódott/szétforgácsolt világ helyébe egy magasabb szinten újateremtse azt az embermértékű valóságot, melyben a mikrotheoszi lényeg az egységben való létezés ismérvei szerint lesz képes kifejezni önmagát. Így nyert/nyer újra érvényt a *Tabula Smaragdina* 2. és 3. alapigazsága: „2. Az, ami lenn van, ugyanaz, mint ami fenn van, és ami fenn van, ugyanaz, ami lenn van. Így érted meg az egyetlen csodát”, illetve „3. és ahogy minden dolog az Egytől származott, az Egy gondolatból: úgy – elfogadva azt – lett minden teremtett dolog”².

Nem véletlen tehát az sem, hogy az újraértelmezés során a kiútkeresésben korunk legjelesebbjeinek egy része a Tradícióhoz tér meg, mert időközben bizonyossággá lett: zsákutcába vezetett „a modern kísérleti tudomány... [, mely] teljesen szakítva a Tradícióval, bizonyítottnak és igazoltnak vélte végérvényes és totális uralmát: a világ kérdéseire olyan „tudományos” magyarázatot adott, amely fölöslegesnek és hiányosnak tekintette a régi tanításokat, melyeket a primitív mítoszok, sőt a gyermeteg mesék világába száműzött”³.

Mindenesetre ha önmagunkat, az általunk realizált valóságot szeretnénk közelebbről, érdemében megismerni, módosítani, netán átalakítani abból a célból, hogy a földi létezés dimenzióját elfogadhatóbbá tudjuk tenni, a tudományos kutatás módszere csakis a komplexitás elve lehet, az vezethet az összefüggések viszonylatában eredményre. A XX. század végére végérvényesen zsákutcába jutott a szétdarabolt, az összefüggéseitől és geneziséstől megfosztott létezési állapot észokokkal történő kizárólagos értelmezése, valamint az egységben realizálódó élet kiegyenlítése, sőt helyettesítése az összetevőkben kibontakoztatott részecskékkel, azaz egy megcsonkított létformával, mintegy bizonyítván azt, hogy az emberi lét itt a földön is több, mint az anyagban való megnyilvánulás, s a ráció szempontjait előnyben részesítő tényorientált tudományos kutatási módszer csak egyike lehet a számos megközelítési módnak, amikor a valóságot faggatjuk.

² Hamvas 1990, 25.

³ Georgel 2000, 23.

A művelődéstörténet azok közé a tudományterületek közé tartozik, melyek kutatása, tanulmányozása, érdemi feltárása – mint már előbb hangsúlyoztuk – eleve igényli a komplex módszer alkalmazását a választott fel- és kiderítendő témával kapcsolatban mind az anyaggyűjtéskor, mind pedig később, a feldolgozáskor, elemzéskor, a jellemzők meghatározásakor, lévén, hogy az emberi létezésnek egyfajta teljessége jut benne kifejezésre, s tanulmányozása során a „minden mindennel összefügg” elvének figyelembe vétele nélkül csak parciális, önmagáért való jelenségek halmazává áll össze, minősül mindaz, ami a kutatás tárgyát képezi egy virtuális valóság letéteményeseként. Amikor pl. a mai Vajdaság területén egykor jelenlévő szabad líceumok tevékenységének kérdéskörével foglalkozik a kutató, nem elég csak az itt működött egyesületek létrejöttének körülményeit, a megvalósított felnőttoktatási programokat számba venni, felhívni a figyelmet a városonként kimutatható különbségekre, a realizált tevékenységet minőségi alapon besorolni egy-egy közösség művelődési élete értékhozóinak valamelyikébe, tehát nem elég elvégezni a lokális jellegű kutatásokat, és azok szempontjaiból minősíteni a jelenséget, de végére kell járni az egyetemes magyar kultúrkörben és az európai kontextusban megnyilvánuló felsőoktatási folyamatoknak, melyek valamikor a XIX. század közepén kezdődtek Angliában a University Extensionnel. Ha ezt nem tesszük meg, akkor a helyi jellegű kutatásokat térből, időből kiemelve, eredetétől, gyökereitől megfosztottan tudjuk csak tanulmányozni, értékelni, s adósak maradunk annak a megválaszolásával, hogy a XIX. és XX. század fordulóján létrejött szabadliceumi mozgalom milyen helyet foglal el a korszak művelődési folyamataiban nemcsak lokális, de közép-kelet-európai, illetve európai viszonylatban is: magyarán térségünkben ez a művelődési jelenség időben vagy késve érkezett-e, milyen változata realizálódott a gazdasági, társadalmi s természetesen a politikai viszonyok függvényeként, mennyiben szolgált, ha szolgált a polgárok, esetleg más társadalmi rétegek művelődési életének minőségi javulását, volt-e gyakorlati haszna a liceumi előadásoknak, egyáltalán tekinthető-e kultúrahordozónak a Zomborban, Szabadkán, Nagybecskerekén működött egykori liceumi tevékenység, vagy csupán a civilizálódás eszközeként állja meg a helyét. A szabadliceumi tevékenység tudományos kutatásában tehát elengedhetetlen a komplex kutatási módszer alkalmazása, nevezetesen ismerni kell a XIX. század közepének európai történelmét, társadalom- és gazdaságtörténetét, rendelkezni kell a századvégi egyetemes magyar, illetve a helyi térségre vonatkozó történelmi, gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretekkel,

el kell végezni a társadalmi rétegek szociológiai/kultúrszociológiai vizsgálatát, szükséges a művelődési élet megnyilvánulási formáinak, az iskolarendszer jellemzőinek számbavétele, a líceumok létrejötté társadalmi indokoltágának kérdéskörével való foglalkozás, az angliai, a német és a francia gyakorlat ismerete stb. Ezek mind-mind olyan kérdések, melyeknek áttekintése nélkül témánkkal kapcsolatban nem lehet érdemben elvégezni a tudományos vizsgáldást.

Amikor a szabadkai szecesszió képezi tárgyát a szakszerű tanulmányozásnak, számos diszciplínában kell jártasnak lennie annak/azoknak, akik a fin de siècle eme rendkívül izgalmas különlegességét választják vizsgálódásuk tárgyául, hiszen nemcsak a társadalomtudományok szakterületeit – történelem, művelődéstörténet, irodalom, esztétikatörténet, szociológia, társadalomtörténet, gazdaságtörténet, képzőművészet, építészet, népművészet, stílustörténet stb. –, de a természettudományok vonatkozó tudományágait is meg kell konzultálniuk – pl. fizika, statika, kémia – lévén, hogy a formába öntött szecessziós objektumok anyagban nyilvánulnak meg.

A megemlített példák ékesen bizonyítják, miként omlanak le a tudományterületeket elválasztó falak, amikor a komplex megközelítési módszert alkalmazzuk egy-egy tudományos vizsgálódás tárgyát képező jelenséggel kapcsolatban, s nem a parciális vizsgálódás mellett döntünk. Ez utóbbi könnyebben kivitelezhető ugyan, s ez korunk fast food-jellegű beállítottságával van szoros kapcsolatban, amely csak úgy ontja magából a sikeres akarnokokat és önjelölt szakembereket –, de tudományos eredmények tekintetében a lényegyet megcsonkító, megmászító felaprózottságot tudja csak letérképezni, a valóságban kifejezésre jutó jelenség teljes értékű megközelítése, feldolgozása, értékelése helyett pedig csak a töredékességben gyökeredző virtuális világ törvényszerűségeit képes megmutatni. Az eredmény: a felaprózottság önmaga ellentétévé válik/vált, s a lényeghordozó egész tettenérése elveszett/elveszik a részletek aprólékos vizsgálata közben.

Köztudott, hogy a művelődéstörténet mint tudományos diszciplína Voltaire egyik, a Napkirály korát bemutató fő művében, a *XIV. Lajos százada* címűben (1751) képezi úgymond először tudományos vizsgálódás tárgyát, lévén, hogy a historiográfiai munka nemcsak a hagyományosan tárgyalt politikai és háborús eseményeket taglalja, de foglalkozik „Lajos és az udvar mindennapjaival, a kormányzati rendszerrel, a gazdasággal, a kereskedelemmel, a tudományokkal, a művészetekkel és az egyházi ügyekkel. A munka súlypontja tehát nem a politika- vagy az egyháztörténet, hanem a művelődés- és

kultúrtörténet volt. Voltaire-t ezért sokan a kultúrtörténet megalapítójának tartják...²⁴.

Művelődéstörténeti adatokat is tartalmazó írásos emlékeink között elvéve akadnak olyanok is, melyek a XVIII. század utolsó évtizedeiből származnak, s ezek értéke igen nagy, hiszen a XVIII. század derekától szisztematikusan és tervszerűen újratervezett Bácskában és Bánátban ezekben az évtizedekben minden fontosabb volt, mint művelődési életre vonatkozó feljegyzéseket készíteni. Ilyen pl. Bona Mihajlovićnak, a szerémségi származású ferences rendi szerzetesnek a naplója, amelyből a XVIII. század végi Zombor szabad királyi város és megyeszékhely mindennapjairól is értesülhetünk. Első helytörténetésünket Bárány Ágoston személyében kell tisztelni, akinek tudományos tevékenysége Nagybecskerekhez, Torontál vármegye székhelyéhez kötődik a XIX. század első felében, s a korizálásnak, az akkori elvárásoknak megfelelően, a romantikus szellemű történetírás ismérveit érhetjük tetten műveiben, „mely[ek]ben az akkor friss és új keletű hazafias buzgalom fonódik össze a tájak népe és történelme iránti érdeklődéssel”²⁵.

Helytörténeti kutatásaink első nagy korszaka a XIX. század utolsó harmadára tehető, amikor megalakult a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat. A millennium megünneplésére készülődő országban a kiegyezést követő évek igen termékenyeknek bizonyultak mind az egyetemes, mind pedig a helyi jellegű múltkutatás szempontjából. Nagy lendületet kaptak pl. a régészeti kutatások a vidéken is, a helytörténet kutatói pedig a helyben megtalálható források mellett az Országos Levéltár, valamint a bécsi levéltárak iratanyagát faggatják múltidéző szándékkal. Ebbe a folyamatba kapcsolódnak be helytörténetészeink is, s a bűvárkodásaik eredményeit az ekkor már igencsak erőre kapó és szerteágazó helybeli sajtóban teszik közzé, illetve a Bács-Bodrog vármegyére vonatkozókat 1885-től kezdődően a Történelmi Társulat Évkönyveiben. Torontál és Temes vármegye helytörténetészei a Temesvárott székelő Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulatban szorgoskodtak, sokat publikáltak viszont a *Torontálban* – ezek között igen gyakoriak voltak a művelődéstörténettel kapcsolatos írások –, illetve a Pleitz F. Pál – Szabó Ferenc-féle könyvkiadói vállalkozást gyarapították műveikkel. Az ún. helybeli értelmiség: tanítók, tanárok, papok, szerzetesek, a legkülönbözőbb végzettségű megyei és városi tisztségviselők, pl. mérnökök, orvosok, ügyvédek, akik igényelték az olyan szellemi értékekkel való foglalkozást, melyre választott hivatásuk mindennapi teendői esetleg nem

²⁴ Romsics 2003, 17–18.

²⁵ Bori 1975, 52.

adtak lehetőséget, nos, tehát szabad királyi meg mezővárosaink intelligenciája s falvaink, kisközségeink szellemi előjárói a korszak elvárásainak megfelelően kapcsolódtak be – s nem is megkésve – abba az országos áramkörbe, mely a történelmi Magyarország hajdanának feltárását s az abból származó eredmények prezentálását, köztudatba helyezését tűzte ki céljául. E jeles szorgoskodók legjobb tudásuk és képességeik szerint alapokat raktak le arra vonatkozóan, hogy a múlt homályából minél hitelesebben kirajzolódhassék egy-egy térségnek, helységnek egykor volt valósága, s tették ezt a régészet, az ókori és újkori történelem, művelődéstörténet, a néprajz, a településtörténet, a vallás- és egyháztörténet, a nemzetiségi viszonyok meg az oktatás-ügy alakulástörténetére vonatkozóan, de foglalkoztak a népesedési statisztikával, a helynevek kialakulásának történetével, életrajzokat, okmányokat közöltek.

Az 1896-ban kiadott, Dudás Gyula által szerkesztett vármegyei monográfia a Történelmi Társulat aktív tagjai célratörő, időt, fáradságot nem kímélő, kitartó munkájának eredményeként jött létre, s mind a mai napig hitelt érdemlő forrás az egykori vármegye térsége történetének/művelődéstörténetének szempontjából. Megjelenésekor is az egyedülálló vállalkozások közé tartozott. Mindenekelőtt a pozitivisták történetiszemlélet hatja át a monográfiáirók munkásságát, adataik ma is megbízható forrásként szolgálhatnak a különböző tárgykörök kutatásában. Állásfoglalás nem minden esetben jellemezte tevékenységüket, a tárgyilagos tudományosság viszont annál inkább. A monográfia, az *Évkönyvekben* megjelent szakdolgozatok mellett városi monográfiák is születtek (Iványi István, Érdujhelyi Menyhért, Milleker Felix), melyek természetszerűleg művelődéstörténetre vonatkozó tényeket, adatokat, adalékokat is tartalmaznak.

A két háború között elszórtan jelentek meg olyan munkák, melyek kultúrahordozó jelenségekkel is foglalkoztak. A Bánát művelődési életének tüzetesebb tanulmányozása pl. Milleker Felix nevéhez fűződik, aki az első világháború előtt többek között Versecről készített kétkötetes monográfiát, utána pedig Nagybecskerekéről meg a Bánság egészéről értekezett.

A folyamatos és tervszerű művelődéstörténeti kutatások lehetőségét égtájunk alatt gyakorlatilag az 1968-ban alakult Hungarológiai Intézet biztosította egyértelműen, amikor az intézmény kutatási programjában a művelődéstörténet külön projektum lett. A hosszú távú tudományos tervezet főbb állomásait Bori Imre jelölte ki egy olyan periodizáció kíséretében, mely „nemcsak az egyetemes magyar

művelődéstörténetben elfoglalt helyét jelzi [a tárgykörnek], de az egyes korszakok szintetizálhatóságának a különbözőségei révén a sajátos problematikának létezését is mind »anyagban«, mind kutatási módszerben⁶. A több mint harminc évvel ezelőtt megjelentetett útmutató dolgozat a telepítések időszakát, tehát a XVIII. századot tartotta az egyik „leghomályosabb” korszaknak, ugyanakkor előrebocsátotta azt is, hogy „ennek a rajza ígérkezik talán a legtanulságosabbnak: anyagi és szellemi műveltségünk egészében új ciklusa veszi kezdetét, s »új« nép is”⁷, amelynek mindent újra kellett kezdenie immár egy nyilvánvalóan többnemzetiségű közegben, amely eleve feltételezte/ feltételezi a *másság* megjelenését, kibontakozását az idők múltával az anyanemzethez való tartozás viszonylatában. A vajdasági magyar mássága mindenekelőtt a multikulturális közeg szellemi szférájában mutatkozik majd meg a soron következő évtizedek, az elmúlt két és fél évszázad folyamán. Ugyanakkor az egyetemes magyar, illetve a közép-kelet-európai műveltséghez való tartozás elszakíthatatlan kötelékeinek sajátosságai a XIX. század folyamán formálódtak, alakultak ki a magyarságra, de egy kissé az itt élő nemzetiségekre vonatkozóan is. Amikor ma arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, ki is az a vajdasági magyar, van-e egyáltalán vajdasági magyar identitás, akkor elsősorban a térség kultúrájának alakulástörténetét kell megismernünk, megismertetnünk, tehát ilyen szempontból is létfontosságúak a művelődéstörténeti kutatások, lévén, hogy a kultúra identitásmegismerő és -megőrző kategória is. Ha pl. arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, van-e a vajdasági magyarságnak színházi kultúrája, milyen ez a színházi kultúra, milyen ízléssel rendelkezik a potenciális publikum, miként alakult ki a pont rá jellemző ízlésvilág – ha van ilyen –, akkor az európai, a közép-kelet-európai meg az egyetemes magyar színháztörténet sajátosságainak vonalán haladva kell feltérképezni az egykor realizált helybeli színházi eseményeket, történeteket. Nagyon sok miéltre kell megtalálni az autentikus választ, s ebben a válaszkeresésben a helybeli források kikutatása, számbavétele, értelmezése és minősítése messze meghaladja annak a módszernek az alkalmazását, amelyet a jó pozitivisták hozzáállás jelent, s mely helytörténeti kutatásaink nagy részében még ma is az egyetlen alkalmazott kutatási módszer. A művelődéstörténeti jelenségeket összefüggéseikben kell tetten érni, látni és láttatni, mert csak ezen az alapon kaphatunk megnyugtató választ feltett kérdéseinkre. Végso-

⁶ Bori 1972, 12.

⁷ Uo. 21.

Visszatérve a Bori Imre által 1972-ben feltérképezett és számbavett feladatokra a mai Vajdaság területére vonatkozó művelődéstörténeti kutatásokat illetően – egyébként dolgozata az akkori Jugoszláviában élő magyarok kultúrtörténetének a viszonylatában foglalkozott a kérdéskörrel –, az elmúlt több mint harminc év távlatában elmondhatjuk, hogy számos feladatot sikerült elvégezni. Az egykori Hungarológiai Intézet külmunkatársak bevonásával igyekezett biztosítani minél több téma számára a feltárás és feldolgozás lehetőségét, a kutatások eredményeit pedig rendszeresen megjelentette könyv- és füzetsorozatok formájában – a Bibliográfiai Füzetek még mindig megjelennek –, tudományos folyóiratában, *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben*, majd később, 1976-tól kezdődően⁸ a *Hungarológiai Közleményekben*, illetve a Magyar Tanszék által 1969-ben elindított *Tanulmányokban*.

Az intézetben végzett tervszerű művelődéstörténeti kutatásokat egy szaktanácskozás vezette be, melyet 1971. december 17-én és 18-án tartottak meg. Gyakorlatilag az egyetemes magyar nyelvterület összefüggésében hosszú idő után ez volt az első olyan kísérlet, mely igyekezett visszaszámaztatni a művelődéstörténetnek mint tudományos diszciplínának a neki kijáró helyet a tudományos szakterületek családjában, lévén, hogy – mint már előláróban utaltunk rá –, a szocializmus építése során ennek a szakterületnek kutatására (mindenekelőtt Magyarországon) nem tekintettek jó szemmel a hatalmi struktúrák. Hiszen nem a nemzettudat erősítése állt a tömegnevelés középpontjában, hanem az új típusú, szocialista-internacionalista beállítottságú munkásosztály meg a kollektivizmus ismérvei szerint átnvelt paraszti réteg önazonosság-tudatát kellett megalapozni.

Az újvidéki tudományos értekezés azt bizonyította, milyen hiányosak ismereteink ennek a tárgykörnek a viszonylatában, milyen sokirányú bűvárkodásra, előismeretre van szükség ahhoz, hogy érdemben foglalkozhassunk egy-egy témával, meg hogy lényegében fehér foltokat eltüntető, feltáró, alapozó munkára van szükség ahhoz, hogy a vajdasági magyarság művelődéstörténeti múltjának minden releváns jelenségét felszínre hozzuk. A XIX. és XX. század fordulóján működött helytörténészek munkáinak fonalát kellett felvenni. Ez jó kiindulópontnak számított, ami azt is jelezte, hogy nem kellett egészen a nulláról indulni, viszont a módszertani megközelítés továbbra is faktográfiára alapozott, pozitívista indíttatású volt, s gyakran az is maradt. Egyértelműen csak Lőrincz Péter művelődéstörténeti munkáiban érhető tetten a véleményyt nyilvánító, elkötelezett hozzáállás

⁸ 26–27. sz.

a felkutatott és prezentált jelenségek összefüggésében, ami gyakorlatilag szigorú faktográfiai megalapozottságával a jó értelemben vett marxista álláspontú viszonyulást, értékmeghatározást jelentette. Éppen ezért művei ma is hasznosíthatók.

A pozitívizmus szellemében történő feldolgozás hátrányai különösen akkor mutatkoztak meg, amikor megszűnt az egykori Hungarológiai Intézet, illetve a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és a művelődéstörténeti kutatásokat rövid idejű stagnálás után, a kilencvenes évektől kezdve a helyi jellegű bűvárkodások váltották fel. Ezek legtöbbszörének eredményfeltáró jellege a helyi tények felderítésében csúcsosodott/csúcsosodik ki. Az egységből kiszakítottan jelennek meg az egyes jelenségek, parciális látószögű megközelítésben fogalmazódnak meg a feldolgozott témával kapcsolatos értékmeghatározások, s ezekben a munkákban csak ritkán találunk utalást azokra a lokálison túli összefüggésekre, amelyek a választott tárgykör megítélését illetően az egész viszonylatában mondanak értéktételeket. A történelem, s így a művelődéstörténet is egy összefüggő, térben és időben realizált, számtalan összetevőkből álló valós folyamat, melynek tanulmányozásában a helyi jellegű tényfeltárás csak az első lépés abban a tudományos eljárásban, amely arra a kérdésre keresi a választ egy-egy vizsgált témával kapcsolatban, hogy az miképpen van jelen a közösség művelődési életében, kultúra- vagy csak civilizációhordozóként kell-e vele foglalkozni, milyen értéket jelent – ha jelent – a vizsgált közeg számára, kimutathatók-e – ha kimutathatók – netán európai, esetleg közép-kelet-európai, illetve egyetemes magyar összefüggések a megvalósított, megvalósult helyi jellegű művelődéstörténeti vívmánnyal kapcsolatban. Az időben vagy a késve érkezett körülményeinek a vizsgálatát is el kell végezni, hiszen eddig általában azt kellett megállapítani a térségünkben manifesztálódott művelődési jelenségekkel kapcsolatban, hogy azok gyakran megkésve, eredetiségükből, intenzitásukból veszítve, a kiüresedés jegyeit is magukon viselve érték el határainkat, mintegy eleve terepet biztosítva a vidékiesség elemeinek hatványozott beépülésére. A jelzett folyamat tettenérése mindenképpen komplex tudományos vizsgálódást igényel, hiszen csak így állapítható meg a művelődési életünkben realizált formákkal kapcsolatban, hogy azok érték-hordozóként épültek-e be sajátos jellegű műveltségünkbe, vagy csak a közművelődés pilléreit erősítették. A csatornaépítésről vagy a szabadkai szecesszióról pl. elmondhatjuk, hogy rájuk az időben érkezetttség a jellemző, míg a szabadlíceumi mozgalom kibontakozása majd

ötvenéves késést mutat, s az eredetitől igencsak átalakult formában, de végül is a helyi igényekkel összhangban valósult meg. Színházi kultúránk alakulástörténetében a XIX. század első felében erős német hatással és a folytonosság hiányával találjuk magunkat szemben, míg a századfordulóra az elüzletiesedés, a időnkénti frázispuffogtató nemzeti handabandázásban való megnyilvánulás meg főleg a szóráskoztatás felé való elhajlás, eltolódás mutatható ki. Korjelenségekről van szó, amelyek sajnos, nem a művelődést szolgálták.

Ha pl. történetesen egy-egy helységünk iskolatörténetével szeretnénk foglalkozni, akkor a 18. századra vonatkozóan figyelmet kell fordítanunk a felvilágosodásra, az 1777. évi *Ratio Educationis*ra, a mechanika alakulástörténetére, II. József vonatkozó rendeleteire, mert csak az ezekre vonatkozóan is elsajátított ismeretek segítségével tudunk érdemében következtetéseket levonni azzal kapcsolatban, hogy milyen jellegű és minőségű volt nálunk a XVIII. századi oktatás és nevelés.

Az eddig megjelentetett helytörténettel/művelődéstörténettel foglalkozó kiadványokról elmondhatjuk, hogy a legtöbb esetben faktográfiai alapuló, hiánypótló publikációkról van szó, módszertani megközelítés szempontjából azonban az eklektikusság a jellemző, s ilyen szemszögből nézve a közzétett kötetek minőségi eltéréseket mutatnak. Egyértelműen bizonyítják viszont azt, hogy nagy szükség van a tudományos kutatások koordinálására, s főleg a módszerbeli lehetőségek számbavételére, egységes elvek szerint történő kidolgozására, s annak tudatosítására, hogy előremutató jellegű tudományos tevékenység, amely az eredmények tekintetében is a hatékonyságot képes biztosítani, csak a komplexitáson alapuló kutatási módszerek alkalmazásával érhető el. Az így prezentált felismerések, eredmények hozzásegíthetik közösségünket itt, a Vajdaságban az alaposabb önmegértéshez, ahhoz, hogy megértsük: az egyetemes magyar összefüggésben mi az, ami ránk is jellemző, s hol kell keresni a tapasztalható eltérések eredőjét. Az önismeret másik velejárója a közép-kelet-európai, illetve az európai jelleg kimutathatósága és tudatosítása az itt élő mai ember műveltségében, hiszen az ezzel magyarázható kötődések segíthetik zavartalan, ugyanakkor identitásmegőrző beépülésünket a gyors ütemben globalizálódó világba, lévén, hogy ez a folyamat megállíthatatlan.

Az egész ismerete szükséges tehát ahhoz, hogy pontosan, lehetőleg minden kétséget kizáróan meg tudjam fogalmazni, ki vagyok, s ennek a kérdésnek megválaszolásában a közösségünkre vonatkozó művelődéstörténeti ismeretek azok az ismeretek, amelyek tartalmukban, nem

pedig formális megnyilvánulásaikban hordozzák a ránk jellemzőket, s mint ilyenek életrealitásunk zálogaként egyediségünk lényegét tudják visszaadni. Ebben a folyamatban a másság olyan értéké válik, melynek nem az elválasztás, az elkülönülés, az elszakadás attribútumaként kell jelen lennie az egymás közti kommunikációban, hanem az összekapcsolódás, az összetartozás szálait erősítendő, könnyebben kifejezésre juttathatja azt a Hamvas Béla-i gondolatot, miszerint az egyes embernek, de azt is mondhatjuk, hogy az egyes közösségeknek megvan a maguk sajátos világa. Ennek a világnak műveltségbeli jellegzetességei az egyetemessel korrespondeálva, de az egyediség kibontakozásának a lehetőségével együtt alakultak ki az évszázadok, évezredek során, és ilyen értelemben ebben a világban az egyediség az egészet gazdagítva, annak szerves részeként manifesztálódik: a kultúra ugyanis összeköti és nem széjjelválasztja az embereket. Nem véletlen, hogy ma újra nagy figyelmet kap a mítosz kutatás. Amikor tehát egy-egy közösség, régió művelődéstörténetére vonatkozóan végezzünk kutatói munkát, nemcsak a helybeli tényfeltárást kell elvégezni, de határainkon túltekintve is tetten kell érni azokat a vonatkozó, kultúrával kapcsolatos folyamatokat, amelyek összefüggésben állnak választott témánkkal, s nagyon hamar felismerhetővé, láthatóvá válik a műveltség embereket, régiókat egységbe terelő jellege.

Tényfeltáró munka a mai Vajdaság művelődéstörténetére vonatkozóan még mindig akad bőségesen. Az elkövetkezőkben azonban az adatok feldolgozása, a felszínre hozott egykor volt valóság előítéletmentes, érdemi, tudományos eszközökkel történő prezentálása nem nélkülözheti majd a komplexitás elvén alapuló kutatási módszer alkalmazását, ha csakugyan azt akarjuk, hogy kultúrtörténeti megmérettetésünk valóban elfogulatlan és tárgyyszerű legyen.

- Bori Imre: Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, IV. évf. (1972. március) 9–27.
- Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai*. Újvidék, 1975, Forum Könyvkiadó.
- Georgel, Gaston: *Az emberiség négy korszaka*. Budapest, 2000, Stella Maris.
- Hamvas Béla: *Anthologia humana*. Budapest, 1990, Életünk.
- Jankovics Marcell: A kultúra genetikája. In Uő.: *Mély a múltnak kútja*. Budapest, 1998, Csokonai Kiadó, 155–311.
- Káich Katalin: *Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata (1883–1918)*. Újvidék, 1980, Forum Könyvkiadó – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Káich Katalin: *Az intézeti kiadványok repertórium. 1968–1983*. Újvidék, 1983, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Káich Katalin: *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek repertórium (1885–1918)*. Újvidék, 1984, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Lőrincz Péter: *Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején. 1880–1919*. Újvidék, 1973, Hungarológiai Intézet.
- Lőrincz Péter: *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*. Újvidék, 1978, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Romsics Ignác: A történész mestersége. *Rubikon*, 132. (2003. június) sz. [A felvilágosodás. Voltaire (1694–1778)]. 17–21.

Ha a *helyismeret* fogalmán valamely hely, terület vagy település részletes ismeretét értjük a társadalmi viszonyokkal egyetemben¹ (tehát tágabban értelmezzük a *helytörténet*nél, amely valamely város vagy helység múltjának ismertetését és tudományos feldolgozását jelöli²), akkor öröndetes tényként könyvelhetjük el, hogy a helyismereti kutatások (beleértve a publikálást is) a Vajdaságban az utóbbi másfél évtizedben jelentősen gyarapodtak. Nemcsak mennyiségben, hanem minőségben is, miközben a folyóiratokban, lapokban vagy önálló kötetekben publikált munkák zöme csak egyik szegmentumára, a helytörténetre összpontosult. (Ugyanakkor településszociológiai meg kultúrantropológiai szakmunka szinte alig akad.) Ennek áttekintését és kimerítő elemzését 2004-ben Kalapis Zoltán végezte el egyik tanulmányában³, aki több mint száz helytörténeti munkát vett számba az 1992 és 2004 közötti időszakban. Természetesen ez csak egy része a vajdasági helyismereti szakirodalomnak. – És hol a többi? – kérdezhetné valaki. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, előbb számba kell vennünk a közölt munkákat, ami egységes bibliográfia híján nem is oly könnyű vállalkozás. Legjobb esetben is 4-5 helyről kell begyűjteni az adatokat. Átfogó feltárás nélkül pedig, tudjuk, nincs átfogó értékelési lehetőség sem!

Természetesen nem vitás, hogy nagy szükség van helytörténeti kutatásokra meg helytörténeti munkákra egyrészt térségünk múltjának feltárása, megismerése miatt, másrészt a lokális identitástudat kialakulása és megtartása szempontjából, hiszen éppen ezek a munkák jelentik a nélkülözhetetlen szellemi kapaszkodót a vajdasági magyarságnak. Csakhogy azonnal hozzá kell tenni azt is, hogy a XXI. század elején az eddiginél modernebb szemléletű, minőségesebb, tágabb látókörű munkákra van szükség. Olyanokra, amelyek a nemes értelemben vett lokalitást Kárpát-medencei kapcsolatrendszerben és összefüggésekben tudják szemlélni, amelyek magukévá tudják tenni a regionalizált nemzet fogalmát, s amelyek a helyi specifikumok gazdag tárát egy Kárpát-medencei szellemi nemzeti közkinccs részeként látják.

Sajnos, a közelmúlt és a jelen helytörténeti munkái erősen rácsáfolnak erre. Ha belemélyedünk az utóbbi időben közölt vajdasági helyismereti/helytörténeti munkákba, és behatóbb elemzés tárgyává tesszük azokat, azonnal szembeötlő néhány közös jellemző, amely – sajnos – többnyire negatív előjelű, s lemaradásunkról, elavult szemléletünkről, bezárkózottságunkról ad tanúbizonyságot.

Ennek több oka is van, pontosabban volt.

¹ A magyar nyelv értelmező szótára. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Harmadik kötet. H-Kh. Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó, 214 p.

² Uo. 218. p.

³ Kalapis Zoltán: *Jelenkori összegezés, némi visszapillantással. A vajdasági magyar helytörténeti irodalom a XXI. század legelején. Létünk*, 2. (2004) sz. 104-127.

■ 1. Az intézményes háttér hiánya

Miután a vajdasági magyar helyismereti kutatóknak a közelmúltig, pontosabban a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet munkájának a megkezdéséig (a Szabadkán székelő Bácsország vajdasági magyar honismereti társaságot⁴ meg azonos című folyóiratát, valamint a Vajdaságban működő négy tudományos társaság *részen* erre vonatkozó tevékenységét leszámítva) nem volt intézményes háttére, így a szorgalmas vidéki kutatók sajnos magukra voltak hagyatva. Ez annyit jelentett, hogy szakmai, módszertani kérdésekben nem volt intézményes segítségük, ebből adódóan ki jobban ki kevésbé találta fel magát. Mindenki saját belátása szerint írt és kutatott, s publikálta falutörténetét, településkronikáját. Mint Kalapis Zoltán fogalmazott, mindenki követte az általános szabályt: „elmondani, feljegyezni, felkutatni minden adatot és jelentősebb eseményt egy-egy községről, mégpedig a kezdetektől napjainkig. Ebbe a keretbe aztán minden belefér: a jó is, a rossz is, a kiváló és a csapnivaló, de még az is, ami köztük van – embere válogatja.”⁵

Tehát, a vidéki magárahagyatottság és tanácstalanság kellő útmutatás híján furcsa fércműveket eredményezett, amelyek közül sok csak címének köszönhetően került be a kurrens bibliográfiákba. Csakis ezzel magyarázható, hogy a szám szerint nem csekély helyismereti/helytörténeti munka közül kevés a minőséges.

■ 2. A helyismereti/helytörténeti munka megírásának problémái

A magárahagyatottságból és az intézményes háttér hiányából adódtak a megírás problémái. A kutatók többségének évek során igen jó helyismereti/helytörténeti tényanyagot sikerült begyűjtenie, de ezt – megfelelő forrásismeret hiányában – nem tudták beágyazni egy tágabb társadalmi keretbe. Így állt elő egy abszurd helyzet, amely napjainkban is tart, hogy rossz nyelvezetű, kifogásolható kivitelezésű, bírálható felépítésű helyismereti munkákban több kiváló, értékes adatra bukkanunk! Mondhatnám úgy is, hogy a salak közt drágakövekre lelhetünk! A megfelelő tudományos feldolgozási elv és a tágabb szemlélet hiányában e munkákból rendszerint hiányzik a szintézis meg a tények és jelenségek kontrasztív megközelítése.

■
⁴ A Szabadkán megjelenő Bácsország című vajdasági honismereti szemlét, amely 1995-ben indult, jelenleg dr. Virág Gábor szerkeszti, kiadója pedig a Vajdasági Honismereti Társaság, amelynek élén Horváth József áll. A Bácsország fontos közlési tere a vajdasági magyar helyismereti kutatóknak, könyvsorozata pedig (Bácsország-könyvek) fontos publikálási lehetőséget biztosít nekik.
⁵ Kalapis Zoltán: Jelenkori összegezés, némi visszapillantással. A vajdasági magyar helytörténeti irodalom a XXI. század legelején. *Létünk*, 2. (2004) sz. 104–127.

Ami nagy kár, különösen, ha tudjuk, hogy egyik-másik kötet több évtizedes, fáradságos gyűjtőmunka értékes tényanyagát közli, de a kutató erőfeszítése legfeljebb a begyűjtött adatoknak a kéziratba való beépítésére korlátozódik, pontosabban ott ér véget, az elemzés, az összegezés már rendszerint elmarad.

■ 3. A kutatások alkalomszerűsége

Ugyancsak az intézményes háttér hiányából adódik. A megjelentett munkák túlnyomó része kampányszerűen, jubileumra készült, mondhatnánk rendelésre, tehát nem módszeres, hosszan tartó kutatás eredményeként, hanem egyszeri nekifutásra. Ezeknél a jubiláris kiadványoknál a hangsúly az adott évforduló megjelölésén volt, az alkalmi munka tartalomgazdagsága és módszeressége csak másodlagos szempontnak számított. Sőt, egy olyan visszás gyakorlat is kialakult, hogy nem is volt ildomos bírálat tárgyává tenni egyik-másik alkalmi kiadványt, mert az elmarasztalásra eleve úgy tekintettek, mint az adott jubileum meggyalázására!

■ 4. Az egyoldalú, illetve hiányos forrásismeret

Az alkalomszerű hozzáállásnak meg a kellő körütekintés hiányának tulajdonítható. Különösen a helytörténetírásban kirívó jelenség, és abban nyilvánul meg, hogy az általában gazdag tájtörténeti szakirodalomból a kutatók csak néhány könnyen kezelhető s könnyen elérhető forrásmunkát használnak, rendszerint nem is a legjobbkat. Így idővel kialakult a „felkapott” helytörténeti források jegyzéke avagy sikerlistája, amely rendszerint dr. Borovszky Samu monográfiatorozatával (*Magyarország vármegyéi és városai*), Fényes Elek (*Magyarország geographiai szótára*), Dudás Gyula (*Bács-Bodrogh Vármegye Egyetemes Monográfiája*) vagy Iványi István helytörténeti munkáival indul, s esetleg Jekelfalussy statisztikai műveivel ér véget. Csak kevesen veszik maguknak a fáradságot (amely rendszerint utazgatással vagy többórás könyvtári búvárkodással jár), hogy kézbe vegyék az igényesebb, nehezebben elérhető vagy ritkábban idézett alapl műveket. Meg kell hagyni, hogy könyvtáraink állományát, illetve ellátottságát tekintve a jó szakirodalomért nem elég csak Újvidékre, Szabadkára vagy Zomborba utazni, hanem gyakran Szegedre vagy Budapestre kell menni. Ezt a fényűzést pedig néhány jó adatért cserébe a helytörténész – kevés kivétellel – már rendszerint nem

vállalja/vállalhatja. Ez a helyzet a másodlagos forrásokkal, amelyeket a kutatók – a könnyebb és gyorsabb kezelhetőség miatt – szinte rendszeresen előnyben részesítenek az elsődleges forrásokkal szemben, holott a helyzet éppen fordított kellene, hogy legyen. Itt említenénk meg, hogy különösen az utóbbi másfél évtizedben, de végeredményben még ma is, gondot okoz az új forrásmunkák figyelemmel kísérése, számontartása és beszerzése. Ezen enyhítenek (de csak részben) a világhálón elérhető online adatbázisok (lásd például a budapesti Arcanum Kiadó honlapját, illetve online adatbázisait).

■ 5. Elavult szemléletmód

Az új helyismereti forrásmunkák, valamint a kurrens szakirodalom ismeretének hiányában a kutatóknak nincs, nem is lehet betekintésük az egyes tárgykörökön belüli legújabb szemléletmódba, az újabb törekvésekbe, a korszerű szakfeldolgozásokba. Különösen hiányos a helyismereti kutatások legújabb elméletének ismerete, nem ismerjük a legújabb módszertani feldolgozási elveket, és egészében véve nem tudjuk követni még az anyaországi trendeket sem. Az igényesebbek ez esetben is a világhálóról pótolják tudásukat, ismereteiket. De közülük is kevesen szánják rá magukat arra, hogy újítként lépjenek fel.

A fentiekben csak néhány kirívó jelenségre hívtam fel a figyelmet, természetesen mindegyikről hosszasan lehetne még vitázni.

Az elmondottak után nem csekély keserőséggel állapíthatom meg: sajnos ma még itt tartunk!

Lemaradtunk, és kérdés, mennyi időre lesz szükségünk, hogy felzárkózzunk legalább az anyaországi folyamatokhoz. Ehhez ki kellene lépni az évek óta tartó tespedtségből, meddőségből és provincializmusból, amihez pedig időre van szükség, hiszen végig kell járni a fejlődésnek azt az útját, amelyet előttünk mások is végigjártak.

Nos, ha ennyi a gond, akkor mi a lehetséges megoldás? Mi a kiút? Hol vannak a távlatok?

Elsősorban az intézményes háttér biztosításában, amelyet 2005-től fel is vállalt a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. Egyrészt azzal, hogy kereteiben megalakult egy honismereti csoport, amely felvállalta a helyismereti kutatók tömörítését, szakmai megsegítését, a távlatban pedig magára vállalná azok szakmai irányítását is.

2006 nyarán szakmai tanácskozást szerveztünk, majd egy Kárpát-medencei projektum keretében felvállaltuk a Vajdaságban 1945 és 2005 között magyar nyelven megjelent helytörténeti alapl művek

bibliográfiájának összeállítását, amely hamarosan el is készül. Jövőre kerül sor a két háború közötti vajdasági magyar helytörténeti művek számbavételére, azt követően pedig az első világháború előtt megjelentetett munkák feldolgozására. Mindez a világhálón is elérhető lesz majd a kutatók számára.

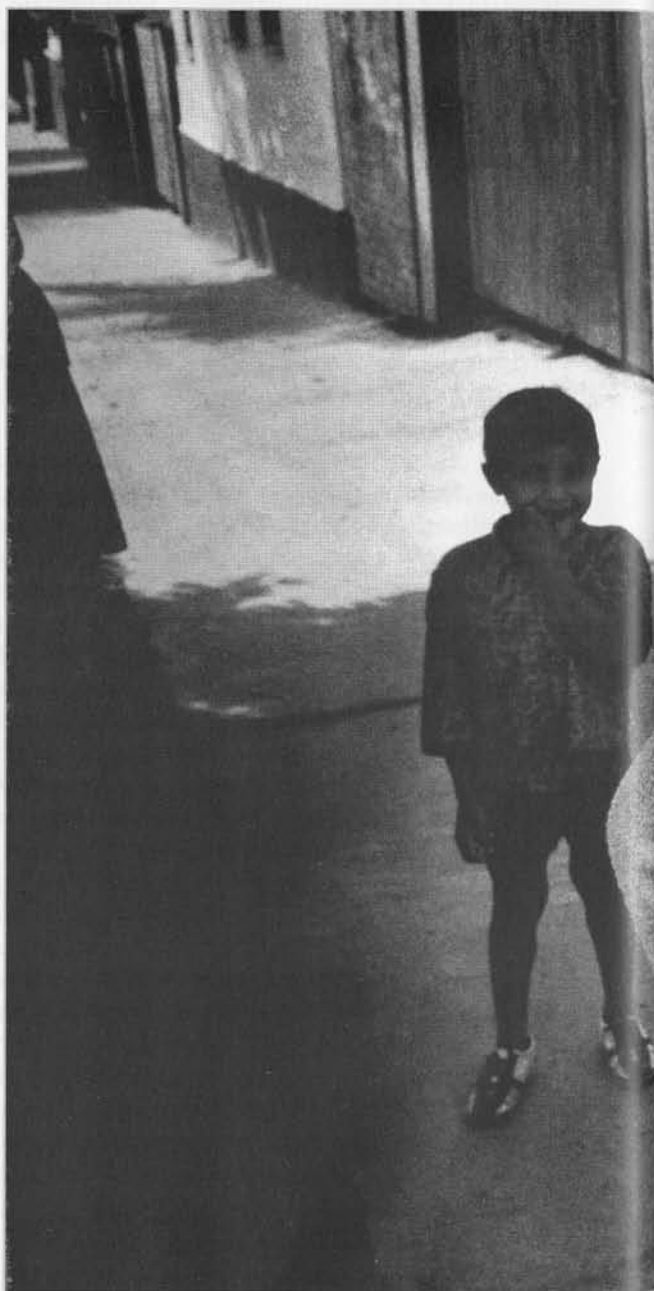
Beterveztük néhány forráskiadvány és helytörténeti alaplmi digitalizálását is (A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Értesítői, a *Torontál* című lap [1880–1890], a *Kalangya* stb.), s e munka is jó ütemben halad.

A következő lépés, amire reményeim szerint már jövőre sor kerülhetne, azon közös helyismereti/helytörténeti témák kijelölése lenne, amelyek feldolgozása már évek óta várat magára, s amelyhez nélkülözhetetlen a csoportmunka meg az intézményes háttér. Itt olyan *alapkutatásokra* gondolok, amelyek ez idáig nem valósulhattak meg, de amelyekre évek óta nagy szükség mutatkozik. (Például még mindig nincs átfogó vajdasági művelődéstörténetünk, sajtó- és nyomdászattörténetünk, könyvtártörténetünk sem, amellet több fontos témakör bibliográfiai feldolgozásra, néhány érzékeny történelmi kérdés – 1848, 1941–1944 – pedig tisztázásra vár.)

E fontos alapkutatásokat kellene projektumok formájában felvállalnia az elkövetkező időszakban a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetnek, s ezzel egyrészt felszámolhatná a vajdasági helyismereti/helytörténeti kutatások fogyatékoságait, másrészt tevékenysége nyomán az eddigi esetlegességet végre felválthatná a módszeresség. Ugyanakkor az intézet útján kerülhetnének be a vajdasági magyar helyismereti/helytörténeti kutatók egy Kárpát-medencei kapcsolatrendszerbe, s így lenne a VMMI szerves része egy tágabb kutatóintézeti hálózatnak.

Az intézményfejlesztés van tehát soron, meg a szakemberek tömörítése, illetve a projektumok kidolgozása. Ha sikerülne megoldani a VMMI költségvetési pénzelését, még nagyobb lendületet kapna a benne folyó hasznos és számunkra oly szükséges kutatómunka.

Ezzel az intézményes háttérrel (amelynek kibontakoztatásán most fáradozunk) és a benne folyó szakszerű munkával felszámolhatnánk azt a több éves/több évtizedes gyakorlatot, hogy egyesek – képletesen szólva – koszorút fonjanak a vidékiesség vadhajtásaiból, hiszen immár sor kerülhetne e vadhajtasok nyesegetésére is!

A történettudomány viszonylag fiatal tudománynak számít, amelynek dinamikus fejlődése során – tragikus félreértések miatt, olykor pedig a tehetetlenség, illetve a kisebb ellenállás vonalán történő haladás kényelme következtében – megtörtént az, aminek pedig nem lett volna szabad: a helytörténetírás valahogy kilöködött, egyfajta mostohagyerekként, oldalhajtásként – s mint ilyen, a tudományos élet periferiáján – külön életet kezdett élni, ami a kívülállók szemében látszólag kényszerpálya, vakvágány vagy – hogy egy kicsit vulgárisak legyünk hasonlatainkban – vakbél, amiről pontosan senki sem tudja, mire szolgál, emiatt haszontalannak tartjuk, de azért megtartjuk, és foglalkozni csak akkor kezdünk vele, ha bajt okoz, és ekkor – kioperáljuk.

Valóban ilyen sötét a helyzet? Szerencsére nem. Nem is lehet, hiszen a történetírás hajnalán az első görög történetírók maguk is helytörténészek voltak; a tudomány hőskora, a XIX. század pedig – különösen Franciaországban – elsősorban a helytörténetírásról szólt, hogy aztán az intézményesülés folyamata közben ez a diszciplína egyre inkább háttérbe szoruljon, kikerüljön a hivatásos kutatók érdeklődési köréből, akik ezentúl csak annyit foglalkoznak vele, amennyi feltétlenül szükséges.

Ám a történettudomány annyira szerteágazó (éppen ezért pedig sokféleképpen osztható), hogy nem tűri a merev viszonyulást. Az egész XX. század azokról a kísérletekről szól, amelyek különféle történésziskolákat, műhelyeket próbáltak meg több-kevesebb sikerrel megteremteni, melyek egy része fennmaradt, de többnyire átalakultak, tovább evolúáltak, hogy aztán teljesen másminen legyenek, mint amilyenek eredetileg voltak. Egyik sem tudta azonban kiterjeszteni hatalmát, tekintélyét, befolyását a többire oly mértékben, hogy a történettudomány végre egységesüljön. Ehelyett ma még (mindig) nincs egységes „tolvajnyelve” sem. Ennek a dinamikus, de máig tartó fejlődésnek következtében azonban a tudomány újra és újra felfedezte a helytörténetírást, de bizarr módon került a megnevezést, különféle fedőnevekkel álcázta (a legszimpatikusabb s talán a legelfogadhatóbb – akár egyfajta kompromisszumos áthidaló megoldásként is – a mikrotörténelem). Mindez persze mindenütt általános trend volt, egy fejlődési vonulat, amelyen belül most nekünk meg kellene vizsgálnunk, hol tart ma a vajdasági magyar helytörténetírás, amely megfogalmazás, bár eléggé leszűkítettnek tűnik, még mindig eléggé tág ahhoz, hogy nagyot markolva ne tudjuk kellőképpen kimeríteni ezt a témát.

■ A vajdasági magyar helytörténetírás konjunktúrája

Gyökerek

Mindenekelőtt néhány mondat erejéig magával a jelenséggel kell foglalkoznunk, amit az 1990-es évek elejétől nyomon követhetünk, hiszen valóban figyelemre méltó fenoménállunk szemben. Pedig ez az elején nem volt ilyen egyértelmű, sőt, 1992-ben a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság a *Magyar Szó* napilappal közösen értelmiségi kerekasztalbeszélgetés-sorozatot szervezett a Vajdaságban *Hogyan tovább a háború után?* címen. A vitaciklus megfogalmazott célja az volt, hogy körbejárja a vajdasági magyarság művelődési életének minél több szegmentumát, feltárja a pillanatnyi állapotot, s kiutat keressen-találjon abból a gödörből, amelybe a háború a jugoszláviai/vajdasági magyar kultúrát (is) taszította. Utólag visszagondolva, az egésznek leginkább talán közérzetjavító szerepe volt, bár a beszélgetéssorozat fő mozgatója, „ideológusa”, Bosnyák István pesszimista megfogalmazása kezdettől fogva rányomta bélyegét ezekre a rendezvényekre, és eleve egyfajta pótcselekvésként kezelte. Válaszolva ugyanis a saját maga által feltett kérdésre, hogy ti. miért a „hogyan tovább a háború után”, és miért nem „hogyan tovább a háború alatt” címen fut az egész, így fogalmazott:

„Azért, mert amíg a háború tart, addig csak a legjobb esetben is vegetálni, úgy-ahogy túlélni lehet – ha lehet –, de semmiképp sem fejlődni, gyarapodni, kiteljesedni. Azért, mert a jelen csak a romlás, a foszlás, a metasztázis férgelével és pondróival terhes, nem pedig az emberi szellem lombba, netán virágba borulásának a rügyeivel is ékes. Azért, mert e rút jelenben moccanni sem tudunk előre, esetleg csak hátra. Azért tehát, mert a háború alatt képtelenség bárminemű továbblépésről beszélni a szellemi élet egészében s egyes résztersegeiben úgyszintén. Azért, mert a fegyverdörgés és léleknyomorgatás közepette legfőljebb csak egy helyben tudunk topogni, s fázósan, kívül-belül dideregve, nem enyhülő egzisztenciális szorongással féltetni azt, ami még van, ami még megmaradt.”¹

Nyilvánvaló, hogy ilyen drámai kijelentéseket csak a mély megdöbbenés, az elkeseredés szokott szülni, s valljuk be, sokunk fejében keringtek hasonló gondolatok; mégis, azt hiszem, még Bosnyák se gondolhatta komolyan, amit mondott, hiszen az általános vélekedéssel ellentétben a háború sohasem tudja teljesen elhallgattatni

■
¹ *Hogyan tovább a háború után? A JMMT és a Magyar Szó tribünciklusának dokumentumai 1992/93. Újvidék, 1993, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság – Magyar Szó, 7–8.*

² Uo. 103–116. Talán nem véletlen, hogy éppen ebben az időben került sor több településmonográfia megírására és kiadására. Az akkor „információs központként” nevezett egyfajta központi műhely ötlete egy időre elült, majd különféle formákban kísérletek történtek megvalósítására; most viszont már úgy tűnik, konkrét és végleges formában – mégpedig egyfajta módszertani központként – körvonalazódik.

³ Egy viszonylag friss (és elrettentő) zentai példa, amelynek jómagam is szereplője voltam: Petar Terzić egyházközségi monográfiája (*Crkva svetog Arhangela Mihaila u Senti 1751–2001*. Senta, 2001). A szerző kérésére elvállaltam a helytörténeti bevezetés megírását arra gondolván, hogy így a könyv talán mentes lesz az olyan minősítésektől, amelyek a korábbi szerb történelemszemléletből

a múzsákat, esetleg csak leszűkíti működésüket, itt-ott rövidebb, átmeneti szünetre kényszeríti őket. Egy Újvidéken élő magyar értelmiségi két légiriadó között nem igazán tudott holmi alkotómunkára összpontosítani, s az észak-bácskaira is könnyen rátelepedhetett a letargia, a kilátástalanság érzete, az anyagi ellehetetlenülés, s ez visszavett korábbi lendületéből, de teljesen leállítani keveseket tudott. Persze emellett ott volt a menni–maradni örök dilemmája, ami még békeidőben is fel szokott vetődni, hát még ilyenkor, a közvetlen fizikai veszélyeztetettség és az állandó lelki nyomás súlya alatt. Voltak, akik nem viselték el a terhet, s távoztak, ám munkásságuk olyannyira idekötődött, hogy az új közegben sem tudtak vagy akartak váltani, s azóta is témáikkal „ideköszönnek”, aminek csak örülnünk kell, mert így vagyunk igazán erősek és hatékonyak. (Úgy érzem – vagy legalábbis remélem –, hogy a határon átnyúló kölcsönös kioktatás, helyenként vádaskodás csúf korszaka már a múlté.)

Nem tudom felmérni, hogy a ciklus többi tribünjének volt-e konkrét hozadéka; mindenesetre úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a zentainak, amely a helytörténet-kutatás problémáival foglalkozott, igen. Több felszólalást is hallottunk: voltak naiv meglátások, amelyek még mindig egy letűnt kor romjain próbáltak építkezni, nem akarván szembesülni a valósággal; voltak azonban nagyon konkrét megállapítások is, és nemcsak jövőbeli, hanem jelenbeli feladatok megfogalmazására is történtek kísérletek. A helytörténészeket tehát már akkor sem kellett nagyon nógatni, de bizonynyal ennek a tribünnek a nyomán születtek később olyan kezdeményezések, amelyek némelyike időközben elhalt, mások viszont sikeresen tovább éltek valamilyen formában.²

Természetesen korántsem állítjuk, hogy maga a tribün egyfajta korszakválasztó – netán valamiféle gyűjtőszinór – lett volna. Mint ahogyan nem volt az a magyar helytörténetírás elkülönülésében sem, de bizonyos mértékben hozzájárult ehhez a folyamathoz. Másrészt viszont az is igaz, hogy a kettő – nem véletlenül – egybeesett, s ha a vajdasági magyar helytörténetírás tulajdonképpeni kezdeteit keressük, akkor azt bizony az 1990-es évek elején találjuk meg.

■ „Vajdasági” és „vajdasági magyar” helytörténetírás

A korábbi időszakban – leszámítva a ritka kivételeket – nem igazán beszélhetünk vajdasági magyar helytörténetírásról, hiszen ezen nem csak a magyar nyelven történt közlést kell(ene) értenünk, hanem

jóval fontosabb ennél, hogy milyen szemléletben íródtak ezek a munkák, milyen témák részesültek előnyben, s ezek hogyan kerültek kidolgozásra.

Először is a kilencvenes évekig – a korábban uralkodó ideológia nyomása alatt – mind a szerb, mind a magyar helytörténetészek opportunizmusra tapasztalható: a kényes témákat kikerülték, elhallgatták, ha pedig ilyenek itt-ott mégis felemlítésre kerültek, akkor kerültek azok nemzeti alapon történő tárgyalását, s a hangsúlyt többnyire az osztályharcra helyezték. Mondanunk sem kell, hogy a történelmi tények olykori elhallgatása, „jobbik” esetben kozmetikázása, egyfajta „közös nevezők” erőltetése nem tett jót helytörténetírásunknak (sem), hiszen káros torzulásokhoz vezetett. A miloševići korszak beköszöntével viszont a másik véglet került előtérbe: a nemzeti szempont, illetve az erre épülő szemlélet; abszurd módon a hely történetét is mindinkább nemzeti szűrőlencséken át kezdték szemlélni. (Ami pedig még sajnálatosabb: már a kutatásokhoz is így fogtak, tehát előítéletekkel terhelve!)³

Az etnocentrikus szemléletmód hatására előtérbe került a magyarság történetének részletezése, míg más etnikumok (s itt elsősorban a szerbekre, esetleg a németekre, bunjevácokra, zsidókra gondolok) marginalizálódtak. Persze hasonló jelenség tapasztalható például a szerb oldalon is.⁴

Nem állítom, hogy ez egyértelműen negatív trend; sőt, bizonyos fókig ez is a járható utak egyike, amennyiben egy-egy településen valaki végül felvállalja a szintézis – etnikai bontás nélkül is – hálátlan és elég nagy erőbefektetést követelő munkáját. Végignézve azonban a szerzők táborán, bármilyen népes legyen is az, nem sok ilyen képességű helytörténészt látok.

Ami viszont egyértelműen pozitív, az a korábban elhallgatott magyar témák felvállalása, amihez eleinte némi merészség is kellett, hiszen nem lehetett tudni, milyen reakciókat fognak majd ezek a munkák kiváltani; gondolok itt elsősorban az 1944-es magyarellenességre.⁵ Szintén nagy hiánypótlás volt az első és a második világháborús katonai veszteségek helyi szinten történő kutatása, korábban ugyanis csak a fasiszmus áldozatait írták össze, így viszont lehetővé vált, hogy felmérhessük, a két világháború okozta teljes embervesztések milyen következményekkel jártak egy-egy település további fejlődését tekintve. Az identitástudat egyik korábbi összetevőjének, a vallásnak, az egyházhoz való kötődésnek újrafelfedezése népszerűvé tette a hitközségi monográfiák, illetve a plébániák történetének kutatását is.

fakadtak, s amelyekből a szerző esetleg táplálkozott volna. Nos, ez a szándék hiábavaló volt, mert egyéb fejezetekben Terzić mégsem tudott úrrá lenni ezen a késztetésen, s így történt meg, hogy ezen fejezetek bizonyos részletei ellentmondanak a történeti bevezetőben leírtaknak. Ami ebben külön tragikus: hogy a szerző talán nem is érzékelte az így előállt helyzet fonák voltát!

⁴ Nem mentség, de mindenesetre magyarázatul szolgál az a tény, hogy a „nemzeti makrotörténetírások” peremvidékén élünk, magyarok és szerbek egyaránt, ezek befolyása pedig vitathatatlanul kimutatható az itteni helytörténetírásban is. Itt elsősorban arra gondolok, hogy a nemzeti makrotörténelmeket írók is elég szelektív forrásbázis alapján tevékenykednek vagy szándékosan, vagy nyelvismeret híján. De a források interpretációjának módja is nagy

még némi kívánnivalót; elég, ha A. Sajti Enikő egyik legutóbbi munkáját forgatjuk (*Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, 2004.), amely az újabb keletű korszakfeldolgozások között az egyik legobjektívebbnek tekinthető annál is inkább, mert nagyban támaszkodik jugoszláviai forrásanyagra is, és mégis: egy-egy mondatból markánsan kiülközik a nemzeti rokon- vagy ellenszenv kinyilvánítása, ami – túl a könyv vitathatatlan értékein – bocsánatos bűnnek számít, de nélküle a tudományosság még többet nyert volna. Persze, valaki joggal megjegyezheti, hogy a szerb történetírás ehhez képest több lóhosszal lemaradt a szemléletváltásban, de ne feledjük, hogy a szerbek most élik a maguk Trianonját, mi pedig már nyolc évtizede túl vagyunk rajta.

⁵ Az 1944-es áldozatok számbavétele egyébként jó példa az etnikai

■ Településmonográfiák

Ugyancsak nem lehet nem észrevenni, hogy éppen ebben az időszakban jelent meg néhány település – Magyarkanizsa, Zenta, Topolya, Bezdán – monográfiája. Jelzésértékű ez is, hiszen a helytörténetírás koronázatlan királyáról van szó. (Persze a klasszikus műfajok, mint pl. az iskolatörténet vagy az üzemtörténet továbbra is népszerűek, s evidens, hogy a kutatók-szerzők továbbra sem szívesen vállalnak fel gazdaság- vagy társadalomtörténeti témákat.)

A településmonográfia eléggé problematikus műfaj, különösen ha nincs kellőképpen definiálva; nem azonos ugyanis a község, a város, illetve a falu *történeti monográfiájával*, ti. helyismereti, nem pedig helytörténeti keretbe foglalja a korábbi kutatások eredményeit, és kísérletet tesz ezek szintézisére. Az eddig megjelent monográfiák között mindkét kategóriára találunk példát, bár úgy vélem, az általános trend inkább a helyismereti monográfia felé hajlik. Mivel az ilyen munka szerteágazó, többféle ismeretet követel, általában többszerzős kötetekről van szó, ami önmagában még nem lenne baj, de ha kritikusan megvizsgáljuk a magyarkanizsai, a zentai vagy a topolyai példákat, láthatjuk, hogy mindenütt hiányzott egy tekintélyt parancsoló, avatott kezű szerkesztő, ezért a máig megjelent monográfiák egyike sem tekinthető átfogó szintézisnek, inkább csak kísérleteknek, lazán vagy még lazábban (vagy egyáltalán nem) szerkesztett tanulmányköteteknek.⁶

Nem kellene azonban arra a következtetésre jutni, hogy ezek a monográfiák felesleges vállalkozások voltak, hiszen sok haszon származott-származik belőlük. Először is: e kiadványok nyomán megmutatkozott, hogy egy-egy település esetében mely témáknál van még tennivaló; melyek azok a kérdések, amelyeket a jövőben még tisztázni kellene. Másodszor: nagyon hiányoztak ezek a könyvek, amit az is mutat, hogy nagyon gyorsan elfogytak, s még mindig keresik őket. Harmadszor: mivel általában több kötetesre tervezett monográfiák első kötetei jelentek meg eddig, mód van arra, hogy a további kötetek kiadásánál már ne kövessük el a korábbi hibákat.

■ Kereslet és kínálat

Bár rendkívül nehéz a tájékozódás, aki egy kicsit is érdekelt a helytörténetírásban akár szerzőként, akár olvasóként, rögtön érzékelteti, mennyire megszorodott az ilyen jellegű kiadványok száma.

Egyáltalán nem túlzás tehát a helytörténetírás konjunktúrájáról beszélni.

Külön tanulmányt igényel feltárni azokat az okokat, amelyek hozzájárultak a helytörténet mai népszerűségéhez: háború, identitászavar vagy egyszerűen csak hiánypótlás – mint mindig, itt is valószínűleg mindez együttesen hatott íróra és olvasóra egyaránt. Mi itt most csak néhány mondat erejéig térnénk ki erre a kérdésre.

Evidens például, hogy bár a történelem nemcsak háborúkról szól, érthetően a háború az, ami az átlagember figyelmét leginkább felhívja a történelemre mint fejlődési folyamatra, hiszen a látványos műszaki újításokon túl a háború az, amely tragikus következményei – emberáldozatok, anyagi romlás, határmódosítások – miatt leginkább és igencsak drasztikusan ráébreszt bennünket a történelmi idő jelenlétére. Emiatt kétféle viszonyulás jelentkezik: a felfokozott érdeklődés, másrészt viszont megrendül a történelmi fejlődésbe vetett hit, ezzel párhuzamosan erősödik a szkepszis, hogy ez a történelem hitelesen megismerhető. (Hiszen maga a háború is különféle érdekek eltérő értelmezése miatt robbant ki.)

Az ország háború közepette történő széthullása, egy ideológia, illetve az erre felépült rendszer kudarca óhatatlanul magával hozta a vajdasági magyar értelmiségi és nem értelmiségi önvizsgálatát, identitásválságát, az értékrendek átrendeződését. Az addig elfojtott, nemzetben való gondolkodás (és érzés!) emiatt újra „divatba jött” egyrészt mint reális szükséglet, másrészt pedig a térségben tomboló nacionalizmusok által is generált jelenség. Ehhez nyújtott keretet és tartalmat egyaránt az anyaországban is mindinkább ébredező-erősödő történelmi emlékezet, amely a különféle nagy évfordulók – millicentenárium, szabadságharc vagy 1956 éppen most aktuális évfordulója stb. – alkalmával kapott-kap mind nagyobb hangsúlyt, ami csak kisebb mértékben értelmezhető az európai csatlakozást ambivalensen megélt összmagyarság spontán reakciójaként, inkább tudatosan felvállalt politikai trend a maga káros vadhajtsaival, de itt-ott már megmutatkozó pozitív hatásaival is. A vajdasági magyarság azonban nem csupán receptora és hasznélvezője volt ennek a törekvésnek (lásd az alkalmi ünnepeket, megemlékezéseket, kiadványokat, folyóiratok tematikus számain, hírlapmellékleteket), hanem az értelmiség egy része tevékenyen is megpróbált helyi sajátosságokkal, adalékokkal szolgálni, s itt a helytörténészeknek fokozottabb szerep, egyidejűleg pedig az olvasótábor nagyobb figyelmé jutott.

hovatartozásból fakadó szemléletmód burjánzására. Csorba Béla egyik írásában (A helyi monográfiák készítésének jelentősége és nehézségei. *Aracs*. IV. évf. 1. (2004) sz. 80–84.) a téma kutatásával kapcsolatban felsorolt „csapdák” között említi, hogy mennyire hajlamosak vagyunk kritikátlanul minden saját áldozatunkat „ártatlannak” minősíteni.

⁶ Ezzel kapcsolatban persze felmerül annak kérdése, nem volna-e célszerűbb, ha csak egy szerző vállalná el az ilyen monográfiák megírását. Erre is volt példa (érthetően itt elsősorban a fálvak, kisközségek történetéről lehet szó), de itt ütközik ki leginkább az ilyen munkák krónikaszerűsége, melyekben a szerző többnyire az adatok időrendben történő felsorolására hagyatkozik (sokszor azonban még a kronológiája is zavaros), azok elemzésére, értelmezésére már nemigen vállalkozik.

Ilyen pl. Dohai Lőzsef: *Torda krónikája I–III.* (1982, 1990, 1998), de az egyébként sok tekintetben kiemelkedő teljesítménynek számító *Bezdán története I–III.* (1993, 1999, 2001) is, amelyet Balla Ferenc és Balla István írt.

⁷ Ezek az idők mindenestre hozzájárultak ahhoz, hogy aki hivatásszerű kötődést érzett a történelem iránt, szakmailag felnőtté váljon, azaz érthetőbbé váltak számára bizonyos múltbeli események. Hiszen nemcsak a jelent nehez megérteni a múlt ismerete nélkül: ez visszafelé is érvényes.

A nemzeti önazonosság felerősödése mellett tapasztalhattuk még egy kötődés – mégpedig a lokális – felértékelődését. Ez szintén az ország, illetve a volt politikai rendszer széthullásával magyarázható; a vajdasági magyarság nem igazán tudott (mindmáig sem igazán tud) alkalmazkodni az újonnan előállott helyzethez, az újabb meg újabb hatalmi struktúrákhoz, amely sajnos – bármilyen politikai felállás is időszzerű pillanatnyilag – még mindig terhelt a szerb nacionalizmustól. A magyarság az ilyen struktúrák céljaival természetesen nem tud azonosulni, velük közösséget vállalni, ezért mikroközösségeibe zárkózik, bár ezt csak azokon a településeken teheti meg, ahol többségben él, vagy olyan területen, ahol nagyobb tömbben található meg. A lokális kötődés erősödésével párhuzamosan fokozódik az igény a hely múltjának megismerése iránt is, akár aktívan (kutatóként), akár passzívan (olvasóként).

Persze nem foghatunk mindent a háborúra: a szerzők zöme akkor is írt volna, ha nincs háború vagy pánmagyar önvizsgálat. A helytörténetírás számukra tehát nem pótcselekvés volt, esetleg csak önvédelmi eszköz, vitathatatlan azonban, hogy fokozottabban a kutatott témáknak szentelheték idejüket, ami bővebben állt a rendelkezésükre, mint normális időkben, hiszen a pénztelenség és olykor a reménytelenség állapotában számukra néha ez látszott egyedül értelmes dolognak.⁷ Amióta befejeződött a háború, a helytörténeti kiadványok száma nem hogy csökkent volna, hanem még gyarapodott is, ami újólag bizonyítja, hogy a helytörténet konjunktúrája nem csak háborús jelenség volt. Nem beszélhetünk egyfajta inerciáról sem, hiszen immár új szerzők is jelentkeznek. A helytörténet iránti érdeklődés minden környezetben mindig is jelen volt, de úgy látszik, nálunk most jött el igazán az az idő, amikor – reméljük, egyre javuló színvonalon – kielégülhet.

■ Helytörténész-műhelyek, -fórumok, publikálási lehetőség

Végül, de nem utolsósorban, a helytörténetírás konjunktúrájában vitathatatlanul nagy szerepet játszott az eddig rendszeresen érkező magyarországi támogatás, amely lehetővé teszi a kéziratok kiadását a kis kiadók révén is. Ezek többnyire éppen azok a helytörténeti műhelyek, amelyekbe a kutatók-írók tömörülnek: Zentán a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Szabadkán a *Bácsország* című folyóirat, illetve az Életjel köré csoportosuló vagy a tothfalusi Logos Grafikai Műhely.

Sajnos, valódi műhelymunka még mindig nem bontakozott ki, a kötődések elég lazák, olykor csak alkalmiak, ezért talán indokolatlanok is tünik műhelyekről beszélni, s inkább a „fórum” lenne a találébb kifejezés, hiszen a felsorolt helyeken minden szerző első-sorban kiadót keres magának, amely hajlandó megjelentetni soron következő írását. Én úgy pontosítanék, hogy inkább potenciális műhelyekről van szó, ahol csak idő kérdése, mikor teremődik meg az igény más tevékenységi formák iránt is az írói exhibicionizmuson túl. Egyelőre ugyanis még csak itt tartunk. (Most még. Bizonyíték erre a hangzatos nevű Vajdasági Magyar Történelmi Társulat, amely megalakulásán kívül semmi egyebet nem produkált. Mert még nem jött el az idő.) A *Bácsország* című honismereti folyóirat önmagában is alátámasztani látszik az érdeklődés fokozott jelenlétét. Kezdetben a szabadkai székhelyű *Szabad Hét Nap* hetilap mellékleteként indult, majd egy ottani nyomdatulajdonos felkarolván az „ügyet”, önálló életre keltette. Ma egy pazar kiállású magazint vehet kezébe az olvasó, amelynek szerkesztése, tördelése, de főleg tartalmi színvonala még eléggé problematikus, de állandó javulás figyelhető meg, tehát fejlődőképes, immár több éves fennállása is reményt keltő.⁸

Ki kell emelni, hogy még a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre sem számít igazi műhelynek, pedig a legnagyobb hagyományokkal rendelkező ilyen társaságról van szó. Az 1960–70-es években, amikor fénykorát élte, az egyesület tagjai még nemcsak kutatók és „kéziratgyártók” voltak, hanem közülük jó néhányan valóban csak érdeklődők, s a helytörténet, a helyi hagyományok ápolásának egyéb formáiban jeleskedtek. Ma a kör kimondottan csak kiadói tevékenységgel foglalkozik, ami – nehezemre esik kimondani – nagyfokú visszafejlődésnek tekinthető.

Pedig a helytörténészek számára nagy szükség lenne egy olyan intézetpótló műhelyre, amely a publikálási lehetőség felkínálása mellett módot talál a továbbképzésre (szemináriumok, tanácskozások, tanulmányi kirándulások) és talán az utánpótlás nevelésére is. Miért is?

■ A problémákról és a megoldásokról

Profik és műkedvelők

Nincs szándékom komolyabban belemélyedni ennek a kérdésnek a taglalásába, hiszen nem vajdasági (magyar) specifikum, hogy helytörténet-kutatással első-sorban műkedvelő történészek foglalkoznak. A

■
⁸ Az itt publikáló szerzőknek próbál műhelyt felkínálni a Bácsország Honismereti Társaság, amelynek még nincs semmilyen múltja, eredményekről tehát nemigen beszélhetünk; kívánjuk viszont, hogy hosszabb életű legyen, mint a korábbi hasonló asszociációk.

hivatásos történésztársadalom általában előszeretettel (s nem minden gonoszkodó szándék nélkül) szokta a helytörténészek fejére olvasni munkájuk hiányosságait, miközben elfelejti, hogy ő maga – különböző okok miatt – önként mondott le az ilyen jellegű tevékenységről. Eközben pedig – minő ellentmondás! – a makrotörténeti kutatások során ezek a kutatók igen gyakran a lenézett, lebecsült irodalomhoz kénytelenek fordulni.

A helytörténészek táborának tulajdonképpen elit alakulatát képeznék azok a történész-muzeológusok és levéltárosok, akik rendszer napi tevékenységük mellett időt szakítanak-találnak a kutatómunkára is. Ilyen tekintetben hasonlóak a műkedvelő helytörténészekhez, hiszen ők is majdhogynem másodállásban (sok esetben pedig éppen így) kutatnak, egyfajta átmenetet képeznek tehát profi és amatőr között. Alapvető különbség viszont (s ez nagy helyzeti-professzionális előny), hogy többnyire történelmet tanultak, tehát (elvileg) elsajátították azokat a módszereket, amelyek lehetővé teszik a történelmi források feltárását, rendszerezését, kiértékelését, illetve a végtermék: a kézirat megformálását. Az ő sorukat erősíthetnék a történelemtanárok is, hiszen képesítésük ugyanolyan, mégis – rejtély, miért – közülük mostanság valóban ritkán kerülnek ki helytörténészek.

Ilyen formán tényleg a műkedvelőknek jut ma többnyire a döntő szerep itt, a Vajdaságban is, különösen ha a magyar nyelvű helytörténetírásról beszélünk. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy ezeknek a kutatóknak a többsége csak nyugdíjaztatása után tudja igazán az idejét ennek a tevékenységnek szentelni, hiszen a kutatóhelyek – levéltárak, múzeumok – munkaideje a kutatóéval megegyező, így az évi szabadságon kívül dolgozó ember számára szinte lehetetlen, hogy intenzívebb kutatómunkát végezzen. (De azért talán megérne egy körkérdest lefolytatni a fiatalabbak körében, hogy ténylegesen feltárhassuk, mi az oka annak, hogy távol maradnak a helytörténet-kutatástól: az előbb említett időbeli összeegyeztethetlenség, avagy az érdeklődés hiánya az ilyen témák iránt!)

Ami viszont a legnagyobb nehézséget okozza, az – mint az előbbiekben már hangsúlyoztam – a helytörténet-kutatás intézményes háttérnélkülisége, vagyis nincs programozott, célirányos kutatás, nincs elszámoltatás, mindenki azt, akkor és olyan szinten kutat (és publikál), ahogyan akarja, nem alakul ki tehát felelősségtudat sem az ilyen kutatások iránt. De ha lenne is valamiféle igény (s akarjuk remélni, hogy van ilyen) továbbfejlődésre, nincs módszertani központ vagy intézet, amely útmutatóval szolgálna.⁹

⁹ Olyan intézmény kell azonban, amely oktat és nem kioktat; amely toboroz és nem elriaszt; amely a kutatók munkáját „kezeli”, és nem lekezeli; ahol a továbbfejlődés lehetőség, nem pedig kényszer. Mert ne feledjük: az intézeti háttérnélküliségnek voltak/vannak előnyei is, mint például a témák kötetlenebb megválasztása, a kenyéradó gazda hiányából adódó szabadság stb.

Ezt a kérdést éppen a magyar helytörténet-kutatás konjunktúrája veti fel. Az, hogy ilyen jellegű munkák az utóbbi időben nagy számban jelentek meg, egyrészt öröndetes, mert végre valakik valamit letesznek az asztalra, amit el lehet olvasni, meg lehet bírálni, és ha kell, újra vagy tovább lehet írni. Ellenben az is tény, hogy ezen kiadványok igen jelentős hányada nem felel meg a komolyabb szakmai elvárásoknak. Mindannyian tudjuk, hogy a tudományosság hiányaért nem a háború és a perspektívanélküliség állapota okolható, hiszen a műfajra ez mindig is jellemző volt, ám mindenképpen jó kibúvó és szerzői mosakodásokhoz remek alapot nyújtó alibi (és öngazolás) volt ahhoz, hogy egy-egy szerző kijelenthesse: örüljete, hogy egyáltalán kutat és ír valaki ilyen állapotok közepette! Úgy véljük azonban, eljött az idő, amikor esetleg még tovább lehetne lépni, s a helytörténeti kutatásokat módszeresebbé, tudományosabbá tenni. Most csak néhány olyan módszertani hibára hívnám fel a figyelmet, amelyek legtöbb munkánál markánsabban kimutathatók.

■ Egyes módszertani hibákról

Sokan már a témaválasztásnál megbuknak. Az amatőr kutatók ugyanis, akiket intézményes kötelezettségek nem sarkantyúznak, általában lehorgonyoznak egy-egy témánál (életműjelenség), nem váltanak szívesen, ebben merülnek el néha a legaprólékosabb részletekig, ami önmagában még nem jelent gondot, hiszen az ilyen szakosodásnak is megvannak az előnyei, ha ugyan az elmélyülést szolgálja; sokkal nagyobb baj, hogy a legtöbb ilyen aprólékoskodás öncélúvá válik. Ott van azonban a másik véglet, amikor a kutató nagyobbat markol, mint amennyit feldolgozni képes, elveszik az adatok tömkelegében, s ennek következtében születnek a komolyabb rendszerezési szándék nélkül megírt krónikák.

A kutatómunka szakma, amit valamilyen – legalább kezdetleges – szinten bárki elsajátíthat. A bibliográfiai tájékozódás, a források feltárása és értelmezése mind olyan lépések, amelyek segítségével történelmi tényeket ismerhetünk meg, s itt nincs különbség makrotörténelem és helytörténet között. Sajnos, nem ritka az olyan eset, amikor a helytörténet-kutató eleve még azt sem tudja, hogy előtte már mások is foglalkoztak az általa kutatott témával. Nagyon gyakran előfordul az is, hogy a kutatók kritikátlanul használnak fel nemcsak levéltári forrásokat, hanem a témát feldolgozó publikációkat is, pedig többek között éppen a forráskritika teszi tudománnyá a történetírást.¹⁰

■
10 Más dolog az, ha tudomásunk van egyes alaplívek létezéséről, de valamilyen – legtöbbször anyagi – okból nem tudunk hozzáférni, ezért kénytelenek vagyunk valamilyen „pótanyaghoz” jutni, hogy azért valamennyire mégis tájékozódhassunk a témáról; ez különösen akkor történhet meg, ha valamely helytörténeti kérdést tágabb szövegtörnyezetben kívánunk elhelyezni.

Sorolhatnánk persze még hibákat, amelyek a vajdasági magyar helytörténetírásban (is) rendre észrevehetőek, de ez a mostani helyzetben – amíg nem tudunk felkínálni valamilyen módszertani központot a továbbfejlődni szándékozókna – okoskodásnak, kioktatásnak tűnhet. Van azonban egy olyan hiányosság, ami nagyon szemet szúr, és amit a kiadók könnyen elháríthatnának, ha akarnák. A szerző ugyanis – miután megírta munkáját – a kéziratot a kiadónak adja le, aki köteles (lenne) azt kellőképpen gondozni. Más műfajokhoz nem tudok hozzászólni, a helytörténeti kiadványoknál azonban evidens, hogy többségüknel ez a fajta „gondoskodás” elmarad. Miért?

Tény, hogy e kiadványok egy kisebb hányadát maguk a szerzők jelentetik meg; ehhez csupán némi pénzt (esetleges támogatókat) meg nyomdát kell találni. Ma már ugyanis a számítógépes szövegszerkesztés lehetővé teszi, hogy a kéziratot szinte nyomdakész állapotban adhassuk át a nyomdának. Ilyenkor a szerzői megfontolásoktól, illetve lelkiismerettől függ, igényt tartunk-e valamilyen kontrollra. (Sajnos, ilyenkor történik meg, hogy a kézirat még egy egyszerű nyelvi korrektúrán sem esik át.) Elmondható azonban, hogy a helytörténeti írások megjelentetését az utóbbi években – elsősorban alapítványi támogatásoknak köszönhetően – főleg a „kis” kiadók vállalják fel. Ez sem jelent önmagában komoly továbblépést, a kis kiadók ugyanis nem rendelkeznek kellő számú gárdával, amely egy-egy szöveget kellő módon „tisztába tehetné”. Marad a külmunkatársak alkalmazása, amit a különféle támogatások elvileg lehetővé tesznek, a gyakorlatban azonban ezek a támogatások még a nyomdaköltségekre sem elegendőek. Ha a kis kiadó rendelkezik saját eszközökkel, másrészt pedig igényes munkát akar végezni, és emiatt nem takarékoskodik, akkor – megint csak elvileg! – egy tisztességesen előkészített, megformált és nyomtatott könyvet veszünk majd a kezünkbe. Végül pedig, de nem utolsósorban, itt van az egyetlen nagy kiadóházunk, a Forum, amely az utóbbi időben helytörténeti kiadványokat is felvállalt, de amely sok tekintetben osztozik a kis kiadók sorsában.

És itt végre most visszatérnék arra a hiányosságra, amely elsősorban a szerző lelkén szárad, de amelyet a kiadó is korrigálhat: történeti kiadvány ugyanis nem jelenhet meg forrás- és irodalomjegyzék nélkül!¹¹ Gondoljunk csak például Kalapis Zoltán egyfajta életművére, az *Életrajzi kalauzra*, amely valóban kapitális munka, gazdag és elvileg megkerülhetetlen adatbázis; amelynek jellegénél fogva nélkülözhetetlennek kellene lennie nemcsak a helytörténészek, hanem más profilú kutatók számára is.¹² Mégis megtörténhetett – pedig hát a

¹¹ Stílusos, hogy lábjegyzetben szóljunk a lábjegyzetéről, melyek hiánya egy helytörténeti munkában önmagában bocsánatos bűn, hiszen azon túl, hogy a helytörténészek zöme műkedvelő, közönségük is az. Persze, jó lenne meggyőzni a szerzőket, mennyire szükséges minden szempontból ez a „többletmunka”, s egyszer talán ezt is megérjük, most azonban annak is örülhetünk, ha a könyv végén valamilyen hevenyészett irodalomjegyzéket találunk.

¹² Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz*. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból I–III. Újvidék, 2002, 2003, Forum Könyvkiadó.

Forum Könyvkiadó adta ki –, hogy a felhasznált források feltüntetése nélkül jelent meg, ezért olyan könyv, amire azt szoktuk mondani, hogy „csak” jó kiindulópont a további kutatásokhoz. Akkor most miért is van ez így? Valamiféle megalkuvásból? Igénytelenségből? Vagy csak nagyvonalú lazaságból, trehányaságból? Vagy éppen a műfaj lebecsülése miatt? A felelősség itt már valóban megosztott: mind a kiadó, mind pedig a szerző „terhelhető”. (És sajnos Kalapis több könyve is hasonló hiányosságokkal terhelt, nem feltétlenül csak az ő hibájából.)¹³ A kiadó felelőssége azonban, úgy gondolom, jóval nagyobb, hiszen elsősorban az ő érdeke (ha már kiad), hogy a nyomdából mind szakmai, mind könyvészeti szempontból minél kifogástalanabb „termék” kerüljön ki.

■ A kutatóhelyek kutathatatlanságáról

Szívesebben beszélnék-írnék kutathatóságról, de tény és való, hogy ha a helytörténész bemegy egy vajdasági levéltárba vagy múzeumba, akkor az ott őrzött fondokban, gyűjteményekben nem mindig tud elsődlegesen tájékozódni, legtöbbször ugyanis hiányoznak az alapvető segédletek, amelyek ezt lehetővé tennék. Sajnos ez egy olyan hiányosság, amelynek elhárítása az adott intézményekre tartozik, és mi, kutatók, csak reménykedhetünk abban, hogy a számítógépes adatfeldolgozás idővel komoly változásokat hoz e téren is. Egyelőre örülünk, hogy ez a könyvtárakban már megtörtént, és az első lépés – a szakirodalmi tájékozódás – nem ütközik ilyen nehézségbe.

■ Az anyagi háttér

Ezt a problémát nem kerülhetjük meg vajdasági magyar viszonylatban sem (sőt itt ez fokozottan jelen van). Mivel helytörténet-kutatással mindmáig zömmel műkedvelésből foglalkoznak, hiányzik az intézményes háttértámogatás mind a kutatási folyamatot, mind pedig az eredmények közzétételét tekintve. Érvényes ez, sajnos, azokra a hivatásosokra – s itt elsősorban levéltárosokra, muzeológusokra kell gondolnunk –, akik helytörténet-kutatásra adják a fejüket, de akiknél szintén hiánycikk az ehhez szükséges támogatás, hiszen intézményeik közmondásosan „feneketlen zsákok”, másrészt elsődleges feladatuk nem a kutatás, hanem a gyűjteménygyarapítás, illetve -feldolgozás, és csak a legvégén (ami gyakorta elmarad) a publikálás. Emiatt sok kutatási eredmény csak kéziratban marad, asztalfiókba süllyesztve,

■
¹³ Más természetű az a mulasztás, amit például Valkay Zoltán könyvének találhatunk (*Zenta építészete. Újvidék–Zenta, 2002.*), s amely szintén a Forum „gondozásában” jelent meg. A kiadó ugyanis a tipográfiai formálást szinte teljes egészében ráhagyta a szerzőre, ami az egyébként kiváló kéziratot helyenként áttekinthetetlenné tette. Szabály, hogy a szerző a kézirat műszaki szerkesztésére vonatkozóan tehet javaslatokat, de annak tényleges nyomdai előkészítése nem az ő dolga. S itt megjegyzem, hogy nem a Forumot akarom mindenáron bírálni, hanem felhívni a figyelmet arra, hogy egy nagy kiadó működése példamutató kellene hogy legyen még akkor is, ha az utóbbi években neki is gondokkal kell küzdenie (pl. káderhiánnyal). Kítlól tanuljanak, kire nézzenek fel ugyanis a kis kiadók, ha nem a „nagy testvérre”?

■
 14 Persze, mindig voltak (s lesznek) kiváltságosok vagy jól helyezkedők, illetve olyanok is, akik a helytörténetírásán kívül az önmenedzseléshez is értenek. Számuk azonban elenyésző a többiekéhez képest, ezenkívül kedvező megjelenési lehetőségük nem mindig párosul tárgyszakmai hozzáértéssel.

s bizonyára jó néhány közülük végleg elveszik számunkra. Amikor tehát valamiféle konjunktúráról beszélünk, csakis a „végtermékek” száma alapján tehetjük ezt.¹⁴

Éppen ezért öröndetes, hogy az anyaországi támogatás néhány formája az utóbbi másfél évtizedben változtatott ezen a helyzeten. Elsősorban az Illyés Közalapítvány, illetve a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által kiírt pályázatokra gondolok itt, amelyek lehetővé tettek egy többlépcsős tervezést, amellyel ha élni tudtunk, biztosíthattuk a kutatás költségeit, a szerzői tiszteletdíjat (kéziratelőkészítés), valamint a kézirat kiadását is. Persze mint minden rendszernek, ennek is vannak hiányosságai, de vitathatatlanul sokat lendített a helytörténetkutatás és -írás ügyén; mindenekelőtt perspektívát nyújtott számunkra, s kiemelt bennünket a teljes kiszolgáltatottság áldatlan helyzetéből, amelyben a helytörténészek addig tengődtek. Aki tehát ezzel a lehetőséggel élni tud, tervszerű, folyamatos munkát végezhet, emellett nincs többé arra sem gondja, hogy kézirata esetleg kiadatlan marad. (Természetesen ez akkor érvényes, ha egy elfogadható szinten műveli a helytörténet-kutatást és -írást.)

A hely, amelynek történetét kutatja, sajnos többnyire továbbra sem igen kényezteti a helytörténészt, pedig ezt joggal várhatnánk el tőle. Sőt, elsősorban tőle. Persze, vannak dicséretes kivételek, amelyek azonban erősítik a szabályt. Sok egyéb ok közrejátszása mellett számolnunk kell a politikai tényezővel, vagyis az önkormányzatok hozzáállásával a nemzeti, illetve a lokális érdekekhez, általában ez utóbbiak kárára, s ettől függ persze az is, milyen mértékben támogatják a lokális értékeket, mint amilyen az adott hely ismerete, története. Érvényes ez sajnos az Észak-Bácskában található, kis számú ún. „magyar önkormányzatra” is, bár az utóbbi években bizonyos kedvező irányú trend itt is tapasztalható.

Mindenesetre az alapítványi támogatottság nagyobb önbizalmat ad, hogy a hiányzó eszközök pótlásához a kutató-szerző további forrásokat keressen akár helyben, akár másutt. Mindez világossá teszi számunkra, hogy az előbbieken ismertetett háttér biztonsága is fontos tényezőként jelentkezett a helytörténetírás konjunktúrájában.

■ Terjesztés

Amikor egymás után alakultak meg a kis kiadók, illetve már meglevő intézmények ilyen tevékenységet is felvállaltak, valahogy elfelejtettük, hogy a kiadók feladata nemcsak a kéziratok megjelentetése, hanem a

terjesztés is. Még a Forum sincs jelen mindenütt, a többiek azonban szinte sehol; kiadványaikhoz szinte lehetetlen hozzájutni, hacsak nem egy-egy könyvbemutató alkalmával, s örülhetünk, ha egyáltalán értesülünk egyes helytörténeti munkák megjelenéséről. Itt ugyanis szembesülnünk kell még egy problémával, amely a kiadás alkalmával felmerül, ez pedig a példányszám. Mivel a helytörténeti munkák zöme szponzorok vagy alapítványi támogatás segítségével jelenik meg, a példányszám általában 300–500 körül mozog. Ha ebből kivonjuk a köteles példányokat, valamint a szerzői és egyéb tiszteletpéldányokat, nem is olyan sok marad. Emiatt is megtörténhet hát, hogy mind a témát figyelemmel kísérni szándékozó kutató, mind pedig az olvasóközönség egy része hoppon marad, különösen egyes népszerű témák feldolgozása vagy településmonográfiák esetében.

■ Tennivalók

Miután az előzőekben felvázoltam a vajdasági magyar helytörténetírás megjelenésének körülményeit, ezen belül egyes jelenségeket, törekvéseket, problémákat, hiányosságokat, úgy illik, hogy egy kicsit a jövőbe is előretekintsek, s megfogalmazzak néhány olyan feladatot, tennivalót, amelyek elvégzése nélkül – úgy vélem – minden a régiben marad, pedig jó lenne továbblépni.

Mindenekelőtt jó lenne az intézménynélküliség állapotán változtatni, s végre egy olyan szellemi-módszertani központot működtetni, amely:

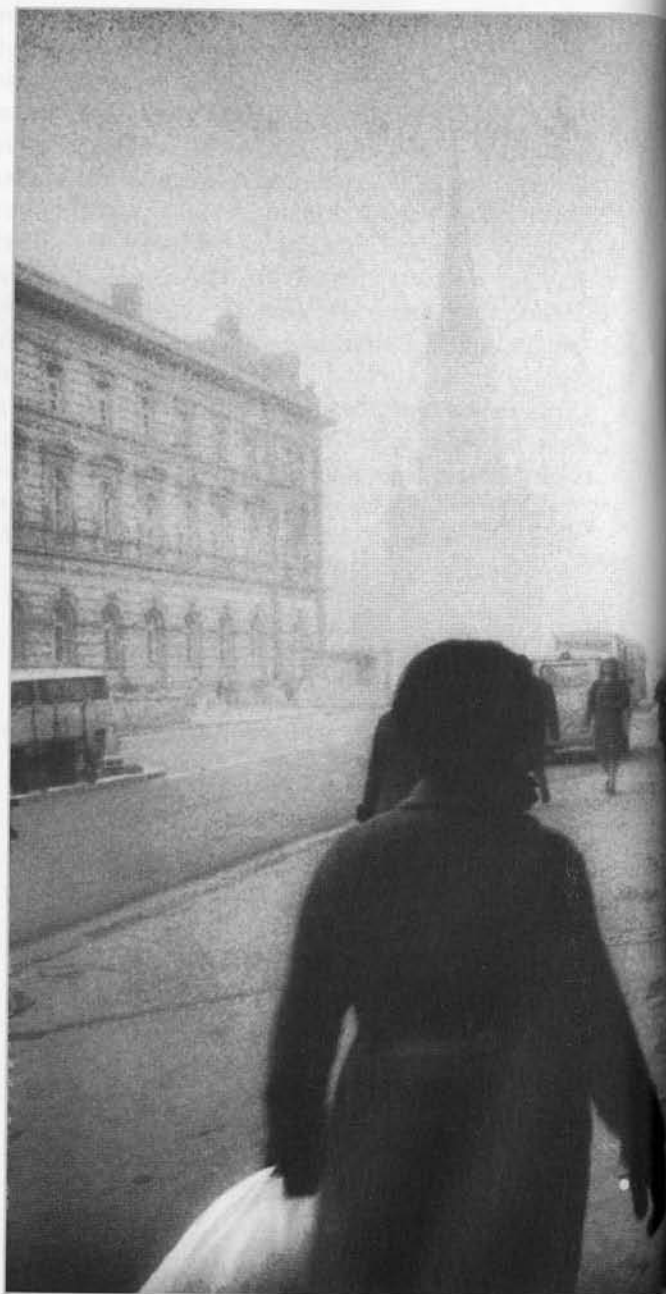
- információs-dokumentációs központként szolgál a helytörténészek számára (nyilvántartást vezet a kutatókról, munkásságukról, s ezt hozzáférhetővé teszi számukra),
- továbbképzési lehetőségeket-módozatokat kínál fel számukra (nyomatott útmutatások, szemináriumok, előadások, tanácskozások) mind módszertani kérdésekben, mind pedig egy-egy választott téma jellegéből adódó nehézségek-bukatók áthidalására,
- projekteket dolgoz ki (bibliográfiák, repertóriumok, olvasókönyvek, kronológiák), s ezek megvalósításába bevonná a közreműködni szándékozó helytörténészeket.

Kettős feladatot kellene tehát teljesíteni: foglalkozni a helytörténetekkel, de magával a helytörténettel is mint tudományággal. Hiszen

■
 15 Kalapis Zoltán tett leg-
 utóbb érdemi kísérletet
 arra, hogy felvázolja
 a vajdasági magyar
 helytörténetírás pillan-
 natnyi helyzetét. Írása
 remek kiindulópont
 – de nem több! – egy
 mélyen szántó elem-
 zés elkészítéséhez.
 [Jelenkori összegezés,
 némi visszapillantással.
 A vajdasági magyar
 helytörténeti irodalom
 a XXI. század legele-
 jén. *Létünk*, 34. évf. 2.
 (2004) sz. 104–127.]
 Itt említhetjük még
 meg Gábrity Molnár
 Irén írását is (A magyar
 nyelvű tudományos
 könyvkiadás a Vaj-
 daságban az utóbbi
 másfél évtizedben. In
 Simon Attila szerk.:
*A határon túli magyar
 könyvkiadás*. Somorja-
 Dunaszerdahely, 2005,
 Fórum Kisebbségku-
 tató Intézet – Lilium
 Aurum.)

ha belegendolunk, az utóbbival érdemében nem igazán törődtünk, s ha voltak is ilyen irányú kezdeményezések, azok is inkább csak *ad hoc* előadások, tanulmánykísérletek, „bibliográfiacsírák” voltak kellő szerzői mosakodás kíséretében.¹⁵ Pedig hát végső ideje, hogy a teljesség igényével elkezdjünk és be is fejezzünk valamit, és hogy kellő önbizalommal, felelősséggel álljunk hozzá az általunk felvállalt feladathoz. A konjunktúrát ugyanis dekonjunktúra szokta követni, s féltő, hogy ez történik a helytörténet-kutatás esetében is.

Van, ami már elkezdődött. Pillanatnyilag folyamatban van egy helytörténeti bibliográfia összeállítása; reménykedjünk, hogy ezúttal nemcsak elkezdődik valami, hanem be is fejeződik, annál is inkább, mert az ilyen bibliográfiák tükrében láthatjuk igazán, hol is tart ma a vajdasági (magyar) helytörténetírás. Végül pedig örömdetes az is, hogy körvonalazódni látszik az intézményes háttér is a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet keretében. Vannak tehát biztató jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a jövőben az előzőekben említett hiányosságokat túlhaladhatjuk, de az is biztos, hogy mindez még csak a kezdet.

0. A bevezetőben a fenti címmel jelölt kutatásokkal kapcsolatban a következőkről kell általánosságban is szólnunk:

0.1. Vizsgálataink tárgya a vajdasági frazeológiai állomány (szólások, közmondások és a szakirodalomban szokásos egyéb műfajok, valamint a használati jellemzők) kutatása.

0.2. Ezzel kapcsolatosan alakíthatjuk ki **célkitűzéseinket** is.

0.2.1. A délvidéki szóláskincs adattári feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. Ilyen értelemben a kutatások a vajdasági frazeológiai szótár készítését szolgálják, annak egy szakaszát képezik a megszabott időtartamhoz, lehetőségekhez képest.

0.2.2. A teljes magyar nyelvterület adattáraiba való építés elvi, módszertani kérdéseinek tisztázása, kialakítása a kialakult vagy később megfogalmazandó igényekkel összhangban.

0.2.3. Sajátos szólásismereti, -használati jellemzők vizsgálata, feltárása különös tekintettel a többnyelvűsége, területi sajátosságokra.

0.3. Kutatásaink jellegét, módszereit az előzmények, a vajdasági hagyományok is befolyásolják. Jelentős, de sajátos kutatási előzményekre támaszkodhatunk részben saját gyűjtés révén, részben pedig dr. Penavin Olga szellemi hagyatékának „örököséeként”. Ez az előzményanyag a feldolgozottság különböző fázisaiban van szinte kizárólag egy-egy településre vonatkozó gyűjteményekben a nyersanyagtól az igen magas fokú feldolgozottságig. Penavin Olga kérésére tanítók, magyartanárok az egész Vajdaság magyarok lakta területein gyűjtöttek frazémákat mindössze annyi utasítással, hogy „gyűjtsetek közmondásokat, szólásokat szüleiteik, ismerőseitek segítségével!” Ily módon rengeteg anyag gyűlt össze a puszta számszerűséget tekintve, valójában azonban ezek a legáltalánosabb használatú képződmények, és rengeteg az ismétlődés, mert zömét az iskolában is feldolgozott anyag képezi.

A következő szint a már kicédulázott anyag, amelyet maguk a pedagógusok készítettek azzal a kimondott céllal, hogy valami szempontból sajátos példákat kívántak gyűjteni, ez azonban sokszor csak deklarált szándék maradt, valójában O. Nagy Gábor (1966) ismerősebb frazémáit írták össze. Ebből következik, hogy ez is inkább az előfordulások értékében hasznosítható.

Készültek az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, valamint a Tanítóképző Főiskolán frazeológiai szakdolgozatok is, amelyeknek kizárólagos szándéka a helyi jellegű állandó szókapcsolatok gyűjtése és feldolgozása volt, ám ez a cél

csak egyenetlenül valósulhatott meg, mert a gyűjtőknek egyrészt nincs általános tapasztalatuk a területi komparációhoz, másrészt tudománytörténeti előzményeink sem kedveznek igazán a szinkron és induktív kutatásoknak. A műfaj, jelenségcsoport rögzítését, gyűjtését szinte kizárólag olyan szótárak képezték, amelyek egyrészt kétnyelvű célzatúak voltak – például latin–magyar viszonylatban –, és a magyar nyelv szemléletes, poétikai erejének igazolásaként jelentek meg, másrészt általában kompilációk voltak, vagyis az előzmények példáit is a szótárba, adattárba építették, miközben az előfordulás, terjedés minden lokális kötődése elszakadt, tehát nincs megbízható adatunk sem a múltbeli, sem a jelenlegi használati elterjedtségről.

Az általános–speciális kettőségének homályos mivolta a gyűjtési módszerek természetében rejlik. Igaz, legjobb a spontán használatra, előfordulásra figyelve gyűjteni, de végtelenül lassú, gazdaságtalan, amint a frazémák sorolása és a válaszinformációk rögzítése is, a kérdőívek viszont a jó kezdeményektől függetlenül a jövő feladatai közé tartoznak, az alapozást szinte előről kell kezdeni. Ezért vélekednek sokan, pl. Kiss Jenő is (1989) úgy, hogy legjobb a szülőföld, a lakhely tájegységében gyűjteni, mert akkor tudjuk, mi várható, de ettől messze van a teljes rendszerű feltárás. Az egzakt állományi rögzítéshez tehát sok elvi tisztázásra van vagy lenne szükség. Végeredményben ma sem tudjuk, melyik tájegységünk szóláskincse milyen mértékben van jelen a „köznyelvi”, az „irodalmi” frazémák rendszerében, azt még kevésbé, hogy milyen körülmények milyen mértékben segítették a bekerülést, a gyakoriságot. Ennek igazolására elegendő a helynévi elemű, vezérszavú frazémákat a magyar nyelvterület térképére vetítenünk, olyanokat, mint *Mit mondott a kabai asszony; Él, mint Marci Hevesen; Elment Kukutyinba zabot hegyezni; Divat, mint Komáromban a fél szem; Baj van Köpecen*. A végeredmény meglepő, mert vannak egész sűrű szólás-településrendszerek és szinte érintetlen fehér foltok. Azt is megkockáztathatjuk, hogy ebben mindenkorí jeles gyűjtőink területi kötődéseinek is szerepe volt.

0.4. Természetesen a fenti diakrón folyamatoktól, okoktól függetlenül ma egyértelmű, mi tekintendő törzsállománynak, köznyelvi-irodalmi szóláskincsnek, amelyeknek használati, előfordulási forrásai szinte kizárólag az anyaországi területiséggel azonosak. Ez megkerülhetetlen és megrendíthetetlen viszonyítási bázis, amelyhez viszonyítva kell a tájegységi kutatónak megfogalmaznia, mi az, ami területi állományban közös, mi az, ami sajátos, és akarva- akaratlanul vállalnia kell a „nyelvjárási, táji szólás, közmondás” minősítést, még

ha tudja is, mennyire esetleges volt egy adott alakulat irodalmi műbe, másodlagos (megjelenítő célzatú) és harmadlagos, publicisztikai használatba kerülése.

Ehhez az alapálláshoz, másodlagos viszonyításhoz még a következő kérdésekkel kell foglalkoznunk:

0.5. A frazémáknak funkcionális szerep szerinti kutathatóságát segítő vizsgálatával.

0.6. Az általános és táji, nyelvjárási frazémák árnyaltabb differenciálásával.

0.7. Az önelvű, de a nyelvterületi adattárakba is beépíthető állomány szótári, adattári megjelenítésével, ábrázolásával.

0.8. A szótárba építendő anyag diakrón rétegződésével, előzményeivel, keletkezési, műfaji tipológiájával a sajátos jelleg függvényében és haladványa szerint.

0.9. Az alaprétegek önelvű vizsgálatával legalább három szinten:

- ami a vajdasági anyagban általános, az ún. proverbiális minimummal;
- az alkalmazott kérdőívek alapján a frazémahasználat belső tagolódásának jelenségeivel;
- azzal, ami alakilag, változati létében, használati helyzetében, egyik jelentésében sajátos a délvidéki nyelvhasználatra. Ezt mintaként, típusokat képviselve adattárilag is rögzítettük.

0.10. Ezt követheti egyfajta kitekintés összefoglalás.

■ ■ I. Általános kérdések

■ 1. Szólásfunkció és kitüntetett beszédhelyzet

Mi is érintettük, de mindenki tudja, aki frazémákat gyűjtött, hogy ez milyen nehéz, tervszerűen szinte lehetetlen, de ugyanez vonatkozik a jó tartalmi, használathelyzet-mutató készítésére is. Ehhez sok szempont revideálására lenne szükség. Annak elfogadására, hogy a frazémakincs egyrészt kitüntetett beszédhelyzetek, funkciók, tartalmak rendszere, amelyeknek jelöléséhez frazeológiai, tehát analógiás kódra van szükség, másrészt magára a jelölő szituációk, formák proverbiális jelentésszerkezeteire, amelyek lehetnek a jelölt helyzettel azonosak, rokonok (*Ha Medárd napján esik, még negyven napig esik*), vagy teljesen eltérőek, metaforikus áttételűek (*Veri az*

ördög a feleségét). Mindez jelen van a szinkron használatban, kódoltságban is, az adott nyelvi kultúrára jellemző diakrón kódoltságban, jelentésátviteli sorozatban is.

1.2. A használatfolyamati modell

A jelfolyamati modell a használat történet, jelkialakulás, jelváltozás egészét kísérelte meg átfogni.

Ehhez a folytonossághoz viszont nélkülözhetetlen bármelyik használati helyzetnek a jellel való összerendelődése, összerendeltsége és összerendelt, a kohéziót felújító, újrateremtő ismétlődése, mert különben a szólásnak mint felidéző jelnek megszűnik a funkciója, ezzel együtt léte is, habár a szóláshelyzet továbbélhet más proverbszerű jelekhez kapcsolódva. A közösség számára igazán fontos, szabályozást igénylő helyzetek általában hosszabb életűek egy adott szabályozó jelnél, sőt előbb is létezhetnek más eszközökkel szabályozottan, amelyből a szólás is kialakult.

A *Reteszt vetett* szólás 'nem sült el a puska', illetve 'nem vált be, nem sikerült', ma már nem él, amint a *Csettet vetett a szája* 'hazudik' sem. Helyükre a *Csütörtököt mond, Csütörtököt vetett a szája* kerültek azonos jelentésekben, majd az utóbbi a 'hazudik', jelentéskörben is eltűnt.

A *Sistereg a tűz, bejött a boszorkány* (Kishegyes), a *Mosdóvized vérré váljon! Ahány fehér van a körmöd alatt, annyi lesz a szeretőd* (Magyarkanizsa), *annyiszor ér a szerencse*; a valaki átlépése közben mondott *Nem nősz meg (nagyra)*, az *Okháj-bokháj, ha meggyógyul, majd nem fáj, és a keresztvetés* eredetileg más műfajok, közegek paradigmájába, rendszerébe tartoztak, a jóslásokéba, átkokéba, a rítuscselekményekébe, a szorongásos védekezés mozgulataiába.

Keresztet a kenyérre is szoktak vetni, mielőtt a kemencébe tennék, az átlépésnél mondott szólás afféle mentegetőzés, elhárítás, amint a leejtett kenyérdarabot is régen megcsókolták, s valahová feltették.

A paradigma- és közegcserével pedig nagyon messzire jutunk a Cserkaszkij megfogalmazta szimbolizálódási soron (tartalom + jel = új, másodlagos jel) haladva: egészen a „**cselekvéskommunikáció**” feltételezéséig. Ezeket a jelképes cselekvéseket már az első sajátos szóláskorpuszban, a *Salamon és Markalf*-ban is megtaláljuk Markalf kópéságai között.

Markalf nyulat bocsát el a kutyák, egereket a macskák előtt, hogy bizonyítsa, a természetét semminek, senkinek nem lehet megváltoztatni, Salamon kopasz szolgájának a fejére köp, mert a király máshova

megtiltotta; kemencébe bújik, a királynak hátsóját mutatva, mert az megparancsolta, kerülje el, hogy szemébe többé ne nézzen. Amikor Salamon akasztásra ítéli, csak azt köti ki, hogy ő választhassa ki a számára kedves fát, amilyen persze nem létezett.

Azt hinnénk, ez csak egyszer, egy műben történt meg, de hát a fabulák cselekménye is mi más, mint valamilyen elvet illusztráló, szinte azért létező jelképes cselekménysorozat, mint Heltai fabuláiban is. Kései párjait környezetünkben is megtaláltam. Adorjánon Bánszki Antal halász szedte össze a legényeket téli griffmadárvadászatra, illetve tűzokfogásra, azaz egész éjszaka tüzelgetett velük az erdőben szinte azért, hogy szólás keletkezzen az esetből: *Griffmadarat fogott, mint a Bánszki Antal*.

Horgoson Geleta Piroska visszaemlékezései szerint szinte markalfi „alakoskodás” játszódott le az első világháború inséges napjaiban, amikor – és később is – a közigazgatási emberek gyakran utasították el a szegényt: *menjenek el legelni!*

A „bosszút” a következőképpen írja le Geleta Piroska:

„– Vótunk, Panna néni, a jegyző úrná, megkérdeztük, mi lesz velünk, ha még soká tart a háború? Azt mondta, majd *elmennek, lelkem, legelni!*

(...) Aztán később hallottuk, hogy asszonyok szót fogadtak, és elmentek legelni.

A határban a jegyző úrnak krumplija volt vetve... Ezt a krumplit mind felvették az asszonyok, és hazavitték. A jegyzőnek meg megüzenték, hogy:

– *Lelegeltük a krumpliját, jegyző úr!*” (Zabosné Geleta 1983, 74)

Ez funkciójában tökéletesen egyezik az ún. válasz-szólásokkal, amikor az addigi címzett egy sajátos kvázi-logikával nem várt módon értelmez egy közleményt. Pl. ha valaki így sóhajtozik: *Jaj nekem, Istenem!* Akkor – „az én Istenemet” beleértve – azt mondják: *Nekem se sógorom, komának híttam, annak sem együtt el.*

1.2.1. Közlési szimbólum, szimbolikus kommunikáció

Az előző példák jól mutatják, nem mindegy, hogy egy szólás használat-történetének melyik pontján, „keresztmetszetében” vizsgálódunk, amint a népdalt, balladát, találóst sem egy rossz, töredékes előfordulási alkalmon tanulmányozzuk, a *csévé*l szót sem egy átlagos

könyvelvi beszélő kompetenciájában, a *Halotti Beszéd* ysa szavának információit sem a mai beszélő recepció folyamatában, noha tényként ezeknek a használóknak a jelhez, jelölthöz való viszonyát is tudomásul kell vennünk.

Ugyanígy azt is el kell ismernünk: vannak régi, elhomályosult elemű, szerkezetű, jelentésű (ha ezen a felidézhető jelinformációkat értjük) proverbiumaink, de ezek nem azért és akkor lettek azzá, amik, mert homályosak, elhomályosultak, hanem az az oka motiválatlanságuknak, hogy már régen élnek mint szólások, közmondások, és a használati folyamatokkal összerendelőve magukkal hoztak olyan szavakat, elemeket, amelyek egyéb összefüggésekben, az élő kommunikációban már nem élnek. Ám amikor minden összefüggés, a használati helyzethez rendelés logikája is teljesen világos volt, akkor is szólások, közmondások voltak, idiómák, az elemezhetetlenség stílár információitól függetlenül.

A megállapítás a szólásszerűség egyéb jegyeire is érvényes: nem azért szólás, közmondás, frazéma egy alakulat, mert alakja állandó, zárt, egységei kötöttek, elválaszthatatlanok, hanem fordítva, ami az ok-okozati rendet illeti: azért állandósultak, váltak zárttá, mert szólásként használták őket, sőt ezért is alkották meg több helyzetben, hagyományos motívumokat kiemelve, összekapcsolva, logikai klisékre rögzítve a kiemelt elemeket. Ebből eredően az is kitetszik, hogy nem a megfelelő összefüggésekben és nyelvi viszonylatban merülnek fel olyan kérdések, hogy miért nem cserélhető fel egy szó a másikkal: az *esküdt ellenség* az *esküdt baráttal*, a *könyökömön jön ki a vállamon jön ki* változattal.

A szólások, közmondások idézetszerűsége többé-kevésbé nyilvánvaló a használók számára, sokkal inkább, mint hogy idiómáról van-e szó, amely csak egy nyelvben létezik, de ez csak a metakontextusban vizsgálódó lexikográfus számára információ az összevetés folyamán. Ha pedig a szólásfolyamattal két kommunikációs helyzetet, közleményt kapcsolunk össze, tehát nyilvánvaló az idézetszerűség, a használat időpontja előtt is létező jel, jelentés megléte, ilyen kérdések nem merülhetnek fel a használat helyzetét vizsgálva.

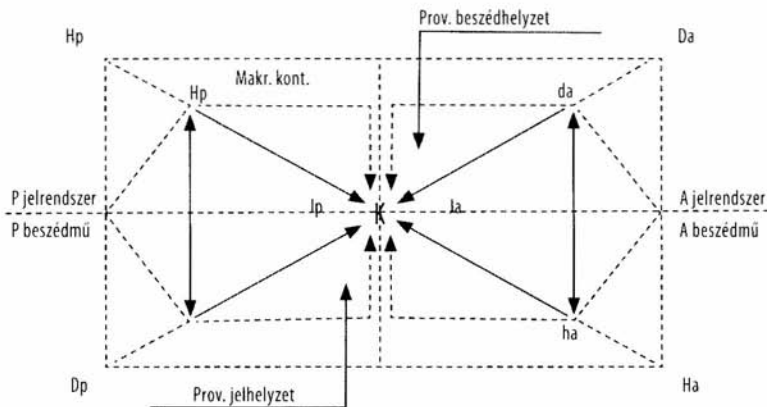
Ez annyit jelentene, mintha Madách idézett jelmondatát: *Ember, küzdj, és bízva bízzál!* vigasztalásként hallva azon tűnődnénk, felcserélhető-e a *küzdj* a *harcolj* alakkal.

A modell teljesebb összefüggéseit, lehetséges folyamatait a következő ábra szemlélteti, amely a használat egy szinkron állapotát, lefolyását rögzíti. A hagyományos frazeológia a szólásvizsgálatban

az értelmezővel, befogadóval azonosult, a használatelemzésnek a közlőből (K) kell kiindulnia, hiszen szólás a gyűjteményeken kívül csak közleményben fordul elő.

Valós előfordulási helyzetnek természetesen csak az utóbbi számít.

Próbáljuk meg a modell segítségével a használati folyamatot leképezni:

1. A közlő (K) egy nagyobb beszédmű (A beszédmű) részét képező vagy önálló beszédeseményt alkotó aktuális helyzetet (K–da–ha) proverbiális beszédhelyzetnek ítél meg
2. befogadója számára (ha) egy részben (Ja) vagy predikációval egyáltalán meg nem fogalmazott, általában nagyobb összefüggések részét képező denotátumot (da), közlési tartalmat
3. olyan jellel (Jp) vagy olyan jellel is jelöl, amely a maga (K) és befogadója (ha) számára az adott proverbiális jelhelyzetben egy másik kommunikációs helyzetben keletkezett, vagy kommunikációs céllal megismert (P beszédmű) helyzeti (K–hp–dp) jelentést felidézve, amely világosabb, egyszerűbb, képszerűbb, evidensebb,
4. a keletkező aktuális, a szituációcsoporthoz felzárkózó jelentéshez rendeli hozzá,
5. ezzel pedig a jel két funkciójává, kettős kódolásává válik.
6. A közlő (K) a proverbiális jelhelyzet minden releváns összefüggését jelösszefüggéssé szimbolizálva a beszédhelyzet

céljainak szolgálatába állíthatja (a feltételezett közlőt, műfaji utalásokat mélységi adóként, pszichikai sémákat, logikai kliséket, tér-, ok-okozati sémákat, állandósult, ritmusos, rímes formát).

8. Innen származó argumentumokkal teszi viselkedését és kommunikációs viselkedését indokolttá.
9. A közösséget képviselő, annak a nevében cselekvő, ítélező, szankciókat foganatosító, kognitív, megismerési folyamatokat lebonyolító közlővé válik, és
10. lehetősége nyílik, hogy a jelhelyzethez, a hagyományokhoz, a kulturális makrokontextushoz, egy nagyobb közösséghez, több címzethez, befogadóhoz való viszonyát is kódolva, többirányú kommunikációt tudjon egyetlen folyamatban megvalósítani.
11. Lehetőség van olyan effektusok, célok elérésére is, amelyeket semmilyen más módon nem tudna egy közösség normáihoz igazodva elérni.

A befogadók, címzettek magatartása, reakciói sem idegeníthetők el a folyamatától, sőt valamilyen jelenlétük, feltételezettségük sem, csak szerepük passzívabb az adott beszédesemény folyamán, de bármelyik pillanatban ők is aktivizálódhatnak használóként.

Ennek a működésfolyamati modellnek az igazolására, illusztrálására számos példát, lefolyást elemeztünk, amelyekben még apróbb mozzanatok, fázisok, másrészt bonyolultabb rétegek figyelhetők meg.

Ugyanakkor egy-egy megfigyelt használat ritkán teljesíti ki a teljes összefüggést; műfajtól, közlésfajtától, személytől függően egy-egy részlete, viszonylata válik hangsúlyossá. Ehhez néhány eset teljes lefolyásával kell megismerkednünk.

Mi azonban az elemzett modellt előbb a szólásműfaj meghatározásához kívánjuk felhasználni, a részletesebb elemzésre inkább a belső műfaji tagolódásnál van szükség.

Az előzményekben, szakirodalomban meglevő definíciók néhány új szemponttal való kiegészítéséhez itt és most néhány jellegzetes példára, jel- és jelöléstípusra, jelentésviszonyra van szükség.

1.2.2. Kettős kódolás, kettős kommunikáció

A címben kiemelt jellemzők talán a legfontosabbak a vizsgálódásunk tárgyát képező jelenségeknél.

Élő jelhelyzeti háttérű szólásoknál, főleg a szóláshasonlatoknál nagyon dinamikus ez a folyamat, a több cél, több befogadó, több címzett érzékelése, érzékelhetősége.

Kishegyesen gyűjtve – ha van mesefa, nótafa – akkor egy „szólásfa-ként” tisztelt, egyébként fiatal, 34 éves asszonynál, Kormos Ilonánál gyűjtöttem, aki többedmagával, másról is beszélgetve egyszer csak megjegyezte: *Főfigyelt az is, mint az egyszeri a szenttamási templomégésre.*

A szenttamási pravoszláv templom akkoriban égett le. A címzett – mint később megtudtam –, akinek kissé italos állapotában elmesélték ugyan az esetet, de elfelejtette, s aztán lelkendezve újságolta néhány nappal később a szenzációt, ott ült társaságunkban. Az egyik címzett ő volt, a másíka mi, akiknek azt a szólást illusztrálta egy történettel, hogy *Váró utas van, de váró vonat nincs*, amelyhez viszont egy másik történet és szólás kapcsolódott: *Mehetsz, itt van a jegy a zsebben.*

A kanizsai piacon, amennyire észrevétlenül lehetett, mindig egy Vajda Mária nevű kofa beszédét figyeltem, szintén „szólásfa” lévén, aki még a *Jézusmária!* panaszszót is szóláselőzménynek tekintette, mert mindig így folytatta:

Jézus, Mária, Szent Kalára, ígyá!, ami italozásra való felszólítás is egyúttal. Egyik alkalommal, láttam, a szokásosnál korábban készülődött hazafelé, közben az utolsó vevőjének azt mondta: *Hogy is mondta a Temetős Pista? „En mán máma elvégeztem a magamét, dőgozzon, aki szegén!” Oszk körösztbe tette a síron a lábát.*

Látjuk, ebből a közleményből még a történet szüzséje kitetszik, de már az ún. wellerizmus jegyeit mutatja: „Mondta X, miközben adott cselekvést végzett.” Az aktuális közlési cél világos volt: egyrészt a vevőt siettetette, másrészt a szomszédos, szintén adorjáni kofák felé irányuló mentegetőzés volt a korábbi távozás miatt, nehogy megszólják.

A diakronikus kódoltság

Az előző jelfolyamati modell a komplex folyamat két metszetére, kiválasztott helyzetére épült. A valóságban ez összetettebb, mert – példáink is mutatták – egyetlen, de még két-három beszédese-ményben sem tud kialakulni a proverbium, a legfrappánsabb jelentés kész alak esetén sem.

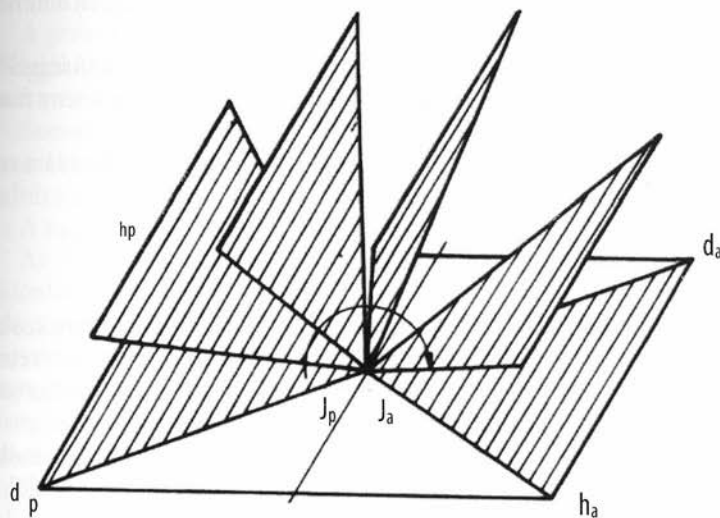
Ily módon a szólás, közmondás hatásmechanizmusához hozzátartoznak a régiség, ősiség információi, kódlemei is, amelyet a *frazológiai-proverbiális beszerkesztés* jegyei is hordozhatnak: *régi közmondás, de igaz; jól mondták a régi öregek*, vagy az adott példa

korábbi használóira mint orákulumokra való hivatkozás: *Jól mondta a szülém... Hogy is mondta a Huszák jegyző? A szállóigéknél ez név nélkül is érzékelhető.*

Másrészt a szólás, közmondás szerkezete is tükrözi azokat az időrétegeket, amelyekhez kialakulása, használati alkalmai kötődnek. Az elavult, archaikus elemeknek se seri, se száma. Máskor egy már korábban létező szólás és egy használati helyzet motívuma alakul új struktúrává.

Ilyenek: *Kiadnak rajta, mint a patai sűrőn; „...es olah módon rokkajat hamar ki tenne* (Kertész 1985, 57) *a kitették a szűrét, ill. a rokkáját* alapszerkezetéhez, *Kutya baja, mint a szentesi halottnak a kutya baja sincs*-hez képest.

Ezeket az összefüggéseket az alábbi modell érzékelteti, amelynek „háromszögei” a pragmatikai-beszédhelyzeti tényezőket példázzák:

■ 2. Nyelvjárásiasság-közkeletűség

Nagyon nehéz egzakt kategóriaként használni a frazeológiai egység általánosságának, irodalmi nyelvi szintjének, illetve nyelvjárási, táji mivoltát is.

Mi is az a közkeletűség?

A vélemények és ellenvélemények nagyjából az alábbi kérdések köré csoportosíthatók:

- a) Van-e rétegződés a jelenlegi használatban, szólásismeretben?
- b) A jelenben tapasztalható összefüggések hogyan módosulnak a különböző korok függvényében?
- c) Azonos-e a szólás irodalmi, szépirodalmi előfordulása a szóbeli és a csak szóbeli érintkezésben való szerepelésével?
- d) Vannak-e a szólásképződésnek, keletkezésnek korhoz, nyelv-közösségi típushoz, életformához köthető feltételei? Vagy azonos a mindenkori használók körével?
- e) Alapkritériuma-e a szólásszerűségnek és a szólásfunkciónak, hogy az irodalmi nyelvbe bekerül, és minek alapján dönthető el, hogy bekerült?
- f) Egyenlő-e az irodalmi nyelvbe kerülés a közkeletűséggel?
- g) Ha van a használatában rétegződés, kihat-e ez a tény funkciójára?
- h) Hogyan is terjednek, válnak általános használatúvá a szólások?

2.1. Az általánosság elve

Az első kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy az elsősorban szólástípus kérdése. Pszichikai, testi folyamatokat jelölő, már összetétellé transzformálódott szólásoknál, nem tudatos nyelvi képeknél kétségtelenül általános, homogén használatról beszélünk.

Ez vonatkozik az igen régi, általános jelentéskörű proverbiumokra is, amelyek nagyon sok helyzetben fordulhatnak elő: *Dugába dől; Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.*

Mindenki tud általában szólást mondani, ha kérdezik, mint a bevezetésben említettük: 10-20-at, szinte ugyanazt. Amikor viszont elindulunk egyetlen fogalomkörben, már mást tapasztalunk.

Elrettentő tanulságokkal jártak a középiskolás szólásértelmezési versenyek, különösen a falusi, kisvárosi homogén közösségekből kiszakadt gyerekeknél.

Nem egyszer értetlenül néznek nagyvárosi lakosok olyan alakok hallatán, mint *Elfogyott a cérnám.*

Hogyan használná valaha is valaki az időjárési regulákat, amikor már a jeles napokkal sincs tisztában, naptári időpontjukkal különösen. A *Ha Julianna tágítja, Dorottya szorítja* szabályt sem lehet akármikor mondani, nem is mondják.

A *Merről kerüljük a templomot? Merről kaszálunk?* sorrendi tájékoztatást nyújtó szöveget sem hallottam akárkiktől.

A *Ha a parasztot este megkopasztják, reggelre kitollasodik* közmondást az érintettek ki nem ejtik a szájukon, amint ezt sem: *Halász, vadász, madarász, mindig csak úgy kaparász/éhenkórász*, amellyel az említett foglalkozások várható eredményességét szokták jellemezni.

Az általánosság kérdését csak egzakt és teljes állományi felmérés után lehetne vizsgálni.

2.2. Elsődleges, másodlagos, harmadlagos használat

A proverbiumokat, frazémákat nem véletlenül tekintik folklórműfajoknak is. Dalolni, mesélni, anekdotázni is mindenki tud, de nem mindenki követendő mintaként.

Szemerkenyi Ágnes (1985, 261) szerint is: „A közmondásoknak a használata két nagyobb területen vizsgálható. **Elsődlegesen** a paraszti kultúra szóbeliségében, **másodlagosan** az írott kultúrában.

A megkülönböztetésnek két oka van:

Az élőlészavas közlésekben, folklórműfajokban gyakran váltakozik különböző beszédművek, műfajok azonos helyzetben való használata. Egyszer a történetet idézik fel, egész példázatot, máskor csak a proverbiumot, esetleg mindkettőt. A helyzet sokszor ismétlődik, és lényegében a pragmatikai ismétlődésnek épp ez a műfaj a legtisztább formája. Nyilvánvaló, hogy az **idézéshöz hasonló jelenségről van szó** (vö. Szemerkenyi 1985, 261).

A műfaj kialakulásához, aktualizálásához ez a légkör kell. Nagyon sok szólás, közmondás struktúrája **nem is egyetlen beszédeseményben született meg**. Nemcsak olyan nyilvánvaló esetekre gondolunk, mint a *Kinek a pap, kinek a papné*, amelyhez később két fakultatív kiegészítés társult: *kinek meg a lánya*, illetve: *kinek meg a fia*.

Bálint Sándor vetette fel először, hogy a *Jégtörő Mátyás*, illetve a *Ha a Mátyás nem talál: csinál, ha tanál: elviszi* napjellemező szólás, több mozzanat, tehát több megformálási alkalom szülte. Először alakult ki a *jégtörő* jelző, amely „Ikonológiai hagyományokra megy vissza. Mátyás vértanúságának eszköze a **szekerce** volt. Ezért a templomokban

mindig szekercével ábrázolták. A nép képzelete a szent ünnepe és a közeledő tavasz között kapcsolatot teremtett: az apostol szekercéje törli meg a tél hatalmát” (1942, 33). Hozzátehetjük: a *Megtöri a jeget* szólásnak külön élete, használatstörténete is van (vö. Csefkó 1930, 100–102). Az írott kultúrában erre nincs lehetőség.

Másrészt az írott kultúrában a közmondásokhoz, szólásokhoz más, új szerepkör kapcsolódik. Ezért indokolt, hogy a felhasználási módot **másodlagosnak** nevezzük.

Igaz, a hatás nem ilyen egyoldalú. Nem egy példája került már elő elemzéseinkben annak, hogy a népkönyvek, kalendáriumi versek stb. forrásai is a később elterjedt formáknak.

A másik finomító mozzanat, amit Szemerkenyi idéz fel: „Léteznek átmenetinek tekinthető szövegek, amelyekben tulajdonképpen szóbeli megnyilvánulások rögzítését sejthetjük. Már Herder megfigyelte, hogy a szóbeli történetmondásban a szólások a legállandóbb elemek” (1985, 264).

Az elkülönülés azonban nyilvánvaló, noha író és író között is óriásiak a különbségek, de a korok között is. Csokonai, Arany János, Móra Ferenc, Mikszáth Kálmán, Tömörkény István egészen másként viszonyul ehhez az eszközhöz, mint mondjuk Kazinczy, Berzsenyi, Móricz, Tolnai stb. Csokonai műveiben szinte közvetlenül tanulmányozható az elsődleges használat, drámáiban, lírájában, epikájában szinte arányosan fordulnak elő, amint ez Rozgonyiné Molnár Emma kutatásaiból kiderül (*Műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondáshasználatában*. 1975, 183–193; *A közmondások Csokonai műveiben*, 1971, 225–36; *Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből. I.* 1972, 103–20; *II.* 1973, 205–33), összesen 432 szólást, valamint 46 közmondást (1975, 184) tartalmaz. Nagyon tanulságosnak tartom a szinte tízszeres aránykülönbséget a szólások javára.

Nem egy írónk nyelve nemcsak felidézője, hanem műhelye is az új közmondások kialakulásának, pl. Heltai Gáspáré (vö. Horváth 1952), Mikes Kelemené (vö. Rozgonyiné Molnár 1974, 270).

Az író mégis egy szál korának szóláskincséhez, másrészt az irodalom esztétikai szervezete nem vagy ritkán azonosul maradéktalanul ezzel a kóddal, inkább csak inkorporálja. Nem egyszer a tőle való elidegenedését is jelzi. Vagy úgy, mint Dickens teszi, aki pedig a szólásokkal való bánás mestere volt; egyik szólásműfaj is regényhőséről, Sam Wellerről kapta a nevét *Karácsonyi ének* (*A Pickwick Klubban* is) című regényében:

„Az öreg Marley halott volt, mint az ajtószeg.

Értsük meg egymást: nem akarom azt állítani, hogy saját tapasztalomból tudom, miért éppen az ajtószeg halott különösképpen.” (1976, 9)

Vagy pedig úgy, ahogyan Mikszáth teszi *Fekete város* című regényében: „Mutatóujjának körmét foga közé mélyesztvén... ujjait félívből rántotta el onnan kifelé, ami azt jelenti az alsóbb néprétegek nyelvén, hogy *majd ha fagy, hó lesz nagy*.”

O. Nagy elemzés közben (1979, 151) csak Mikszáth kódjára figyelt fel, a **nyelvi szólásra**, az író viszont egy igazi **mozdulatszólást** rögzített. Nem annak megfelelőjével, mert a *Majd ha fagy, hó lesz nagy* nem a mozdulatelemek kísérszövege, hanem egy másikkal. A különbségről az „alsóbb néprétegek nyelvén” megjegyzés igencsak árulkodik.

Még messzebb kerül legtöbbször az eredeti atmoszférától az ún. **harmadlagos, terciális használat**, amely már a szöveggörnyezet, használati helyzet felidézését sem tartja a maga számára kötelezőnek. Publicisztikai szövegek, újságcímek, reklámszövegek a jellemző előfordulási helyei.

Még a *Magyar Szó* egyik cikkének címe: *Ki hozza majd zsákban a meleget?* (1987. március 3., 9) kissé tér el – közlési céllal – az eredeti alaktól, az írás végén pedig visszatér a regulára: „Március idusán, amikor a Sándor, József, Benedek meghozza a meleget, ugyancsak sürgetni fog bennünket a sok tennivaló.”

Sajátos szerkesztésmódúak az ilyen megoldások: „A piacon máma nincs giccs. Csak ízlések és pofonok vannak”, illetve: „Szerződések nincsenek, de ez nem azt jelenti, hogy szabad a gazda” (az Újvidéki Televízió kommentárjából), vagy: *Ki akarták rántani a gyékényt* Kadhafi és szövetségesei lába alól” (*Magyar Szó*). Sőt ilyenek is vannak, Kemény Gábor találta őket (1985, 178–9): „Végül is miképpen kerül a pelenka az asztalra?”; „Négy kicsi sokra megy”; „Döntetlenből is megárt a sok”.

2.3. A szólások és az irodalmi nyelv

Számos előző példából egy tény világosan kikövetkeztethető: a proverbiumok használata az írott kultúrában (amin persze perirátokat, jegyzőkönyveket nem értünk) nem egyenlő azzal, hogy valaki saját, **elidegeníthetetlen kódjaként** használja ugyanezeket. Hol találhatók legtöbbször? A hősök jellemzéseiként, azok szójárásaként.

Egész más eset, ha a közvetlen írói közlésben fordulnak elő. Ha ilyen szöveghelyeken keressük őket, már egészen más kép alakul ki arról, hogy egészükben kultúránk vagy szubkultúránk részei-e.

És mi a helyzet az esszéekben, tanulmányokban, tudományos értekezésekben, sőt politikai tárgyú szónoklatokban. Keresve is alig találunk, vagy ha igen, többnyire szállóigéket, amelyek ugyanebből a közegből valók. Fényévnnyire van már nyelvünk Pázmány Péter világától, akinél persze szintén nem arányosan, hanem bizonyos szövegtípusokban nő meg érezhetően a jelenlétük: vitairatokban, prédikációkban, ott sem mindenhol. Nem a lehetőségben, hanem a valós használatban. Vezető magyar közéleti személyiségektől közéletben szállóigéken, jelszavakon kívül tárgyunkhoz tartozó jelenséget nemigen hallani, más a helyzet – nem mintha ez érték kérdése lenne – például a délszláv nyelvi megnyilatkozásokban.

Ami a lehetőséget, a magyar nyelv sokak említette képszerűségét illeti, az is alaposabb vizsgálatot érdemelne. Nincsenek ugyanis újabb tipológiai, kontrasztív nyelvészeti eredményeink, amelyek ezt alátámasztanák vagy cáfolnák.

Olyan észrevételek igen, amelyek nem okvetlenül kezelik ezt előnyként.

Weöres Sándor mondja ki például sok fordítónk, műfordítónk tapasztalatát: „A magyar annyira konkrét nyelv közvetlen, explicit jelleggel, hogy az implicit dolgok németül, franciául jobban megszólaltathatók... Szóval ha németül, franciául írnék, akkor főként a konkrétumoktól eltávolodott, absztrakt anyagokat formálnám azokon a nyelveken, de ha konkrét és **képszerű dolgokról**, boldog volnék, hogy magyarul írhatok.” (Rákos 1976, 46)

Még vitára ingerlőbb dolgokat mond erről az újra felfedezett Karácsonyi Sándor (1985), akitől azt várnánk, hogy magyar észjárásról értekezve dicsérőleg szól a képiségről: „A magyar nyelv... gyakran kénytelen először megfogalmazni, újrafogalmazni, sőt többféle nyelvből hevenyészve fordítani – természetszerűleg csupán akkor élhet meg, ha képi ereje igen erős. Következményeiben az is természetes és érthető, hogy – így állván a dolog – ugyanaz a nyelv nem termel annyi állandó jellegű fordulatot, mint ha más viszonyok között fejlődhetett volna, de ugyanazért, másodlagos következményképpen nem halványodnak el szókinsének, frazeológiájának, szokásmondásainak képiségei olyan hamar, mint ha kellő nyugalma vagy elég alkalma lett volna sztereotípebbé, mechanikusabbá merevednie vagy mindennapisulnia”.

Vitatkozni lehetne mindkét nézettel, ám az is kétségtelen, hogy a szóláskincs és irodalmi nyelv viszonya revideálásra szorul bizonyos vonatkozásokban. Írók nyelvébe kerülése egy, már nem műfajhatározó tény, de a történeti kontextus felderítésében megkerülhetetlen forrás.

2.4. A közkeletűség

Hogy milyen véletleneken múlik a proverbium irodalmi művekbe kerülése, az az előzőekből is kiderült. Gyűjteményekbe kerülése, öröklődése nem különben. Katona József szólásával (*Reszkess a szerencsétől!*) ezt már igazoltuk, pedig Füst Milánnál is felbukkan valami hasonló: „Üzöm asszonyok közt a gyönyörű szerencsét!” (*Elégia*)

Ehhez a feltételhez kötni a közkeletűséget nem mindig eredményes kritérium, mert akkor fel kellene venni pl. Mikszáth *A nagy kanál*, az *nagykanál* formáját is (*Különös házasság*), amely a *Nagy kanállal* esznek előképből származik, redakciója sem ismeretlen.

De hát akkor honnan lehet a kérdést eldönteni? Ki végzett területi előfordulási vizsgálatokat valójában? Milyen kép rajzolódna ki a településenkénti alapos gyűjtések után? Nem hiszem, hogy azonos lenne a maival. A *Kár Ácson a karácsony* nincs benne Pável Márta ácsi gyűjteményében, mert nyilván ott már nem ismerik. Nincs O. Nagynál pl. az *Azt dobolták Szentesen, aki fázik, reszkessen*, ami vidékeinken közismert. Ismerik-e Szentesen?

Hogyan terjednek egyáltalán a szólások, s hogyan történt ez a mai állapotokat sorsdöntően befolyásoló időkben? Lentről fel, fentről le, azaz a népnyelvből az irodalomba, irodalomból vissza más vidékek népnyelvébe? Monogenetikusan vagy poligenetikusan, a „levegőben lévő igazságok” felől újjáképződve, ahogyan Bernáth (1986) feltételezte? Az utóbbi esetben miért tudnak Észak-Bácskában a *dóci zsidóról*, a *tápiósi keresttre feszített Jézuskáról*, a *radnai Szűz Máriáról*, mindenhol a *Máttra szeléről*. (*Járkál, mint a dóci zsidó; Meg a tápiósi keresttre feszített kis Jézuska bal lábát! Áldjon meg a radnai Szűz Mária; Sok, mint a Máttra szele.*)

Radnára például búcsúra mentek, de hogy jutott el a többi, noha a XVIII. századi migrációs, szivárgó mozgásokat nem ismerjük kellően. Minden valószínűség szerint **egész történetekkel, evidenciákkal** együtt, vagy csak a történetek, közlések kerültek közkézre. A pacsériak esküdni szoktak, nem tudnak a pacséri rétesrel kapcsolatos szólásokról, háttérükről, az óbecseiek nem tudnak proverbiummá vált Krisztusukról (*Vén, mint a becsei Krisztus.*)

Másodlagos szempontként valószínűleg a nyelvi formák hangzása, felépítése is szerepet játszhatott. Hang- és közös előfordulás-statisztikai vizsgálatok sokat elárulnának a *Hencidáról*, *Boncidáról*, *Pancsováról*, *Karabukáról*, *Náciról*, *Marciról*.

■ 3. Az önelvű adattárépítés gondjai és módszerei

3.1. Vajdasági vagy akár bácskai, bánáti frazeológiai szótárunk még nincsen, olyan értelemben sem, ahogyan például Lábadi Károly lehető műfaji teljességgel megszerkesztette a „drávaszögi magyar proverbiumokat” (1986), olyan vonatkozásban sem, ahogyan Vöö Gabriella közzétette a csak közmondásokat tartalmazó, ezért folklorisztikai elkötelezettségű erdélyi gyűjteményt (1989).

Szinkron célzattal nem jelent meg ezeknél kisebb tájegységek szólásanyaga (rövidség kedvéért a terminust az egész műfajcsoportra alkalmazzuk!) sem, mondjuk a Tisza menti településeké, a dél-bánáti székelyeké, a szegedi kirajzású észak- és közép-bánáti magyarságé. Területi céljában a terveinkkel azonosítható gyűjtést csak Margalits Ede publikált a XIX. század utolsó harmadából, a Bácskát még másként, szélesebben értelmezve. Ami előzményként rendelkezésünkre áll, az néhány településre kiterjedő, az érdekesség, műfaji csoport vagy eredetmagyarázat szerint szelektált kis gyűjtemény (Tripolsky Gézáé, Vajda Zsuzsannáé), a szólás- és közmondáselméletet szolgáló mellékes adattárak, közlési helyzet, eredetmagyarázat, folklorisztikai, művelődéstörténeti emlékek illusztrálására szolgáló adatközlések (vö. Penavin Olga, Jung Károly vonatkozó tanulmányai), de a nagyobb gyűjtemények számos (pl. Margalits 1886) vagy igen gyér adatai (pl. O. Nagy 1966).

A szakirodalmi előzmények modorában a megjelent korpusz gyér mivoltából eredően a kétnyelvű szótárakat is meg kell említenünk, amilyen a szerbhorvát–magyar nagyszótár (I–III. Újvidék, 1968–71), frazeológiai adattárak (Vajda – Burzán: *Magyar–szerbhorvát frazeológiai szótár*. Újvidék, 1984), egy-egy fogalomhoz, vezérszóhoz kötődő művek (Margalits Ede: *Isten a világ szólásaiban*. Budapest, 1910).

3.2. Legelőször azzal a fájdalmas ténnyel kell szembesülnünk, hogy van ugyan legalább tízezer egységre tehető, a sajátos használati, gyakorisági, változatképződési skálán elhelyezhető állományunk, a szólástár, adattár megszerkesztéséhez mégsem foghatunk hozzá mindjárt. Amint azt az erdélyi tapasztalatok is alátámasztják (vö. Vöö 1989), először nyelvészeti és esetleg folklorisztikai célokat is

szolgáló, szólásarchívumot kell kellene egyszerre kiépíttetnünk; időszerű kérdés, hogy digitális, számítógépes rendszerben vagy a régi jó „gyalog” módszerekkel.

3.3. Először is a publikált, bármely korban megjelent, közölt forrásanyagot kell rögzítenünk, miközben a szinkron érvényesség kritériumával csínján kell bánnunk rendszerezett előzményünk nem lévén. A *Magyar Nyelvőrben*, a *Magyar Nyelvben* szereplő forrásközlményekre különösen oda kell figyelnünk, Matijevics Lajos jóvoltából a *Létünk* 1974. és 1976. évi számaiban ilyen célú bibliográfia is készült, de vannak más etnográfiai, művelődéstörténeti előzmények is, bár repertóriumok nélkül.

3.4. Aktualizálni és konkretizálni kell a délvidéki anyagra, alakulatokra vonatkozó szóláselméleti szakirodalmat is a hozzáférhető segédletek révén, pl. visszatekintő és kurrens bibliográfiánk segítségével.

3.5. Aktualizálni kell, és elkülöníteni az archívumba kerülő korábbi gyűjteményanyagot, pl. Margalits Ede adattáiraiból.

3.6. Valahol ennek a mozzanatnak a keretében kell a vizsgálati korpusz területi, időbeli kereteit is felvázolnunk mind a nyílt kiindulókorpuszok, mind pedig a zártabb, strukturált előzményként megszerkesztett adatbázisok vonatkozásában és azonos mozzanatban a szelekciós elveket is.

Induktív elvű gyűjtésre bármilyen feldolgozottsági, rögzítettségi színvonalról függetlenül szükség van, mégpedig legalább hármas tagoló-dású helyzetcsoporthoz, használati kontextusban. A szótárszerkesztők számára nem szempont, a használatkutatásban azonban megkerülhetetlen, hogy a frazémaként értelmezett, kezelt jelenség elsődleges, másodlagos vagy harmadlagos használati kötődésű-e, vagyis:

- a) A frazeológiai kódot a közlő helyettesíthetetlen, analógiás rendszerű nyelvi eszközként alkalmazza elsősorban szóbeli, élőnyelvi közlésben, az ún. digitális és esztétikai fogantatású jelrendszer helyett, előtt.
- b) A szólást és rokon műfajait esztétikai célzattal a használói viszony megjelenítésére használja, pl. az író regényben, novellában már némileg elidegenítve a frazeológiai jellel a maga közlési csatornájától. Ennek külön érvényesülési területe a műfordítás, amely szólásteremtéssel, adaptációval is jár. Például Brasnyó István *Kazár szótár*-fordításában. A fordító eredeti bácskai

szóláshasonlatokat épített be a célnyelvi szövegbe. Pl.: *Úgy állt a szája, mint aki böngészni volt, de nem talált.*

- c) A frazémát esszében, sajtóban, szlengben, köznyelvben már elidegenítve, formáját, jelentését felbontva, ún. rájátszásos átszövődésben használja: Például Németh Istvánnak egyik, a *Magyar Szóban* megjelent cikkében a cím *A kutya szalonnája*, amely a *Kutyából nem lesz szalonna* közmondás derivátuma, vagy a *Halál ellen nincs orvosság* kifordított képződménye, a *Tudás ellen nincs orvosság*.

Lehet azonos módon vezérszók szerint is gyűjteni (pl. mit mondanak a pacséri rétesről, a becsei Krisztusról?), sőt végleges alakulatokhoz igazodóan is, de csak ott, ahol területi változatokat, változást sejtethetünk. Például ha gyengén, pislákolóan ég a tűzhelyen, a kályhában a tűz, Mohol vonaláig azt mondják: *Ilyen tűznél fagyott meg a tizenkét betyár*, ettől délebbre pedig *Ilyen tűznél fagytak meg a törökök* a tekijai búcsúhelyhez kötődő legenda nyomán. Hasonlóan területi változatokként élnek az *Egy állapotban van, mint a Samu nadrágja*; *Egy állapotban van, mint a Ficsor nadrágja*.

3.7. Íróink műveiből történő kigyűjtésre alig került sor, életmű szintjén pedig egyáltalán nem. Például Csépe Imre, Herceg János, Cziráky Imre, Németh István, Brasnyó István, Majtényi Mihály, a magyarkanizsai Vass Imre frazémahasználata még nem nyitott könyv előttünk, de még sokszor édesanyánké sem. Talán majd az elektronikus könyvtárak, a korpuszfeldolgozás ezeken is segítenek gazdagítva szóláskincsünket.

■ 4. A frazémagyűjtés elvi, módszertani kérdései

A kutatási előzmények gyűjtési módszereit próbáltuk értékelni. Most hadd szóljunk a magunk induktív eljárású gyűjtéséről különös tekintettel az egyéni szóláshasználatra.

A mi forrásunkról és módszerünkéről

Valójában az egyéni szóláskincs és szóláshasználat vizsgálatai eddig a másodlagos irodalmi előfordulások tekintetében hoztak eredményt. Vagy az életmű egészére kiterjedően, ahogyan Rozgonyi Miklósné Molnár Emma tette Csokonai Vitéz Mihály műveiben, vagy egy szerző egy művében, ahogyan például jómagam jártam el Katona

József Bánk bánjának szólásanyagát elemezve. Az ilyen feladatoknál, bár nem egészen problémátlanok, viszonylag egyszerű a dolgunk, rögzített, tetszőleges alkalommal megfigyelhető szövegekről lévén szó.

Hogyan közelítsük meg viszont hasonló igénnyel az elsődleges, közvetlen szóláshasználatot? A befolyásolás nélküli alkalmi megfigyelésekkel szinte semmire sem jutunk, a szólásalakok kimondása nem a természetes kompetenciát, körülményeket idézi fel. Valójában egy egész életet kell a megfigyelt személlyel leélnünk, esetleg anyanyelvünket is tőle tanulnunk, hogy legyen erről az állományról emlékképünk, teljes taxonómiánk.

Ha elkülönítjük, amit tudományosan okvetlenül el kell különítenünk, a *kitüntetett szóláshelyzetet*, amelyben a frazéma elhangzik vagy megjelenik, illetve azt az *alakot, szerkezetet, jelentést*, amely ebben a helyzetben, szöveggörnyezetben megjelenik, hogy szabályozza ezt a szituációt, akkor a frazémákkal kapcsolatos egyéni sajátságok kutatásában két utat választhatunk:

- ♦ Nagyjából azt, amit Szemerkenyi Ágnes próbált követni, hogy a prezentált szólásalakokhoz idéztetjük fel a jelentést, vagy ami sokkal hasznosabb lenne, az elhangzás, megjelenés helyzetét írjuk le, jellemeztetjük az adatközlővel. A kétségek továbbra is megmaradnak a passzív ismeret, kompetencia, illetve a használás, a performancia megkülönböztethetőségével kapcsolatban;
- ♦ Adatközlőnket a már ismert, meghatározott szóláshelyzetekkel szembesítjük, és így derítjük ki, számára kitüntetett, szólásszerű-e a szituáció, és milyen frazémát tud produkálni; egyet ismer az adott helyzeti jelentésre vagy többet is. Esetleg azt is megtudhatjuk, hogyan adja elő a proverbiumot, és milyen kontextuális szerkezetet épít köré, bár ez utóbbi rákérdezéssel ritkán hoz eredményt. Eljárásunkra álljon itt csak egy-két példa: Mit mondanak, ha nyáron egyszerre, azonos időpontban süt a nap, és esik az eső? Hát azt, hogy *Veri az ördög a feleségét*. Mondanak-e mást is? Igen, azt hogy *Esik a kukac*.

Mit mondanak, ha a tűz a kályhában, a tűzhelyen gyengén ég, nem melegít? Hát azt, hogy *Ilyen tűznél fagytak meg a törökök*, illetve *Ilyen tűznél fagyott meg a tizenkét betyár*. Ezzel a módszerrel az is kiderül, hogy Moholtól, Péterrévétől délre csak az első változatot

ismerik, mert a tekijai búcsúhely vonzásköréhez tartoznak, ettől a vonaltól északra viszont inkább a másodikat.

Ennél a módszernél csak egy a bökkenő: a magyar szóláshelyzeteknek még legnagyobb gyűjteményeink tárgymutatóiban sincs meg a katalógusa, tipológiája, amiből ki lehetne indulni.

Mi most az elsődleges szóláshasználat kutatásában egy másik úton indulunk ki. A közvetlen, totális kommunikáció helyett a *felidézõ szövegekre, frazémahasználatra* figyelünk, amely ugyan sohasem azonos az előbbi teljességével, de több is lehet annál, erényeit pedig szerencsés esetben meg tudja közelíteni.

A kettő különbségére csak egy példát vegyünk: *A szép felé megy a füst! De bolond, aki állja* párbeszédes szólás csak a közvetlen kommunikációban fordulhat elő, az *És akkor földbe gyökerezett a lábam* viszont a felidézõ közlésben.

Mint utaltunk rá, vannak viszont szerencsés körülmények, amelyekben együtt van mindkét idő dimenzió, például az ún. *paraszi életrajzokban*, élettörténetekben, amelyek folyamán a hős életének teljességét idézi fel, gondolja újra. Ennek a műfajnak egyik kiváló példája Zabosné Geleta Piroska *Így zajlott az életem* című visszaemlékezése Horgosról. Geleta Piroska ugyan iparoscsaládból származott, de tökéletesen, zavartalanul mozgott a falu népi életében. Szóláshasználatában felbukkan ugyan a tudatosság, és úgy tűnik, néhány helyen a kérdező, lejegyző személy is beleavatkozott szövegébe, de vizsgálatainkhoz kiváló forrásként szolgált.

4.1. A szóláshasználati elemzés szempontjai és eredményei

A mintegy 260 nyomtatott oldalnyi életrajzi szöveg szólásanyagának, -használatának minden vonatkozását egy előadás, tanulmány keretében nem érinthetjük, inkább csak a vizsgálat lehetséges szempontjait vethetjük fel.

A *globális elemzését*, amelynek során számba vettük az összes szóláshelyet, mintegy 105-öt, megvizsgáltuk a szövegegészhez képest a megoszlásukat, amely – nyilván a közlési célok függvényében – nagyon egyenetlen (oldalanként 3-4, illetve 10 oldalon egy sem), a fő műfaji disztribúciót, amely szerint csak 22 közmondás fordul elő, a többi szólás, a funkcionális és szerkezeti tagolódást stb.

A lokális, konkrét szöveghelyi vizsgálatok nagyon sok, más módon észlelhetetlen tanulsággal jártak, főleg három területen:

- ♦ a használati helyzet és a szólásjelek összefüggésében;
- ♦ a jelszerkezet vonatkozásában;
- ♦ a szólás-kontextus, szöveggörnyezet szervezethez, szervezésének szempontjából.

4.2. Szólás és helyzet

4.2.1. A helyzeti kiindulású elemzés veti fel a környezetre jellemző valóságsháttéri elemeket, esetünkben a **csak Horgoson ismert frazémakat**, pl. a következő, szőlőtelepítéssel kapcsolatos közmondást: *A szőlő azt szereti, ha azt mondják neki: adjon isten jó reggelt, és adjon isten jó éjszakát* (186). Helyi keletkezésű a szőlővel kapcsolatos másik regula is: *Régi közmondás: Elültetik telepítéskor a reménységet, de vele ültetik a szegénységet is* (190), vagyis a szőlőültetvény csak évek múltán hoz hasznót.

4.2.2. Csak ilyen alapállásból érzékeljük, hogy a használóban a szóláshelyzet külön, önmagában képződik meg, és külön mozzanatban merül fel a megfelelő jel. Ez **szóláskimaradást** is eredményezhet, a kiépített helyzettől függetlenül:

„Anyám sokszor veszekedett vele (apámmal), hogy:

– Nem szégyelled, hogy cipész létedre csak az az egy pár kopott cipőnk van?!

Nem szégyellte. Neki is egy pár volt.” (13)

Nos, innen a következő közmondás hiányzik: *Csizmadiának jó csizmája, péknek friss kenyere soha sincsen.*

A másik esetben a régi paraszti élethez, a búzanyomtatáshoz kötődő szólás hullott ki Geleta Piroska emlékezetéből:

„Borulás közeledett. Aggódva néztünk mindannyian.

– Mi lesz, ha megázik a búza?

Szülém arra nézett, aztán minden izgalom nélkül azt mondta:

– Nem lesz eső, búzát nyomtatunk.” (80)

Ami innen hiányzik, az a *Medvét fogunk, medvét fogunk* szólás, amelyet akkor mondtak, amikor megázott a nyomtatásra váró gabona.

4.2.3. A proverbiumokat elsődlegesen az eredeti helyzetben is használhatják, amely a szimbolikus jelentés alapjául szolgált. A következő példában folyik a búza nyomtatása. Csillag, a nyomtató ló eszegette a kalászokat:

„Bátyám közbe akart lépni, de szülém rászólt:

– Hagyjad. A nyomtató lónak a szája nincs bekötve.” (80)

4.2.4. Az ismétlődő frazémák egy-egy helyzet és alak személyi kitüntetettségét jelzik.

Az egyik kedvenc kiszólása egy átokszerű megfogalmazás:
– *Csicskarát neköd a fejedre!* – mondta a szülém (57).

Majd máshol:

„Ha megharagudott ránk, azt mondta:

– Csicskara belétek!

Ma sem tudom, mi az a csicskara” (83), ami arról is árulkodik, hogy a szólást nagyanyjától tanulta, tehát alak-helyzeti hagyományozódásról van szó.

Többször helyzeti váltást is megfigyelhetünk az ismétlődésnél. A következő alak itt még időbeliségre vonatkozik: „Szülém, amikor egyszer a Budárba mentünk, nagyon fáradt volt, aztán azt mondta: – *Olyan hosszú ez az út, mint a szentiváni ének*” (188). A másik esetben már térbeliséget fejez ki: „Egy nagygazdához húztunk be éppen, ahol a kazal... *hosszúnak olyan hosszú volt, mint a szentiváni ének*” (231).

4.3. A helyzet felől derül ki a szólástévesztés, amely a legjobb adatközlőknél is előfordul:

„Egyszer aztán *elfogta a buzgóság*, és azt mondta:

– Imre bácsi, aranyos Imre bácsi, engedje meg, hogy a Mukit elvigyem” (131).

Valójában csak *Elnyomta a buzgóság* szólás van, az viszont akkor használatos, amikor valaki – főleg gyermek – hirtelen elalszik, nem a fenti helyzetben.

4.4. Jelminőség és jelszerkezet

Ami a szólásként, proverbiumként használt jelek *minőségét* illeti a verbális alakok mellett feltűnő *kinezikus* és *cselekvéselemek* érdemelnek legtöbb figyelmet, amikor összefonódik a helyzet szabályozása és a ki-váltott cselekvés: „– Bizony, én elteszem. Hiszen látja, hogy már... – és mutat a fejére, *hogy meg van zavarodva*” (246). Más esetben a kis Geleta Piroska *barackot kap a fejére*, a cseresznyeszedéskor *fütyülnie kell neki*. Nagyanyja kovászolás után keresztet vet a kenyérre, majd levonja a szentenciát: „– Addig kell ezt, lányom, dagasztani, *míg nem csorog a víz a gerendából!* – Én aztán figyeltem az ágyból, mikor csorog a víz” (82).

Amikor a szólások előfordulásait, szövegeit, textusait megfigyeljük, kiderül, hogy a jó „szólásfáknál” azonos helyzetben több frazéma is előfordul, tehát többelemű a szólástextus, és az egyes szólástagok sajátos szintaktikai viszonyban állnak egymással.

A két vagy háromelemű textusok tagjai közt fennállhat tagadva nyomósító viszony: „Minket mán a németektől *se ásó, se kapa nem választ el*, de még *a jó isten se*” (25), kapcsolatosan nyomósító közlési szándék: „Ez a Ferkó bátyám egyébként később is *a dunna alatt aratta le a búzát* mindig, s *a dolog temetésére akkor is elment volna, ha haldoklott volna*” (38), majd máshol hármass szerkezetben: „Ferkót nyáron, *aratáskor legtöbbször a hideg lelte, a dunna alatt aratta le a búzát. A dolog temetésére még akkor is elment volna, ha haldoklott volna*” (87) Előfordulhat értelmező szerkezet is: „*Nem ér az én életem egy hajítófát sem*, (ugyanis) szegényebb vagyok én, mint a templom egere” (140).

4.5. Szólás és kontextus

A frazeológiai vizsgálatok jelenlegi állása szerint a szólás, közmondás helyzeti megszerveződése, szövegkörnyezetbe építése legalább annyi figyelmet érdemel, mint maga a jel. Jellemzéséhez a már meghatározott textus mellett meg kell különböztetnünk a szűkebb és tágabb kontextust: az előbbi a megelőző környező néhány szót jelenti, az utóbbi pedig azt a tartalmi elemet, amely már vagy még a frazéma szövegszervező vonzaskörében van.

A felbukkanó elemek közül többen éppolyan állandósultak, mint maga a frazeológiai egység, a műfajra, használóra, tanulási helyzetre való utalás (Igaz az a mondás... Jól mondta a szülém...)

A kontextuális elemek és a proverbium lineáris rendje szerint megkülönböztetünk elő- és utókontextust.

4.5.1. A szövegkörnyezet felől ráláthatunk a *keletkezőben levő, kisközösségi érvényű* alakulatokra. Szó esik egy szórakozott horgosi tanítóról, aki a kocsmában kapott bort többször is kifizette. Ennek alapján megképződött az új szóláshelyzet, egy kicsit a vendéglős család lelkiismeret-furdalásaként: „És megesett hol az egyikünkkel, hol a másikkal, hogy nyitva felejtettük a csapot. Ilyenkor mindig az jutott az eszembe, meg mondtam is:

– No, ott folyik a tanító úr bora!”

4.5.2. A szövegkörnyezetben tűnnek fel a szólás *egykori megatúlásának körülményei* is: „A tanyára többször kimentünk azután... Itt hallottam azt a mondást is, hogy *Még az orrával is a földet túrja*” (50). Mint már az idézett példákban láttuk, megjelenik az egykori használó személye is. (Vö. A csicskara belétek!)

4.5.3. Fellelhetőek a szólást előidéző, szóláshelyzetet teremtő helyzeti elemek az elő- vagy az utókontextusban: „Anyám, ha mérges volt, ránk sokszor mondta: – *Eredj világnak, mint a Misák kutyája!*”

Lajosunk megpróbálta. Én is megpróbáltam már kétéves koromban” (14).

„Szülém ezen a napon hitet tett a mondás mellett: *Látástól valóig*” (53).

4.5.4. Megtalálhatjuk a proverbium motivációs elemeit, helyzeti magyarázatát, parafrázisát is: „... *a tarhonyaszárító csillag ugyancsak süített*. Sokszor hívták így a napot mifelénk” (50). „Egyszer egy olyan színdarabot olvastam, aminek az volt a címe, hogy a Falu bolondja. Már gyerekkoromban hallottam, hogy *minden falunak megvan a maga bolondja*. No, az én falum sem szűkölködött ilyenekben” (107).

4.5.5. Környezeti elemekből derül ki a használónak a szóláshoz való viszonya, amely nem mindig az azonosulás, olyannyira, hogy az eredeti szólást ki sem mondja: „Az én gyerekkoromban még meg lehetett állapítani, kinek a gyereke van szép, új ruhában.

Ma már a ruha nem sokat mond” (148).

Ez utóbbi áll a *Nem a ruha teszi az embert* közmondás helyén.

Ez a viszonyulás nagyobb szövegrészt átfogóvá is válhat: „Szülém sokszor mondta: – *Szép öregasszonyt meg jó gyereket ugyan ki látott már?*”

Én láttam, az biztos. Mert szülém szép öregasszony volt..., hanem ami a jó gyereket illeti... Azt mondják, *amelyik gyerek jó gyerek, az már beteg gyerek.*”

4.5.6. Figyelmet érdemelne a textuális-kontextuális kapcsolódás összeötvöződése: „Megvagyunk elég jól (helyzeti elem). *Üssük-verjük a világot, az meg minket* (szólás). De azért nem dicsekszünk (helyzeti mozzanat), mert *tányér-, kanálcsördülés nélkül* nincsen” (248).

Ennyit az egyéni szóláskincsről és -használatról inkább módszertani mintaként, mint a gazdag forrás kimerítő elemzésének eredményeként.

■ 5. Állományi rétegeződés

Szükség van a teljes szólásszótár lehetséges **rétegeződésének, rétegeinek** vizsgálatára. Az első ezek közül a diakrón rétegeződés, vagyis a legkorábban felgyűjtött és közzétett délvidéki frazeológiai állomány.

Az előzmények egyik legteljesebb, legértékesebb diakrón rétegét Margalits Ede zombori tanár és kutató gyűjtései képezik, amelyeket *Bácskai szólások* címen tett közzé.

5.1. Jellegzetes a *Bácskai szőlásszótár szerkezete és elrendezése*.

Csak közlő szócikkek vannak, az utaló szócikkek még ismeretlenek akár alak, akár pedig funkcióvariánsról van szó. A felvett alakok közlési rendje a szoros betűrendhez igazodik, nincs tehát vezérszó, a névelőktől kezdve minden elem azonos szereppel jelenik meg. Így egymás mellett szerepel *A jó pap holtig tanul; A jó csődör vagy megsántul, vagy megvakul; Ajtóstul beront a házba stb.* Indokolt lenne hozzá újbóli kiadása esetén külön változat- és jelentésmutatót készíteni.

5.2. Számunkra a legnagyobb értékkel bírnak az **eredeti területi kötődésű szólások, közmondások**, vagy az általános frazeológiai formák **földrajzi kötődésű redakciói**. Ilyenek a *Bácskai bugris* (Baranyában még hozzátesszik: Baranyai bicskás); *Cifra, mint a rác oltár; Csak úgy lityeg-lötyög, mint svábon a plundra; Helyén van, mint Dorozsma, Itt a vége, tedd a jégre, csússzal vele Bátaszékre, Kurta, mint a szeremlei szoknya; Maga iszik, mint a csonoplyai tamburás; Szépen iszik, mint a szabadkai ember; Világnak ment, mint a miskei malac.*

Mint általában, Margalitsnál is kiderül a Bácskán belüli szűkebb kötődése. Sokkal Dunát, és nem Tiszát lehet rekeszteni; Amely kutya a Dunát (nem a Tiszát) átúsztta, máskor is megpróbálja azt; Bajának sok a baja. Kelet-Bácska viszont helynévi elemekben szinte elő sem fordul.

5.3. Sok esetben a helyi vagy helyinek vélt származású alakokhoz **lapalji kommentárokat** fűz. Például a *Drága a hajvár, de megéri* szólást úgy magyarázza, hogy a szabadkai gazda többek között halikrával is traktálta vendégét, aki becsületesen hozzá is látott. A gazda végül figyelmeztette, hogy ez igen drága. „Drága, de megéri” – felelt erre a vendég. A *Hadd lássa a lógóst is* – valakinek a dicsek-vését kipellengérező szóláshoz azt az esetet fűzi, amikor II. József Szabadkán járt. Az egyik gazda a hintóba kettő helyett három lovat fogott, hadd lássa, úgymond, őfelsége a lógóst is. A *Szent Miska* (az ájtatoskodó férfiakat kigúnyoló) szólással kapcsolatban elmondja, hogy 1918-ban egész Bácskát egy Miska nevű rajongó szabó járta be, a nép processzióval kísérte, pályáját azonban a zombori börtönben végezte. Érdekességgént kell megemlítenünk, hogy a szóláscsúfoló Magyarokanizsán a múlt évtizedekben újraéledt.

5.4. Ebben a műfajcsoportban külön figyelmet érdemelnek a **két- vagy többtagú alaktársulások**: *Akit Baján meg nem szólnak, Szabadkán le nem itatnak, Zomborban meg nem vernek, Újvidéken rosszra nem visznek, az elmehet az egész világon, sehol rajta ilyesmi meg nem esik. Vagy a másik: Ó Moravica, jaj Pacsér, átkozott*

Csantavér, kenyeretlen Bajsa. Az utóbbinak ma is több változata él pl.: *Ó Kanizsa, jaj Horgos, gyász Martonos.*

5.5. A lapalji jegyzetek bizonyos esetekben nagyon **érdekes helyi szokásokat, néprajzi vonatkozásokat** világítanak meg. Pl.: *Verik, mint a Pilátust* – nagycsüörtőkön a délutáni breviárium után a gyerekek a templom padjait pálcákkal ütögetik. *Széna van a szarván* – a döfös ökörnek szénát kötnek a szarvára. *Hogy tetszik a kinderbál?* – kártyázók mondása, ha valaki csupa kistarokkot vagy általában hitvány kártyát kap.

5.6. Az utóbbi már arra is példa, ahogyan a **használati helyzetet** jellemzi, vagy az adott szituációhoz szorosan kötődő frazeológiai egységet talált.

Ismered-e S-t, láttad-e Hodolit? Megjegyzés: Azokra mondják, akik szeretnek nagyot mondani. *Ez igazi hideg konyha!* Megjegyzés: Az a hideg, érzéketlen lány. *Burokban született, akasztófán hal meg.* Megjegyzés: Aki mindenben túlságosan szerencsés, azt utoljára nagy szerencsétlenség fogja érni. Ma ennek az összetételnek csak az első eleme használatos a szerencsés emberekre vonatkozóan.

5.7. Számos mára **eltűnt szólásalakat** találunk már nehezen feltárható jelentéssel: *Ahogy szaladsz, úgy haladsz.* *Álmos táska.* *A lusta sokszor a holdnál vacsorál.* *A molnár, ha sok a víz, bort iszik, ha kevés a víz, vizet iszik.* *A sok pap imádsága meghozza az esőt.* *A szokásba vett szó olyan, mint ételben a só.* *Aut caesar, aut suszterinas.* *Búsul, mint a lengyel.* *Csipet úrfi.* *Egy lator, egyszer.* *Kap rajta, mint a leányok a nagyorrú legényen.* (Nem tudjuk ma már, hogy tényleg kaptak-e rajta, vagy egyáltalán nem.) *Ki szeretne békanyálat inni? Ki utassal eszik, iszik: áldozik.* *Kell-e a kávé? Kinek gézengúz a gazdája, kótyomfitty a szolgálja.* *Malomban hegedül.* *Már leszede az epret.* *Megeheti a szappant.* *Mind a vízig szárazon.* *Ne higgy annak, aki káposztáskertbe néz! Németbe a búcsú.* *Pokolban is esik néhanapján vásár.* *Csak a komáromi köszűz mutat mindig fűgét stb.*

5.8. Más esetekben a **korai, máig már átalakult változatok** érdekesek: *Add, uram, de mindjárt!* – Ma: add, uram, teremtőm, de rögtön! *Sokgazdájú lónak túrós a háta.* (Valójában túrosnak kellene lennie.) Ma: Közös lónak túrós vagy túrús a háta. *A zsidó sem ad semmit a „volt”-ra.* Ma: A majdra a zsidó sem ad. *Hallgass, nyelvem, nem fáj fejem!* Ma: Ne szólj, szám, nem fáj fejem! *Heten vannak, mint a boszorkányok.* Ma inkább: Heten vannak, mint a gonoszok. *Hideg, mint a farkasordító.* Ma: farkasordító hideg van, noha például Temerinben előfordul: Hideg van, mint a farkasordítóban. *Lemenve*

dicsérd a napot, és úgy emelj neki kalapot! Ma: Nyugtával dicsérd a napot! Mindig a más háza előtt söpör – ma ennek inkább közmondás szerű redakciója él: Mindenki a maga háza előtt söpörjön!

5.9. Margalits talált **ritka szólásműfajokat** is pl. egy wellerizmust: Hol nincs, ott ne keress, azt mondja Pál szekeres. Talált enyhe szitokszókat: *Az istállóját!; mesterségcsúfolókat: Kicsi zsömle, kövér pék. Kovács a kovácsra irigykedik, érdekes szóláshasonlatokat: Olyan hosszú a beszéde, mint a Szent Iván éneke. Rossz, mint a papok cselédje.*

5.10. A kötetbe **tájszavak, nyelvjárási kifejezések** is kerültek, más esetben alaki torzulások is megállapíthatók, valószínűleg már az adatközlőknél is előfordultak. Egész nap *présmitál* – ma inkább *prézsmítál* alakban fordul elő, jelentése: siránkozik. Eb fél, kutya fél, míg az *ipam, napam* él. Ma már kizárólag apóst, anyóst mondanak. *Igazi konyhaleső* – ma inkább konyhamalac. *Kápusztás kertbe* néz. Megenné a *sindelyszöget* is. Megkapta a *kitolókását*. Olyan, mint a napon sült *málé*. Olyan vastagnyakú, mint a *kálusz* – valószínűleg a kálvinista szónak egy nyelvjárási változata ez.

Torzulásnak kell tekintenünk a *Ki mint veti ágyát, úgy veszi hasznát* második részét (*Úgy alussza álmát* alak kellene.) Akinek a kása megégette a száját, még a *tarlóját* is megfújja. Eredetileg a tarhó (sajátos módon erjesztett, kezelt aludttej) szerepelt. Lekapták a négy körméről – de miért nem a tízről?

5.11. Találunk más folklórtermékekből vagy irodalmi művekből kiszakadt **átmeneteket** is: *Aki engem nem szeret, egye meg az egeret!* – ez egy lakodalmi rigmus változata, csak ott a partnert más cselekvésre szólítják fel. *Lám, megmondtam, Angyal Bandi, ne menj az Alföldre!* – amely egy népdaltöredék. Valószínű, hogy *Az elfogyott a puskapora, mint a nagyidai cigánynak* szóláshasonlat Arany Jánostól származik.

5.12. Még a frazeológiában gyakran felbukkanó **nyelvi tabukhoz** való viszonyt kell megemlítenünk. Akik szólással élnek, szeretik a dolgokat is nevükön nevezni. Margalits megcélzott bácskai közönsége miatt mégis kipontozta a kritikus szavakat, vagy átfogalmazta a szólásokat: *Fényes, mint a Salamon... Fogadatlan prókátornak, tudod, mi a fizetése?* (Valójában ebszar a fizetése.)

Ennyit erről az összesen 46 lapos kis szótárról. Húsz év kemény munkája után megjelent másik, nagy szótára, amely az itt fölölelt anyagot is tovább bővítette, de ennek vizsgálata már más feladat lehet.

5.13. Természetesen a bácskai anyagra vonatkozóan találunk más szórványos előzményeket is, különösen a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv című folyóiratokban.

Pl. Oblatt Béni (Szólásmódok Ó-Becsén. Nyr. 1873, 557–58.), Fischer Ernő (Szólásmódok Bajmokról. Nyr. 1879, 514–15.), Rédei Benczák Károly (Szólásmódok. Annaudvar, Jankovác tájékán. Nyr. 1881, 472.), Császár Lajos (Szólásmódok. Drávamellékiek. Nyr. 1886, 181.), Csefkó Gyula (Szólások. Ada. Nyr. 1899, 335–36.; Uo. 1901, 327.; *Bács megye*. Uo. 1914, 45.), Réthei Prikkel Marián (Az úrhatnáság a magyar nyelvben. Csúza, Zenta. Mny. 1906, 290–300.) gyűjtéseiben, közléseiben, amelyek Margalits idézett bácskai anyagával együtt a mai anyagnak is némi diakrón háttérrel biztosítanak.

■ 6. Területi kötődések

Minden tájegység szólásanyagát maga a területiség, valamely nagytáj kiterjedése is meghatározza. Nem véletlen, hogy a Bácskában nagyon sok a Szegeddel, Dorozsmával, Makóval, Temesvárral kapcsolatos szólás, közmondás és ez északon kb. Szentesig terjed. (Azt *dobolták Szentesen, aki fázik, reszkessen!*), délen ez a határ, mondjuk, Futak (*Futakra ment a tej*) vagy Bácsordas, illetve szerb nevén Karavukovo (*Elment Karabukára ecetet darálni*).

A területiséget, a területi szólássűrűséget legjobban az úgynevezett szóláscsúfolók révén lehet vizsgálni. A *Mi ilyen nyelvben élünk* című tanulmánykötetünkben magam is ezekkel foglalkoztam, lássunk ebből a tanulmányból egy, a falusorolókra vonatkozó részletet!

Nyelvjáráscsúfolók

A megtaláltaknál bizonyosan jóval több van, de ezek is jól példázzák a lehetséges típusokat. Főleg hangtani sajátságok a gúnyolódás tárgya: az illabiális á-zás, a nyílt e-zés, az ö-zés, l-ezés. Ebből megállapítható, hogy a nyelvi helyesség kritériumát az e-ző közösség képviseli, vagyis a Tisza menti magyarság.

1. Zentán kápává kápáják a kukoricát. Az illabiális á-zás utánozása.
2. A zentaiak káposztát kápának. Ada
3. – Mennyi a krumpli?
– Hárminc dinár.
– Az egész rakás?
– Fásztát, kiláját!

■ ■ ■

A zentai illabiális á-zás csúfolása egy piaci párbeszéd formájában.

4. Topolyai hájmáskapások. Kishegyes
5. Ugat a kucsa, én vadzsok a telepi dzserek. Általános
6. Feketicsen vederbe szedik a szeget. Topolya
7. Feketicsen csereg a veder. Kishegyes
A feketicsi reformátusok kirajzási helyükről e-ző nyelvjárást hoztak magukkal, környezetük pedig ë-ző.
8. Kanizsai rezsdások – mert a rozsdát rezsdának mondják.
9. Horgosi tányer, cerna, például. Kanizsán a tányért, cérnát, példáult mondják így.
10. Pacséron csereg a veder. Bajsa
11. Húzi, vonyi, taszíti, ha nem biri, otthagyi. Az i-zés gúnyolása.
12. Kinyiti, becsuki, de e nem olvasi. Pesicz. A bánátiakat csúfolják így.
13. Topolai foló mellett gömbölű golóval lüvik a gólát, neljon puskával. Zenta
14. Poarzanak, mint a csángók.
A II. világháború alatt Magyarkanizsa határába is telepítettek csángókat, Velebitre (Fogadjisten). Elkezdődött az aratás látástól vakulásig. Ám a csángók dél tájban eltűntek. Jött a kézbesítő, kereste őket, végül bement a faluba. Minden ház előtt kint ültek az öregek. Kérdezi őket, hol vannak a fiatalabbak? – Hát bent poarzanak – volt a diftongusos válasz.
15. Hogy mongyák maguknál a möggylevöst?
A telecskaiakat gúnyolják így. Jött egyszer Pacsérra egy telecskai ember, és kereste a Cibere boltost, de a név nem jutott eszébe. Ezért megkérdezte:
– Hogy mongyák magukná’ a möggylevest? Azt keresöm.
16. A padéiak möggyet ösznek könyérrel. Ada
17. Töszi, vöszi, végül mögöszi. A bánátiakra mondják. Pecellő
18. Hogy ugat a csókai kutya? Úgy, hogy: höm-höm. Ada
19. Tölöcskán tójják a talicskát. Topolya
20. Bánáti mögösök. Óbecse
21. Szögedi embör röggel möggyet öszik könyérre, ami marad, mögöszi másnap röggel.
22. Emögyök a fabúdára – a magyarcsernyeieket gúnyolják így. Horgos

Mentalitás

Nem könnyű ezt a csoportot megnevezni, de általában belső tulajdonságokra, szokásokra, vélt jellembeli hibákra vonatkoznak. Ezekért szoktak leginkább megsértődni az érintettek. A további gyűjtések eredményeként lehetséges további belső tagoltságuk is.

1. Betonfejű Becse város – Betonfejű becseiek. Pesicz
Az óbecseiek a környező falvak népét lenézik.
2. Bezdányi lányok mind oly híresek:
Egyé vesznek cérnát, azt is fehéret.
Kiállnak a kiskapuba, mint egy varrónő,
Tátva a szájuk, mint egy félcipő.
3. Menyünk Bogojára búcsúra, lesz birkapaprikás rogyásig.
Doroszló
4. A főlőhegyiek olyan lopósok, hogy ha éjfélkor leszakadna a nagyharang, oszt eltakarná a falut, egyetlen lakos sem lenne alatta, mert mind a határban van lopni. Zenta
5. Szerbiján kocától, sarokháztól, út menti földtől, debellácsi asszonytól ments meg, Isten.
A malacok által került át Szerbiából valamilyen állatvész, a sarokházat sokat kell gondozni, söpörni kétfelől, az út menti földre állandóan ráhajtanak, és lekanyarítanak belőle egy darabot. A debellácsi asszony meg szeret férejárni, káromkodik, mint a kocsis. Székelykeve
6. Kanizsai kubikost, zentai kurvát mindenütt tanáni. Magyar-kanizsa, általános
7. Kobojsfalú – Kishomok
Sokan isznak sokat. Magyar-kanizsa
8. Kanizsai lányok,
Szeretik a mákot,
Mák közé maszlagot,
Lábuk közé vastagot. Oromhegyes
9. Vagy vidéki, vagy moholi. Pesicz
10. Moholra kurvái, Pecellóra szép lányé. Pesicz
11. Eszik, mint Moholon a kolbászt. Pesicz
Moholon a kolbászt madzagra kötötték, és berakták a szájukba, de nem rágták össze, hanem sok kenyeret ettek mellé, lenyelték, majd pedig a kolbászt visszahúzták.
12. Topolyai gyászmagyarok (Töröktopolya). Kisorosz

13. Tóthfaluba mentünk lányé, kaptunk is egy kéve szaré.
Horgos
Általában a közvélemény, főleg a lányok nem szeretik, ha a legények vidékről nősülnek.
14. A tóthfalusiak a rostát is megbúgattyák.
15. Bugyliherélő topolyaiak – bugylisok.
A budli, bugyli olcsó fanyelű bicska, háromszög alakú pengével, esztergált fanyéllel, amely rugóval csukódik. Az esztergályozással kialakított gyűrűk közül az első a peremgyűrűt vigyázta nagyon a tulajdonos. A cimborák azt lesték, mikor felejtí kint a gazda, mert akkor a társak azonnal „kiherélték”, megcsönkítetták a peremgyűrűjét, ami nagy szégyen volt, és a herélést leszámolás követte. Topolya
16. Csantavéri bicskások, topolyai számártenyésztők. Csantavér
17. Szalmája van, mint a velebityi ember birkájának. Oromhegyes

Falusorolók

A falusorolók mindig több település nevét, jellemzőjét kapcsolják össze, tehát nagyobb területi összefüggéseket foglalnak magukba. Valószínűleg későbbi fejlemények, mint a többi műfaj. Modelljeik általában nemzetközi, csak az aktualizálás kötődik hozzánk. Egyik csoportjuk a településnév hangzására is épít, a másik ezzel nem él.

1. Kit Baján meg nem szólnak, Szabadkán le nem itatnak, Zomborban meg nem vernek, Újvidéken rosszra nem visznek, az elmehet az egész világon, sehol rajta ilyen meg nem esik. Margalits
2. Feketicsi bunkók, szikicsi tokosok, hegyesi matyók. Bácsfeketehegy
tokosok – német tokosok
3. Ó Kanizsa, gyász Martonos, jaj Horgos. Magyarakanizsa
4. Ó Moravica, jaj Pacsér, kenyeretlen Csantavér, éhhetetlen Topolya, nagykalapos Zenta. Zenta
5. Ó Moravica, jaj Pacsér, kenyeretlen Csantavér, nagykalapú Bajsa, kéregető Topolya. Bajsa
6. Rűcskös Mohol, sáros Ada. Ada
7. Ó Moravica, jaj Pacsér, kenyeretlen Csantavér, szerencsétlen Topolya, mért mentél a lapisba? Ada

8. Pecellői torzsások, adai strikeresek. Ada
striker = kötődés
9. Topolyai budlisok, feketicsi bunkók, csantavéri bicskások.
10. Malacpofozó zentaiak, kacsadrótozó adaiak, adorjáni bagósok, hegyesi savósok. Oromhegyes

Falusoroló elemek

Úgy tűnik, ezek a legkésőbbi fejlemények. A terjedelmük, szerkezetük alapján arra következtethetünk, hogy falusorolók bomlottak fel, és ezek kiszakadtak belőlük, vagy csak az ilyen mintát követik. Tartalmilag az előző csoportokba tartoznak.

1. Adai drótosok drótozók. Ada
Az adaiak megdrótozták a harangszót, hogy ne menjen át Moholra, mert irigyelték tőlük.
2. Adai drótosok
3. Zentai malacpofozók
4. Piros pecellósiak
5. Moholi persunárok. Ada
6. Drótosfalu – Ada. Ada
7. Adai savósok. Ada
Mert sok volt a juhász, akik tejjel is foglalkoztak.
8. Bikanyergelő bezdániak. Bezdán
9. Tehénnyergelő bezdániak. Bezdán
10. Csantavéri bicskások. Ada
Mert igen gyakran bicskáztak a bálban.
11. Bagó = Földvár. Temerin
12. Horgosi kapások. Horgos
13. Matyók – kishegyesiek. Bácsfeketehegy
14. Sáros – Martonos. Horgos
15. Szárkúpfalva – Martonos. Horgos
16. Hosszú nyakú padéiak. Ada.
Azért hosszú a nyakuk, mert mindig kukucskálnak, hogy mi van odaát, Adán.
17. Pecellői torzsások. Ada
18. Káposztafejű pécüllósiak. Ada
Mert sok káposztát termesztenek.
19. Savóhegy – Savóhegyi juhászok. Pesitz
Pecellő egy része, ahol juhászok laktak.

20. Pecellői káposztások – torzsások. Pesitz
A csúfoló onnan ered, hogy Péterréve régen sok káposztát termesztett, és rengeteget vittek a piacra, így Vajdaság-szerte csúfolni kezdték őket.
21. Topolyai budlibicskások. Ada
22. Nagykalapú Topolya. Ada
ismeretlen eredetű.
23. Topolyai bugylisok. A bicskáról, bicskázásról voltak híresek. Péterréve

■ 7. Szólásinterferencia és nyelvköziség

Van a kisebbségi, többnyelvűségi magyar szóláshasználatnak néhány rétege, amely homogén környezetekben szinte ismeretlen, ezek a kölcsönzött alakulatok és a vegyesnyelvűség tudatos és ösztönös indíttatású jelenségei. Ezen a szinten már nagyon találóvá válik az egyébként triviális és redundáns meghatározás, hogy frazeológiai egységnek azt a nyelvi jelet és jelentést kell tekinteni, amelyet akként, abban a funkcióban használnak. Ennek a jelfolyamatnak a realitásai a homogén magyar nyelvi közegeken is messze esnek az esztétikai, klasszikus műfaji ismérvektől, főleg a másodlagos, irodalmi megjelenítő használatban, a harmadlagos, közéleti, publicisztikai használatban még inkább. A többnyelvűségben pedig ez a „tisztátalanság” az előző két használati helyzetcsoportra is kiterjed, hiszen annak, hogy kiemelt, kitüntetett beszédhelyzetet kitüntetett frazeológiai természetű jellel, kitüntetett jelentésszerkezetekkel jelöljünk, a kölcsönfrázémákban is kiteljesedhet. Az elit nyelvi közvetítő csoport, az újságírók, a fordítók, az írók még elvileg kiszűrhetik az először csak hapax legomenon szintű jelenségeket, bár ezt ritkán teszik, főleg ha poétikai alakzatokat éppen a nyelvközi többértelműségre építenek, amint minap a *Magyar Szó* napilapunk egyik újságírója tette, amikor egyik szerb politikusról azt írta, hogy az „*minden levesben fűszer*”. Még az avatottabb olvasó is azt hiszi, hogy egyedi képződményről, személyes sztereotípiáról van szó, és ezt alátámasztja a nyelvi szövezen átütő u *svakoj čorbi mirođija* reminiscenciája, amely szó szerint azt jelenti: *minden levesben kapor* vagy *fűszer*, és csak nehezen sejlik fel a *minden lében kanál*.

A másodlagos, társadalmi interferencia szintjén pedig már az idegenszerűség kiszűrhetetlen, mert a szándék mellett hiányzik a nyelvi kompetencia is.

Mindennek kontrasztív nyelvészeti (Papp 1989), illetve szocio-lingvisztikai (Papp 2004) vonatkozásaival magunk is foglalkoztunk, itt és most elsősorban az adattári, állománybavételi kérdéseket kívánjuk érinteni, külön a szerkezeti (kontamináció) másolás, és külön az alaki tükrözés vonatkozásában.

7.1. A szóláskontamináció

Azok az esetek tartoznak a csoportba, amelyek elemeik szerint a magyar nyelvhez kötődnek, egészükben azonban ismeretlenek, vagy nem tekinthetők idiómáknak, esetleg alkalmi szókapcsolatoknak.

A kontaminációt nagyban elősegíti a szerb és a magyar frazéma-kincs sok tényleges hasonlósága, átfedése, amely eredhet azonos szemléletből vagy abból, hogy a nyelvek egész során végigvonuló logikai szerkezetekről, vándorszólásokról van szó, mint a *Gledaj majku, uzmi čerku* – Nézd meg az anyját, vedd el a lányát!; *Gospodareve oči konja goje* – A gazda szeme hizlalja a jószágot; *Neće grom u koprivo* – Csalánba nem üt a mennykő.

A szóláskölcsönzésnek eredményt tekintve több fajtája van, pl. részleges és teljes, illetve a célnyelvi használó számára motivált és motiválatlan. Az előző esetben eltérő lehet csak egyetlen szerkezeti elem: *Makacs, mint az öszvér*, a makacs, mint a **szamár** helyett, de átsugározhat a teljes idegen szerkezet is: *Késő a kiömlött tej felett sírni az Eső után köpönyeg* helyett.

Ami a motiváltságot illeti, az *Orrában a lelke* (*Duša mu je u nosu*) érthető a magyar anyanyelvűnek is, viszont a *Slep kod zdravih očiju* (Vak az egészséges szeme ellenére is) nem az, mert nem tudna következtetni az **analfabéta** jelentésre. Interferencia szempontjából legveszélyesebbek a motivált idegen állandó szókapcsolatok.

A kontaminálódott frazémákat természetesen beleépítjük az adattárakba, az eredeti magyar alakra való utalással. Így például:

Sózza az agyát vő. Kioktat, leckéztet.
Hiányzik egy deszkája vő. Hiányzik egy kereke.
Duduk vagyok én ehhez vő. Buta vagyok én ehhez.
Nem eldobni való vő. Nem elvetni való.
Hízeleg, mint a kandúr vő. Hízeleg, mint a macska.
Tiszta, mint a könnycsepp vő. Tiszta, mint az arany.
Minden levesben kapor vő. Minden lében kanál.
Derül és borul vő. Kénye-kedve szerint történik minden.

A vastagabb végét húzza vö. A rövidebbet húzza.
Jössz te, mint a fehér tulipán vö. Jössz te, mint a kisangyal.
Nyelvet a fogak mögé vö. Fogd be a szád!
Orvosságnak sincs vö. Mutatóban sincs.
Aki az ördöggel tőköt ültet, a fejéhez verik vö. Aki korpa közé
keveredik, megeszik a disznók.
Ő van a tapétán vö. Ő van a terítéken.
Lábon van vö. Talpon van.
Nem éri meg a Szent György napját vö. Nem éri meg a tavaszt.
A fejem tetején jön ki vö. A könyökömön jön ki.
Borsószik a bőröm vö. Borsószik a hátam.
Ő fontos karika a láncban vö. Fontos láncszem.

7.2. Nyelvközhíség – vegyesnyelvűség

A frazémakeveredés ösztönös folyamat, az állandósult szókapcsolatok vegyesnyelvűsége, alaki keveredése viszont többnyire tudatos, két vagy több nyelv meglehetősen ismeretéből fakad. Szerb–magyar viszonylatban példát már Dugonics András gyűjteményében is találunk, ez a *Fele voda, fele víz*, ami teljesen magyarra fordítva azt jelenti, fele víz, a másik fele meg – víz, vagyis semmit sem ér a szóban forgó dolog.

Ennél a csoportnál egyébként ritka a fenti poétikai találékonyság, inkább a következő közlési célokat találjuk:

7.2.1. Jelentésrájátszást, a nyelvi viszonylat mindkét irányában: *Szedi, míg más le nem szedi* – A szedi szerbül: ülj le! jelentésű, de a magyar értelmezését is hozzáteszik, a valamit leszed felszólító módú alakját. – *Drága!* – mondja a vásárló az eladónak alkudozás közben a piacon, mire az: – *A szerb lány a drága*, nem ez! Szerbül a drága kedveset jelent. Hasonló a *Jó vóna!* megjegyzésre adott válasz, vagyis látszólagos félreértés: – Fenét a Jóvónak (szerb utónév), nekem kellene.

7.2.2. Bizonyos esetekben a kevert nyelvi alak fokozatosan alakulhatott ki, és szerkezetében a rímeltetés szándéka is szerepet játszott. – *Csuti, bagi, ne podáj, ha nincs pénzed, ne ugrálj!* Teljesebb, homogén szövegre csak következtethetünk: – Hallgass, Bagi, ne beszélj (povedál), ha szegény vagy, hallgass.

7.2.3. Külön csoportot képeznek a következetesen először szerbül mondott, majd magyarra fordított frazémák, amelyekkel nyomatékosítanak, esetleg eufemisztikus szándékkal használják, vagy adott

politikai-társadalmi atmoszférát idéznek fel velük: – Mit is mond a szerb: *Čist račun, duga ljubav*, vagyis *tiszta számadás, hosszú barátság*. – Hogy is írták a régi királyi Jugoszláviában: „*Govori državnim jezikom*”, meg hozzámondták, „*da te ceo svet razume*”, vagyis „Beszélj államnyelven, hogy az egész világ megértse!”

7.2.4. Van, amikor a vegyes alakokat az intenzív kulturális, néprajzi kontaktusok teremtik meg. Küláról való a következő regula: *Amit az Illés nem végzett el, majd elvégzi a Sveti Ilija*. Illéskor, július 20-án ugyanis a népi emlékezet szerint elég szeles, viharos idő szokott lenni, de ha nem így történik, akkor 13 nap múlva fog bekövetkezni, amikor az ortodox naptár szerint van Illés, vagyis Sveti Ilija.

7.2.5. Vannak aztán olyan alakok, ahol pusztán szerb név, szó indítja el a képzettársításokat: – *Dobar dan* – *Megellett a boszorkány*. – *Šta je to? Szakajtó!* – *Druže Tito, nincsen cipő!* stb. Ezek pusztán beszédhelyzeti fordulatok, ha a szerb alak elhangzik, a válaszelem sem soká késlekedik.

A tanulmányt záró adattári válogatásból ennél jóval több réteget is kiemelhetnénk, de kifejtésükhöz a csak helyi elemekre, jelenségekre figyelő mintavételi válogatás túl kicsi, viszont a teljes adattár anyagán ezt már meg lehet majd tenni. Most csak néhány legjellegzetesebb vonást emelünk ki.

8. A jeles napi regulákból nagyon sok van a Délvidéken is, feldolgozásuk külön kutatásokat, feldolgozást is igényel különös tekintettel az érintkező délszláv regulákra, amelyekhez komparatív vizsgálatokra van szükség.

Nagyon érdekesek az ún. technológiai vagy tevékenységi regulák, amelyekre eddig alig figyelt fel a frazeológiai kutatás. Sok lehet a földművelés köréből: *Szent Antal zárja az ültetést; A szőlővel elültetik a reménységet, de a szegénységet is* (mert későn terem); *Ahol sok a szalma, sok lesz az árpa is; Felgyűrte már a kukorica a gatyáját* (hosszú aszálytól elszáradnak az alsó levelei). Előfordul a terményfeldolgozó-ipari tevékenységben is, mint a *Beleköpött már a koldus a pálinkába*.

9. Behatóbban kellene foglalkozni a magyar nyelvterület egészében is a verbális frazémák kísérő mozdulat- vagy gesztuselemeivel, esetleg az önálló mozdulatszólásokkal, mint például a *Halász kezében nő(l) a hal* esetében a kézmozdulatokkal; A *pénz beszél, kutya ugat* esetében a hüvelykujj és a mutatóujj összedörzsölésével stb.

10. A szólásképzés legbuzgóbb forrásai az epikai szólások, szóláshasonlatok, amelyekből a Vajdaságban is rengeteg található szinte érintetlenül, feldolgozatlanul. Ezekből a Kiss Jenő által egy-

szeri eseteknek nevezett alakulatokból (Kiss 1989) csak példákat, típusokat meríthettünk, valamint a vele szorosan érintkező másik állományból is, amely szójárással, kommunikációs előzménnyel áll kapcsolatban, mint *Rálesünk, mint Gecse az istenre; Megpirongatta, mint Goszi a kutyát; Ember kezében vagy, mint a Maráz Ferkó lova*. Külön értékük ezeknek, hogy egyúttal új frazeológiai, proveriális beszédhelyzeteket is teremtenek.

11. A legállandóbb, legnehezebben változó réteg a közmondásoké, ami viszont mégis keletkezik, az sok szociolingvisztikai vonatkozást tartalmaz, mint az *Átjárnak már a bácskaiak, sírnak már a bánátiak*.

- Bálint Sándor: *Az esztendő néprajza*. Szeged, 1942.
- Bárdosi Vilmos szerk.: *Magyar szólástár*. Budapest, 2004, Tinta Kiadó.
- Bernáth Béla: *A szerelem titkos nyelvén*. Budapest, 1986.
- Császár Lajos: *Szólásmódok*. Dráva mellékiek. 1886, 181.
- Csefkó Gyula: *Szállóigék, szólásmódok*. Tanulmányok szóláskészletünk köréből. Budapest, 1930.
- Csefkó Gyula: Szólások. Ada. *Magyar Nyelvőr*, 1899, 335–336.
- Csefkó Gyula: Szólások. Ada. *Magyar Nyelvőr*, 1901, 327.
- Csefkó Gyula: Bács megyei szólások. *Magyar Nyelvőr*, 1914, 45.
- Cserkaskij, M. A.: A funkcionális modell felépítésének tárgya. *Folcloristica*, 6. (1982) sz.
- Fischer Ernő: *Szólásmódok Bajmokról*. 1879, 514–15.
- Horváth János: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről. *Magyar Nyelv*, 48. (1952) sz. 8–10.
- Karácsonyi Sándor: *A magyar észjárás*. Budapest, 1985.
- Katona Imre: A magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai. *Filológiai Közöny*, XX. évf. (1974) 129–54.
- Kemény Gábor: Kép és kommunikáció. In Grétsy László szerk.: *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. II. kötet. Budapest, 1985, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 119–205.
- Kertész Manó: *Szólásmondások*. Budapest, 1922, 1985.
- Kiss Jenő: *Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó.
- Lábadí Károly: *Ahogy rakod tűzed. Drávaszögi magyar proverbiumok*. Eszék, 1986.
- Margalits Ede: *Bácskai közmondások és szólásmódok, közmondásszerű szólások*. Baja, 1877.
- Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, 1886.
- Margalits Ede: *Isten a világ közmondásaiban*. Budapest, 1910.
- O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1966.
- O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Budapest, 1979.
- Oblatt Béni: *Szólásmódok Ó-Becsén*. 1873, 557–58.
- Papp György: A szólásinterferenciától a szólásvesztésig. In P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk.: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest, 2004, Tinta Kiadó, 111–118.
- Papp György: Az egyéni szóláshasználat, szóláskincs jellegzetességei és kutatásának módszerei. *Hungarológiai Közlemények*, 1996, 4. sz. 153–162.
- Papp György: Azonos beszédhelyzetű frazematársulások. In Galgóczi László – Vass László szerk.: *„A Word elszáll”*. Emlékezés Csefkó

- Gyula halálának 50. évfordulója tiszteletére. Tanulmányok. Szeged, 2006, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Papp György: Margalits Ede bácskai szólásszótárának frazeológiatörténeti jelentősége. *Tanulmányok*, 2002, 69–77.
- Papp György: Milyen legyen a vajdasági szólásszótár? *Hungarológiai Közlemények*, 2. (2003) sz. 41–52.
- Papp György: Községi, etnikai, nyelvközösségi csúfolók a Vajdaságban. In Papp György szerk.: *Mi ilyen nyelvben élünk. Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. Szabadka, 2004, Magyarságkutató Tudományos Társaság – Szociográfiai Műhely, /MTT Könyvtár 9./, 117–152.
- Pável Márta: *Ács község szólásai*. Budapest, 1983.
- Rákos Sándor szerk.: *Tanulmányok a műfordításról*. Budapest, 1976.
- R. Molnár Emma: Közmondások Csokonai műveiben. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1971, 225–234.
- R. Molnár Emma: Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből I–II. *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, I. rész 1972, 103–120., II. rész 1973, 205–235.
- R. Molnár Emma: A szólások és közmondások irodalmi felhasználásának (az) előzményeiből. *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1974, 267–273.
- R. Molnár Emma: A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondáshasználatában. *Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1975. 183–193.
- R. Molnár Emma: Alapforma és változat kérdése a szólások vizsgálatában. *Nyelvtudományi Értekezések*, 103. (1980) sz. 575–578.
- Rédei Benczák Károly: *Szólásmódok Annaudvar, Jankovác tájékán*. 1881, 472.
- Réthei Prikkel Marián: Az úrhatnás a magyar nyelvben (Csúza, Zenta). *Magyar Nyelv*, 1906, 290–300.
- Szemerkényi Ágnes: A múlt tudósa. In Kertész Manó: *Szokásmondások*. Budapest, 1985.
- Tripolsky Géza: Szólások és szólásmódok, szóláshasonlatok a Tisza mentén. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 19–20. (1974) sz. 229–47.
- Vajda Zsuzsanna: Feketicsi szólások. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 8. (1971) sz. 133–145.
- Vő Gabriella: *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*. Kolozsvár, 1989.
- Weöres Sándor: *Tanulmányok a műfordításról*. Budapest, 1975.
- Zabosné Geleta Piroska: *Így zajlott az életem*. Újvidék, 1983.

■ Időhatár, felejtés, irodalomtörténet

Hogy a bezártság mennyiben kedvez a peremvidéki legendásításnak vagy éppen a bizarr és abszurd kialakulásának, erre Grendel Lajos *Csehszlovákiai magyar novella* című szövege lehet a legjobb példa, annál is inkább, mert kapcsolatba hozható Mészöly Miklós és Kőrösi Zoltán *Magyar novelláival*. Grendel *peremnovellájának* szövegében még az identitást őrző fadoboz sem szerepel, amelybe vagy amely mellé összegyűjtötték volna a vidéki remeteségben élő, majd a háború végén eltűnt Páll Imre verseit, a nyolcvanöt éves unokanővér halála után pedig nehéz lesz a dokumentumokat felkutatni. Ebből a Grendel-szövegből hiányzik a várakozás, az egyéni emlékezet szintén véges, még a ronggyá fozlás metamorfózisa is esélytelen, a végességből való kitörés legfeljebb a kontextus legendásítása útján valósulhat meg. Minden út valahol véget ér, minden elhallgat. Erre döbben rá a novella zárlatában a szakdolgozatára készülő, „a provincia mocsarában” már-már monográfiáról ábrándozó Vigh, aki az egyetemi adjunktus felkérésére vállalja a feladatot, hogy *a terepen* felkutassa „a legnagyobb csehszlovákiai magyar költő” még élő hozzátartozóit az Isten háta mögötti vidéki kisvárosban. A helyi színekben bővelkedő vidéki városnál jelentéktelenebbet és sivárabbat a diák még nem látott. Ebben a városkában a maga elefántcsonttoronyában, pontosabban udvarának négyszögében élt a magányos költő, akit cseresznyevirágzás idején egy városszéli nyomortelepről, azaz *a pokolból* érkező öregasszony (metafizikus gonosz is!) megvádolt, és bár a tárgyaláson tisztára mosták, minden „középutasan” elrendeződött, ellenségei elérték céljukat, hiszen Páll Imre többé nem volt makulátlan. *A pályáról a kispadra, az elefántcsonttoronyból a pajtában levő sámlira* került, visszahúzódott könyvei közé. A per idején a városlakók elhitték a rágalmakat, egyértelműen bűnösnek akarták látni őt. A közvetett elbeszélői reflexió mindössze ennyi: „Páll Imrét le kellett rántani a sárba, hogy ne kelljen a jövőben fejet hajtani az okossága előtt, hogy el lehessen intézni a véleményét egy vállrándítással.”

Az öregasszonnyal való következő találkozás – a második világháború idején – döbentette rá Páll Imrét arra, hogy az asszony őt olyan bűnök miatt átkozza, amelyeket nem ő, hanem a szerinte szerencsés csillagzat alatt születettek követtek el. Ekkor távozott el a költő a kisvárosból. Vigh monográfia-ábrándja az unokanővér halálával szertefoszlik, ugyanis a házba kerülő, a magyart törve beszélő villanszerelő rokon már emléktörödékekkel sem tudott vagy akart segíteni.

A peremvidéken (Pozsonyhoz képest is perem!) minden koncentráltan nyilvánul meg, az ellentétek kiélezettebbek, mégis mélység és magasság, sár és tisztaság, szép beszéd és bűdös lehelet, fényes és homályos a szokványosnál sokkal összetartozóbb, egymásba játszódbb. A rendszer által bemutatott kisszerű színjátékok hatósugara (például a költő kirakatpere), a rezesbandák muzsikájára való gondolatmenetelés elvárása ugyancsak nagyobb. A feddhetetlenség aspektusából az idő szerepe is kimagasló, ez az unokanővér reflexióiból derül ki: „Hiába volt okos és művelt, mondta Páll Imre unokanővére, elfeledkezett róla, hogy a legtisztább és legfényesebb eszmék is sárból és mocskból törnek fel. Elfeledkezett róla, hogy a fölemelkedéssel egyenes arányban növekszik a mélység vonzereje is. Hogy ami tiszta, arisztokratikus és feddhetetlen, az egy idő után terhes lesz a közönséges ember számára.”

A diák, aki az öregasszony halála után került képtelen helyzetbe, és dolgozatának témaváltoztatásán töprengett, az elszalasztott lehetőségek földjeként definiálta a (perem)vidéket. A következőket állapította meg: „Ez a föld az elszalasztott lehetőségek földje, gondolta keserűen. Csak itt eshet meg olyasmi, hogy van egy nagy költő, aki nem látja értelmét, hogy a verseit kiadják, csak itt eshet meg, hogy ezt a nagy költőt le lehessen tagadni, majd el lehessen felejtetni, s csak itt eshet meg, ami vele történt, hogy amikor kezében már a kulcs, amely a kincsesládát nyitja, ő ezt a kulcsot könnyelműen visszaadja tulajdonosának, hogy az magával vigye a sírba.”

A novella irodalomtörténeti diskurzusként is értelmezhető. Regionalitás és kánon viszonyának alakulása más Grendel-szövegek vonatkozásában is felbukkan. Vigh öniróniája igencsak tombol, amikor azon töpreng, hogy olyasvalakivel foglalkozik, akinek csak fantomalakját ismeri, akinek verseit nem is látta. Az értékrend a peremvidéki bezártságban a pragmatizmus, az ideológiai vagy másfajta elvárás, az irodalmár egyéni érvényesülésének és hivatali/hivatalos előléptetésének jegyében alakul: „Vagy, gondolta, nem eléggé abszurd-e, hogy még a legnagyobb költőket sem aszerint méri meg az utókor, hogy mennyi az irodalmi önérték a versekben, hanem hogy mikor, hogyan és mennyire használható fel, amit valaha is leírtak. Kezdte tisztán látni: szakdolgozatával, ha ugyan valaha is elkészül vele, nem fog babérokat aratni.”

A szakdolgozatának megírására készülődő hallgató eljátszott a Páll Imrével való azonosulás lehetőségével: „Úgy gondolta, mindkettejükben

azonos az irodalom és a tudomány szeretete, s akárcsak a nagy költő, az intenzív belső életet ő is fölébe helyezi azoknak a napi praktikáknak, amelyek nélkül a hivatali előmenetel elképzelhetetlen. Az irodalom művelése az alkotó legszemélyesebb magánügye, s a siker szerezte öröme semmi köze sincs ahhoz az örömhöz, amit az írás maga nyújtani tud. Az író vagy költő, miként Páll Imre is tette, megengedheti magának az elvonatkoztatás olyan szabadságát, ahová csak kevesen képesek követni őt, vagy senki sem. Mi több, kötelessége ezt a szabadságot a maga számára bármi áron kivívni, s nem riadhat vissza attól sem, hogy új szavakat és új nyelvtant alkosson, amely alkalmas arra, hogy kifejezze magát.” A dolgozat leendő írója rádöbben a több nézőpontból megközelíthető alkotói függetlenség jelentőségére, feszültségére, amelyhez egy halott segítette hozzá.

A stagnáló idő veszélye az irodalmi értékrendet is érintheti, ahogyan az adjunktus sem a versekre emlékezett, hanem arra, hogy negyven évvel ezelőtt hogyan fogadta be a vidéki szerző verseit. A magára maradt tanítvány feladata mindössze annyi, hogy visszahozza az adjunktus számára az elmúlt időt, hogy a felejtésnek ellenszegülve feltámassza Páll Imrét, majd *megírja* Páll Imre nem olvasott verseit, a modellhiány ellenére utat nyit a legendának, amely majd folytatható egy másik kor írója számára, azaz újabb kontextus kapcsolható a legendásított (most éppen textust nélkülöző) kontextushoz:¹ „Csak így tágíthatók ki a végesség határai, s győzhető le az idő, amely könnyörtelenül elbánik mindennel, ami kilép a létezés előtti homályból, és megmutatja magát, hogy cserébe lemondjon a tökélyről, amilyen a nemlétben volt.”

A vidéki ház geometriai megközelítése a négyszög (a nem-körforma: „Nicht-Kreisförmigkeit”²) jegyében alakul, ugyanis az udvar négyszögét tűzfalak zárják le, a veranda is zárt, az olvasott betűk viszont az esti homályban csikokká olvadnak össze. A nyitást a merőleges mozgáspálya teszi lehetővé, jóllehet a mélység – mint a magaslat szokványostól eltérő, nem igazán pároppoziója – állandó veszélyt rejt.

Az udvar négyszögesítésénél is hangsúlyozottabb a befalazottság, ennek kiemelése a vajdasági magyar irodalomban is fellelhető. A központhoz inkább a filozófia és a tudományok történetében sokat vizsgált kört és a fényt társítják, a párizsiak képzeletvilágában például a körszerű forma él, amely ráadásul egy hatszögű (majdnem-kör ország) közepén helyezkedik el. Ebben a központi körben *minden* összetalálkozik, hiszen virtuális és szellemi középpont is, noha a zártságot is magában hordozza.³

¹ Vö. Kappanyos András: A taxisofőr vakációja, or what you will. In Thomka Beáta szerk.: *Domonkos-symposion. Tanulmányok Domonkos István műveiről*. Budapest, 2006, Kijárat Kiadó, 29.

² Blumenberg, Hans: *Wahrheitsmetaphorik und Erkenntnispragmatik. Geometrische Symbolik und Metaphorik. In Paradigmen zu einer Metaphorologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 29. (1999) 166–193.

³ Benvenuto, Sergio (2005): *Párizs rejtelmei*. Fordította: Karádi Éva. Magyar Lettre, 2005. nyár, 6.

Grendel szövegének kulcsproblémája a felejtés, vagyis a Kafka elbeszélő világa révén kutatott „emlékezet nélküli, a saját elől kitérő létmód”, „a minket lényegünkben érintő léttől való tartózkodás és megfutamodás módozata”, felvetődik a gépies engedelmesség, valamint az egyén magát feledő beállítódásának dilemmája.⁴

Juhász Erzsébet az önazonosság keresését szolgáló „öntudatos tagadás gesztusáról”, az immanens ambivalenciáról beszél a Grendel-regények „fantomvárosaival” kapcsolatban, és felteszi a novellában felmerülő kérdést: „S ha magának a nyomozottnak folyton nyoma veszik, akkor vajon hogyan lehet róla bármi is elmondható?”⁵

■ Sziget(-lét) a vajdasági magyar novellában

A *Csehszlovákiai magyar novella* elfeledett költő-hőse távoli remeteségében tudott verseket írni, ragadványneve is „remete”. Amint a külső erők betörnek remeteségébe, költői énje elveszik, tisztasága megkérdőjeleződik, a gépies tevékenységek beindulnak. A vajdasági magyar novellatermésben is felszínre kerül a távolságból-magatartás túlélési stratégiájának problémája. Németh István *Sziget* című, bibliai allúziókat tartalmazó, önnomozó novellája szintén konkrét történelmi időben és térben veti fel a bűnössé tevés kérdését, sőt sorskérdését. A szóban forgó konkrét bűn, amely miatt az egyén két évre börtönbe kerül, illetőleg végül öt évig bujdosik, mindössze ennyi: negyvenhétben nem termett a földje annyit, amennyit az állami bürokraták beírtak. Az elbeszélő negyvennyolc február 12-én kerül fogolyként Požarevacba, ahonnan megszökik egy kalauz és egy hordár pártfogása révén, majd viszontagságos kalandok után átkel a Dunán, és eléri a Csik völgyét. Előbb a falun kívül, a nádasban húzódik meg, a juhászok a hírnökei, általuk tart kapcsolatot feleségével, ötvenháromban „tér be” a faluba, mert ekkorra az ő bűne is elévül. Nem találja helyét a faluban, ezért visszaköltözik „szigetére”, és földet vásárol a vízi világban. Fogsága és szökése világháborús tapasztalatán alapszik, akkor a szibériai fogolytáborból szökött haza a nagyvilágból, most kisebb távot kell megtennie, hogy Belgrád és Zimony érintésével – egy mitológiai vonatkozású csónakút után – Bácska földjére jusson.

A sziget-metaphora jelentéseinek értelmezése izgalmas olvasói játék, különösen ha figyelembe vesszük, hogy térségünk kontextusában már a novella/novelláskötet megjelenésének idején (*Hegyomlás*, 1985) sajátos politikai és kulturális vonatkozású szemantikai távlatokat nyithatott meg a cím sziget-toposza, amelyekről csak mostanában írnak szépíróink

⁴ Bacsó Béla (2004): Felejtteni – írni mint felejtteni. Franz Kafka példája. *Alföld*, 6. (2004) sz. 87–88.

⁵ Juhász Erzsébet: Az „öntudatos tagadás” mint regényszervező erő. Grendel Lajos regényeiről. In *Állomás-keresésben*. Pécs, 1993, Jelenkor Kiadó, 42.

vagy publicistáink, nevezetesen a szigethez kötődő Tito-kultusz más szempontú megközelítése, valamint a tabuként élő fegyencsziget rejtélye, az onnan visszatérők csendjének megértése. A szökés éhségtapasztalata a negyven napot lakatlan szigeten tölthető idő gondolatát hozza felszínre a novellában, maga a tanyavilág szintén szigetekre emlékeztet. A sziget-lét azonban a kirekesztődés felvállalását, az én-vesztésre készletű, diktatórikus társadalmi rendtől eltávolodni akaró egyén esélyét jelzi. Az egykori foglyot, a saját nádas szigetén végérvényesen nyugalomra találó, emlékező elbeszélőt hiába hívja hivatalos küldöttség vissza a faluba, hiába vezeti a deputációt éppen az a személy, aki negyvenhétben több termést jegyzett fel a papírra, mint amennyit a meghatározott föld termett. Válaszával az egykori szökevény megszégyeníti börtönbe jutatóját, noha nem akar ő senkit sem megszégyeníteni, sőt a bürokratára már úgy tekint, mintha nyugalját neki köszönhetné. Felelete egyetlen kérdés: „De ha nekem így a jó, és nem akarok többé visszamenni a faluba, rendőrökkel vitetsz oda vissza?”

Maurice Blanchot a Kafka-regények, illetőleg *A per* kapcsán állapítja meg a kivonulásról: „A per azonban nem annyira az igazság kiderítése végett folyik, hanem ellenkezőleg, a tévedés eljárása, mint minden, ami a kívülhöz, a „külső” sötétséghez tartozik, ahová a száműzetés ereje által vettettünk, olyan eljárás, mely ha tartogat is valami reményt, akkor az annak szól, aki – ha magában a tévedés értelmében is – előremegy, és nem meddő ellenállást tanúsítva az ár ellenében halad.” Az elbeszélő értelmezésében ötvenháromban egyedül a kivonulás adja meg a büntelen túlélés reményét és az ideológia által mozgatott törvényektől való egyéni megnyugvást. Egyedüli (feltételeességet sejtető, kérdésbe rejtett) ellenérve: „... nekem így a jó...” Ez viszont kizárólag *sziget-előrehaladás*, amelynek ironikus olvasata is lehetséges, egy új csacsira épített jövő ugyanis kételyeket vet fel. Az emlékező elbeszélő mondja: „Hoztam magammal egy öreg szamarat; a földet a faluban mind eladtam, egy holdat vettem itt a nádas közelében. A csacsi nemsokára kimúlt, ott temettem el a kunyhó végében. Vettem egy másikat, egy fiatal; olyan volt az, mint egy fundamentom, építeni lehetett rá.”

Az elbeszélői időjáték a szökés újragondolásában jut leginkább kifejezésre. Az idő-tágasság a bűn megértésének szemszögéből jelentős a novella expozíciójában: „Ma már magam is mosolygok az egészen. De akkor más volt. Az életével játszott az ember. De ezt is csak most mondom. Mert akkor nem gondoltam én arra, milyen nagy veszéllyel járhat a szökés, olyankor nem ezt fontolgatja az ember, mert ha ezen

rágódna, sose vágna neki. (...) Mi volt az egész históriában a különös? Az, ahogy az emberek engem Požarevacból hazacsempészték. Valóságosan hazacsempészték. Nem teszik ezt meg egy bűnözővel. De bűnöző voltam-e én? Valahogy az emberek ezt rögtön megérzik. Hogy ki micsoda. Miféle. Már ebben is volt nagy tapasztalatom. Persze neked is érezned kell, hogy kinek szólhatsz. De aki erősen bajban van, valahogy azt mindig megérzi.”

Az egyes ember⁶ szituatív, egy adott rend és közösség általi elítélése magát az egyént is kételkedővé teszi, a morális bizonytalanság kontextusában szüksége van az önrehabilitáló felismerésre: „Nem teszik ezt meg egy bűnözővel.” A szökevény nem érzi a kockázat súlyát, az emberi szolidaritás viszont eloszlatja a kételyeket.

■ Törmelék-aspektus

A kilencvenes évekre a törmelék nyomasztó hatásával kellett megbirkózniuk a vajdasági peremtérsgben élőknek, Juhász Erzsébet szövegei például ezt a szétDaraboltságot tematizálták (*Senki sehol soha*, 1992). A hajótörés-metaforát, az átmenetiség problematikuságát szintén Juhász Erzsébet esszéi említik. Az országfelbomlás és a virtuális térképűrajrás irodalmi megragadásának sokrétű recepciója manapság egyre inkább kialakulóban van.

A töredékesség látószögéből az egyéni vonások és értékek, főként a *maradó*, a tehetetlenül szemlélődő egyén peremvidéki beszédhelyzetei kerülnek előtérbe (a szórványban, a Balkán peremén, a Telepen élőe is!).

Juhász Erzsébet írja *Saját sors*⁷ című esszéjében: „S hogy miért oly nehéz a szülőföldhöz való hűség azoknak, akik a nemzeti kisebbség sorába tartoznak, arra a mostani nehéz idők megannyi adalékot szolgáltatnak. Darabokra hullott az ország, amelybe beleszülettünk, a maradék pedig a nemzeti egyesítésért folytatott háború következtében roppant össze gazdaságilag és morálisan egyaránt. Mi, származásunknál fogva, eleve mentesülve az itt dúló nemzeti eufóriától, itt éldöglődünk tehetetlenül a romok között, most már csak arra várva, hogy a létezés minimális rendjének egyre silányabb kulisszái is összedőljenek. S itt, ezek között az alig-alig elfedhető romok között az ember egyszerre rádöbben, hogy valóban van saját sorsa.”⁸

Sors és sorstalanság értelmezésében a mitológiai inspiráció is felfedezhető, sajátta viszont ez a sors a megszenvedés során/arán válik. Az „önismereti tudás” hiányát az országszéthullás és az eszmei totalitarizmus megszűnése utáni mozzanatok leplezik le. Juhász

■
⁶ Blanchot, Maurice: Kafka és a mű követeleése. In *Az irodalmi tér*. Fordította: Horváth Györgyi, Lőrinszky Ildikó, Németh Marcell. Budapest, 2005, Kijárat Kiadó, 56.

⁷ Juhász Erzsébet: *Saját sors?* In *Esti följegyzések*. Újvidék, 1993, JMMT – Forum Könyvkiadó, 150.

⁸ I. m. 150.

Erzsébet szövegei az „illegális” közép-európai szempontú kulturális távolságra összpontosítanak, a Monarchia felbomlásának problémája és ennek különböző nézőpontú (újra)értelmezése Jugoszlávia felbomlásakor jelenik meg erőteljesen a szerzői opusban.

■ Peremrét, külső nézőpontok, „bácskai Gorgó”

A Magyarországra költözött Gion Nándor hagyatékából előkerült novellák (*Mit jelent a tök alsó?* 2004) közül néhány, valamint a *Naplórészletek* a „peremvidéki élet” egyes töredékeinek (összehasonlító) újraértelmezését tartalmazzák. A centrum optikájából az egyén szókimondóbb, nemzettudata sérülékenyebb, ugyanakkor a migráns számára – a távoból – nem pároppozió a centrum és a periféria. A vajdasági irodalom kulturális kontextusa a már kívülállót is foglalkoztatja. A Kanizsai Írótabor emléktöredékeit a Tisza tartja össze, a derűt viszont az adorjáni véres események és a helység nevének megváltoztatása szorítják háttérbe. A centrumban élő naplóíró kommunikációja behatárolt, a térkép és a peremvidék változásaira azonban fogékony. A *Mi történhet?* narrátora ezzel a bekezdéssel zárja a Tiszához fűződő kommentárját: „Legújabb térképeket nem láttam mostanában. Pedig érdekelne, hogy manapság mi az említett Tisza menti falu hivatalos neve. Arrafelé mindig történik valami, áradáskor és aszálykor is.”

A nézőpontok összejátszását a Monarchia-keret indokolja. Vasagyi Mária *Az afrikai vadász* (2006)⁹ című novellája a centrum- és periféria-határokat is áthágja. A merőleges kimozdulás is megvan, *lent* sem a Nagy Mindenség harmónia-hangja, sőt egyelőre a tintinbula, azaz a zenélő téglá és a szellőben csilingelő cserép „hangkellemű harmóniája” sem hallható, ellenben a peremréti ebéd idején a tücskök ciripelése tűrhetetlen.

A pesti fotósszaküzletből kiinduló, a félreértésen alapuló peremvidéki találkozást és a családi cserépgyártás titkai utáni nyomozást tematizáló novella az anekdotázó tradíciót sem nélkülözi. Ironikus névhasználat (lásd Bácskaság, Peremréthy) a központ viszonylatában válik fontossá. A családtagok felismerik azt a holtnak vélt rokont, aki peremréti úri birtokos, „vezetékneve elé a hangzatos Peremréthy-t is odaírta, lévén, hogy anyai nagyapja császári kegyben nemességet nyert –, a kitűnő érdemű embert, az úri körökben méltó tekintélynek örvendett afrikai vadászt. (...) A vaddisznó valamennyi fajt felölölő kétkötetes tudományos munkája még ma is aktuális: vérbeli vadászok sokat forgatott kézikönyve. Schein Ármint azonban rokona vadászszenvedélye

⁹ Vasagyi Mária: *Az afrikai vadász. Híd*, 8. (2006. augusztus) sz. 41–46.

és tudományba temetkezése nemigen érdekelte, annál inkább a téglagyártás, amelynek ők ketten a Schein Fivérek Téglá- és Díszcserépegető Nagyvállalkozói Cég élén koronázatlan királyai voltak a Bácskaságban, s egyes cserépfajták előállításának titkát még atyáik rejtjeles írással egy igénytelen külsejű füzetkébe rótták – a megfejtésre a tudományra hajló Peremréthy Schein volt egyedül hivatott (...).¹⁰

A lugasban megvalósuló „bácskasági” téves vendéglátás beszédhelyzetében egy másik peremvidéki családtörténet mozaikjai, nevei kuszálódnak össze, ám a kontextus még ennél is jelentősebb. A szöveg sarkalatos pontja az asztali kommunikációban kialakuló beszéd és látvány viszonya, jóllehet ebben az esetben a textuális emlékezet, „a nyelvi médiumnak a látványt már megelőző (intertextuális) teljesítménye lesz a fontos.” Az asztaltársaság tagjai egy pillanatra hallgatóból *nézővé* válnak, amikor a beszélő a másik médium hatását *szóvá teszi*, tudniillik a dédanyát „bácskai Gorgó”-nak nevezi.¹¹

A pazar megvendéglést, a peremi rekvizitumokat a tücsökciripeles és a *sajátos* hasonlatok fogják keretbe. A hasonlatok a következők: „... a szemüreg, mint löszbe vajt gádor sötétlett, mélyén láthatatlan világ derengett.”; „Mint madárraj, ha rebben, s társát odahagyva messzire veszi repülését, úgy felejtett engem a lugasban...”

James Clifford a hatvanas évektől létrejött átmeneti terminusok zajában önmagunk elhelyezésének problémáját és a „bennszülött etnográfus” esélyeit értelmezi: „A helyszín nem annyira egy elkülönült, egyedülálló hely, mint inkább intézményesített eljárások készlete, egy szakmai habitus. (...) És mi van, ha a saját közösségedet akarod kutatni? (...) Lehet, hogy a projekt nem érvényes, mert a terepmunkát továbbra is a távolsággal kapcsolják össze, az utazás történetével, hogy milyen módon megyünk ki a terepre.”¹² Az említett szövegekben valamiképpen megvalósul a helyváltoztatás, és az a mód is meghatározó, ahogyan a külső nézőpont megvalósul.

„Azzal küszködünk – állítja Clifford –, hogy elhelyezzük magunkat a történetek zűrzavarában, anélkül hogy rendelkezni egy áttekintéssel vagy az utólagos bölcsesség előnyeivel. Több dolog van a modernitásban, mintsem gazdaságunk és szociológiánk álmodni volt képes. A globális erők mindenütt kölcsönhatásba lépnek a helyi, kialakulófélben lévő vállalkozásokkal, hogy ki- és átalakítsák a kulturális berendezkedést és az egymáshoz képest diszcrepanciába kerülő viszonyokat.”¹³ A perem-berendezkedésnek ellenálló kölcsönhatás-kijáratokra és a (technikai) médiumokra különösen a fiatalabb alkotók összpontosítanak.

¹⁰ I. m. 42.

¹¹ Simon Attila: Gorgók és Szirének. Beszéd és látvány versengése Lukianosz *Egy teremről* írott magasztalásában. In Kulcsár-Szabó Zoltán – Szirák Péter szerk.: *Az esztétikai tapasztalat medialitása*. Budapest, 2004, Ráció Kiadó, 227., 235–237.

¹² Clifford, James: *Az antropológia szélein*. Fordította: Karádi Éva. *Magyar Lettre*, 2005. nyár, 76.

¹³ Uo. 74.

„A tudományos emberfők
mennyisége
a nemzet igazi hatalma”
(Széchenyi István: *Hitel*)

■ 1. Előzmények

A vajdasági magyarok kulturális és tudományos életének a körülményeit befolyásoló tényezők jellegzetesek, hiszen a környező országok az utóbbi 15 évben a reálszocializmusból elindultak Európa felé, míg a széthullott Jugoszlávia volt tartományában a lakosság Szerbiával együtt a diktatúra és a háború felé sodródott. Amíg a titói időszakban a nyugati támogatások a vajdaságiak viszonylagos jólétét eredményezték; addig a magyarok esetében kialakult egy jellegzetes regionális tudat (büszkén vallották magukat vajdasági magyaroknak), az értelmiségi alkotásvágy állami támogatással valósulhatott meg, persze, csak azoknál, akik lojálisak voltak a rendszerhez/párt-hoz. A Milošević-időszakban, a háborús, nacionalista eufóriában Szerbia reformkészsége nehézkes volt, a világutazáshoz szokott, vállalkozó hajlamú vajdasági magyarok elszegényedtek. Különösen sok értelmiségi és szakember vándorolt el külföldre. A középréteg életszínvonala a létminimumra csúszott le, a kreativitás a tudomány és művelődés terén beszűkült, új módokat, utakat követelt magának. Hiányos állami támogatások mellett a civil (nonprofit) szervezetek is kivették részüket a kulturális és tudományos kezdeményezésekből. A miloševići korszak után az egyéni alkotásvágy nőtt, a magánkezdeményezések is megkezdődtek – leginkább a helyzetfelmérés terén. Valójában még nem valósult meg a vajdasági magyar értelmiségiek autentikus önszerveződése, hiszen a tudományos intézmények és műhelyek vagy az anyaország támogatására, vagy Szerbia lendületesebb reformtörekvéseire várnak. A vajdasági magyarok a megmaradás érdekében fordulnak továbbra is saját művelődési és oktatási intézményeik felé. Talpra szeretnék állítani és önállósítani könyvkiadó tevékenységüket, médiahálózatukat, oktatásrendszerüket. A szerb politikai körök ezt gyakran bezárkózásnak és szeparálódásnak, sőt nacionalizmusnak minősítik.

■ 2. Társadalomtudományos eredmények

Tudományos tevékenység a Vajdaságban – a szerbiai állami oktatási rendszer keretében – részben felsőoktatási magánintézményekben, levéltárakban és nonprofit kutatóműhelyekben zajlik. A Délvidéken kisebbségben élő magyarok formálisan elnyerték a nyelvhasználati jogot az alap- és középfokú, s részben a felsőoktatásban is, sőt művelődési és a tudományos intézményeket is létesíthettek főleg a

szerbekkel együtt (!), persze, „multikulturális együttérzéssel”. Az egybeolvasztott (szerb–magyar) oktatási és művelődési intézmények által évtizedeken át tartott a kisebbségi értelmiségiek csendes asszimilációja. Karriert igazán csak az a kutató futhatott be, aki környezetének teljesítményét jóval felülmúlta, és nem akadékoskodott, sőt, ha elvárták tőle, bizonyította is lojalitását a mindenkori hatalom felé. Sajnos, a magyar értelmiség egy része így olyannyira elidegenedett a nemzeti közösségtől, hogy nem tartotta és most sem tartja szívügyének a magyar anyanyelvű oktatást vagy a nemzeti identitástudat ápolását, inkább szakmai érvényesülését és anyagi boldogulását hajszolja. Újabban a magyar tudósok egy része határozottan kinyilvánítja politikai vagy nemzeti érzéseit, és munkája során, ha teheti, kimutatja magyar származása iránti elkötelezettségét, vagy azt, hogy szívügye a magyar szellemiségű és anyanyelvű oktatás az óvodától az egyetemig.

A vajdasági magyar tudomány új önszerveződésének folyamatában vagyunk, hiszen a társadalmi közéleti feltételek is dinamikusan változnak az országban. Soha jobban, mint most, szükségünk van a tudós elit pozitív magatartásformájára. A változó társadalmi értékek és a csüggedés időszakában a megoldási javaslatokra kell összpontosítanunk. A Vajdaságban az utóbbi néhány évtizedben a magyar tudományosság és publikálás irodalom- és nyelvközpontú volt. A titói világban is közhelynek számított, hogy ha kisebbségi tudományosságról van szó, akkor az a nyelvtudomány, a nyelvápolás. A többi humán tudomány területén a kisebbségi nyelveken nemigen folyhatott felsőfokú képzés, sem pedig önálló tudományos kutatás. Ezért a Vajdaságban kevés a szociológus, a politológus, de a pszichológus, a pedagógus, a történész is, aki e tudományok területén is anyanyelvén publikál.

2.1. A kisebbségkutatás eredményeiről

A kisebbségkutatás a Vajdaságban sokáig a nyelvhasználat témájára szorítkozott. A kilencvenes években a nemzeti kisebbségek magatartásvizsgálata is előtérbe került. Gyűjteményes munkák, tanulmánykötetek bizonyítják, hogy szükségesek az empirikus szociológiai, jogi és politológiai kutatások is a kisebbségek helyzetéről, jogairól. A kisebbségkutatás – akár szociológiai, demográfiai, jogi

vagy politikai vetülete – igencsak időszerű téma a Délvidéken az utóbbi évtizedben. Anyaországi támogatással sikeres tudományos kutatások folyhattak a következő témakörökben: a magyar nyelvű oktatáshálózat feltérképezése, a demográfiai, migráció- és szórványkutatás elmélyítése, valamint több ifjúságkutatás és magatartásvizsgálat empirikus elemzése, szociolingvisztikai kutatások. A nevelés- és fejlődéslélektan és a kétnyelvűség pszichológiája, mely a magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata nyomán kutatható, újabban elmélyült empirikus módszerrel gyakorolt kutatássá vált.

A Magyarságkutató Tudományos Társaság 1991-ben azzal a céllal alakult, hogy tudományos – szociológiai, pszichológiai, demográfiai, néprajzi, jogtudományi, történelmi és más társadalmi jellegű – kutatásokat folytasson a Vajdaságban, szakirodalmat gyűjtsön, szakmunkákat jelentessen meg, külön tanulmányköteteket publikáljon, tanácskozásokat, továbbképzéseket és előadásokat szervezzen. Tagjai egyetemi tanárok, tudományos kutatók, értelmiségiek, újságírók, közéleti személyek. A Társaság a következő kutatási témákkal foglalkozott: nemzeti és vallási azonosságtudat, kisebbségi életfelfogások, emberjogi és kisebbségjogi kérdések, anyanyelvű oktatás, a vajdasági iskolahálózat feltérképezése, a felsőoktatás elaborálása, a vajdasági magyarság migrációja, demográfiai, történelmi és helytörténeti, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai kutatások, az értelmiség, a szórványban élők és az ifjúság magatartásvizsgálata, cím- és adattárak összeállítása a vajdasági magyarokról, intézményekről. A Magyar Tudományos Akadémia a Társaságot 2002-ben vajdasági kutatóállomásának nevezte ki. Ettől kezdve a Társaság kutatási témái:

- kisebbségi magatartásvizsgálatok a magyar közösség etnikai önszerveződésének feltételei, a vajdasági magyarok időszerű állapotvizsgálatai a változó demográfiai, politikai és tranzíciós gazdasági feltételek közepette (9 kutatás),
- az anyanyelvű oktatás múltja és jövője, a vajdasági iskolahálózat feltérképezése (10),
- a nemzeti, vallási és polgári identitás (3),
- ifjúsági kutatások (3),
- a vajdasági magyarok migrációja (2),

- ♦ demográfiai- és szórványkutatások (3);
- ♦ munkaerő-kutatás (3),
- ♦ nyelvrostichológiai és szociolingvisztikai projektum (2),
- ♦ a civil szervezetek kutatása és egyéb adattári gyűjtés (3),
- ♦ gazdaságfejlesztés (1) (részletesen lásd a 2. sz. mellékletben).

A kutatások módszertana főleg empirikus adatgyűjtés (mélyinterjú, kérdőívezés), magatartásvizsgálat, esettanulmányok, dokumentum- és statisztikaelemzés. Társaságunk 2006-ban öt kutatást folytatott.

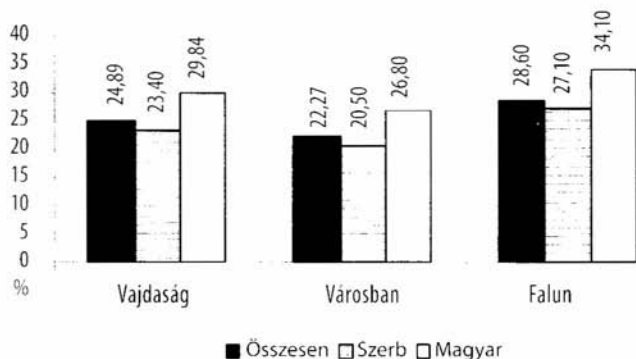
A tudományos kutatásokat a magyarságkutató rendszeresen publikálja saját kiadványsorozatban (eddig 20 kötet jelent meg, ebből 12 az MTT könyvtársorozatában), valamint vajdasági és külföldi (főleg anyaországi) szaklapokban. A társaság publikációi és több tucat tudományos konferenciája tizenöt éves munka eredménye (lásd az 1. mellékletet), miközben tevékenységét főleg pályázatok útján szerzett támogatásokból végzi. Pályázunk alapítványoknál (Szülőföld Alap, Illyés Közalapítvány – Budapest, Esély a stabilitásra – Szeged), vagy minisztériumoknál (Oktatási Minisztérium, Határon Túli Magyarok Hivatala, Nemzeti Kulturális Alapprogram – Budapest). Kutatási megrendeléseket kapnak Vajdaság Tartomány Végrehajtó Bizottságának titkárságaitól (Oktatási és Művelődési Titkárság; Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság), kutatóintézetektől (Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Jeltárs – Budapest), médiaházaktól (*Magyar Szó, Enamiké*), vajdasági önkormányzatoktól, a Magyar Nemzeti Tanácstól.

2.2. Kutatási eredmények mozaikban, az anyanyelvű oktatásról a Délvidéken

2.2.1. A Vajdaság lakosságának iskolai végzettsége

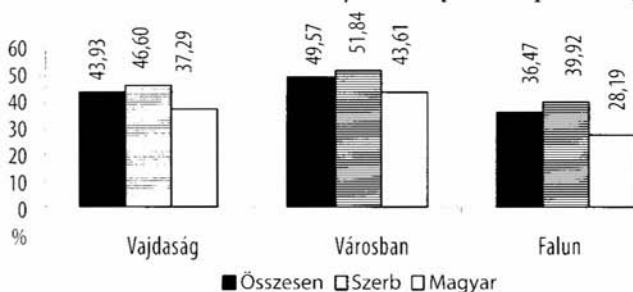
A 2002. évi népszámlálás tartalmazza a 15 éves és ennél idősebb korú vajdasági lakosság iskolai végzettségének adatait; elemezzük az alap-, a közép- és a felsőfokú végzettségű magyarok és a szerbek adatait is településtípus szerint.

1. ábra. A 15 évnél idősebbek aránya az alapfokú képzésben (%)

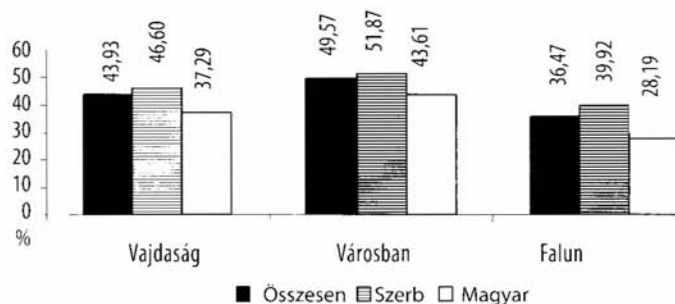
Az általános iskolát végzett magyarok aránya, száma minden szinten kb. 6%-kal magasabb, mint a többségi nemzeté. A következő ábrán viszont azt látjuk, hogy a továbbtanulásról a lakosság egészében sokkal több magyar marad le, mint szerb. Különösen falun nagy az alapképzettségi szinten megrekedtek száma.

2. ábra. A 15 évnél idősebbek aránya a középfokú képzésben (%)

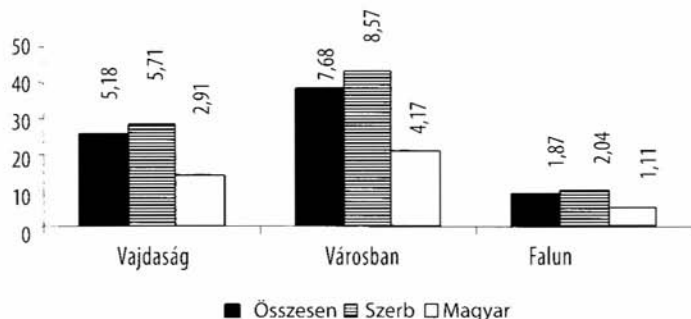
A középiskolát végzett magyarok aránya átlag 9%-kal alacsonyabb (falun ennél több), mint a szerbeké. A középiskolások megcsappanó száma a gyengébb továbbtanulási készséget és az anyanyelvű középiskolák elégtelen számát jelzi.

3. ábra. A 15 évnél idősebbek aránya a főiskolai képzésben (%)

A főiskolát befejezett magyarok aránya átlag 1,5%-kal marad le a többségi nemzet mögött. Az érettségiző magyar fiatalok inkább a főiskolát választják, mint a sokéves egyetemet. Egyéb adatokból látni fogjuk, hogy főleg a szabadkai Műszaki Főiskola és a közgazdász-képzők a népszerűek a körükben.

4. ábra. A 15 évnél idősebbek aránya az egyetemi képzésben (%)

Az egyetemen diplomázott magyarok aránya aggasztóan kevés a többségi nemzet egyetemi diplomásaihoz viszonyítva. A lemaradás kb. 3%. Különösen a városi lakosságnál nagy a különbség: kb. 4%-kal kevesebb az egyetemet végzett magyar. A magyarok foglalkoztatása kisebb a városokban, egyébként a magyar népesség fele falun él, ami továbbképzésük szempontjából hátrányos.

2.2.2. Iskolastatisztika a magyar tanulókról

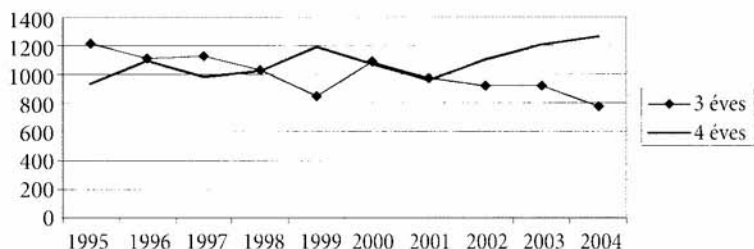
1. táblázat. A közoktatási iskolastatisztika
a 2002/03-as tanévben¹

Oktatási nyelv	Oktatási szint	Általános iskola	Középiskola			Összesen
			Gimnázium	Szak-középiskola	Szakmunkásképző	
Magyar nyelven tanuló		18 732	1515	2543	2834	25 624
Szerb nyelven tanuló	159 492 (ebből 5828 ruszin, roma)	16 266	56 322			237 908
		72 588 (+ 509 ruszin, roma)				
Magyar nemzetiségű összesen	22 402	9196				31 598
	Nem anyanyelvén tanuló 3670, azaz 16,4%	Nem anyanyelvén tanuló 2304, azaz 25%				

A magyar iskolások részaránya az összes tanulók számában a különböző oktatási szinteken évről évre csatlódást okozott; az utóbbi időben javuló tendenciát fedezhetünk fel. A korábbi, 2000. évi adatokhoz viszonyítva 2004-ben a magyar középiskolások és főiskolások részaránya 10% fölé nőtt (egyébként abszolút száma is növekedett), ami az új, jobb színvonalat nyújtó középiskolák és tehetséggondozó gimnáziumok megnyitásának az eredménye. Érdeemes megfigyelni, hogy a korábban preferált hároméves középiskolák helyett a magyar diákok ma már szívesebben iratkoznak érettségire adó (négyéves) iskolába.

¹ Forrás: Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság, Újvidék, 2003.

5. ábra. A magyar középiskolások iskolaválasztása (1995–2004)

A tömbmagyarsághoz tartozó községekben (Észak-Bácska és Észak-Bánát, azaz Szabadka vonzásterülete), ahol magyar nyelvű középiskolai tanítás is folyik, 5139 magyar tanuló jár középiskolába, vagyis a magyar középiskolások 75,76%-a. A többi, a szórványhoz tartozó községben összesen 1644 magyar középiskolás van (a magyar középiskolások kb. 26%-a). Jellemző, hogy a szórványban kedvezőtlen az általános iskolai és középiskolai hálózat (a magyar tagozatok, szakok nem felelnek meg a piaci igényeknek), emiatt igen sok magyar tanuló szerb tannyelvű osztályba jár (becslések szerint több, mint a fele).

2. táblázat. A középiskolások száma a magyarlakta községek szerint² (2003/04)

Magyar önkormányzat – tömb	A tanulók száma
Szabadka (1)	2309
Zenta (2)	874
Topolya (3)	775
Magyarakanizsa (4)	609
Óbecse (5)	550
Ada (6)	497
Törökkanizsa (11)	134
Összesen	5748
Magyarlakta község – szórvány	A tanulók száma
Nagybecskerek (7)	299
Újvidék (8)	244
Csóka (9)	236
Zombor (10)	196
Temerin (12)	60
Összesen	1035

A községnevek után a zárójelben levő szám a tanulók száma szerinti nagyságrendet jelöli.

Papp Z. Attila: Igényelmérő kutatás a vajdasági magyar fiatalok továbbtanulási hajlandóságáról. 2002 tavaszán a HTMH megbízásából a budapesti székhelyű HTOF koordinálásával és a szabadkai Magyarországtudató Tudományos Társaság bevonásával. Publikálva az *Etnopolitika – A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában* című tanulmánykötetben (Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány).

2.2.3. Továbbtanulás vagy munkába állás?

Az alábbi ábra a 15–28 év közötti vajdasági magyar fiatalok általános továbbtanulási törekvését mutatja. A felmérésben³ részt vevőknek arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy tervezik-e tanulmányaikat főiskolai vagy egyetemi szinten folytatni vagy egyéb képzésben részt venni a következő 3 évben.

6. ábra. A megkérdezett középiskolások továbbtanulási szándéka

A válaszadók jelentős többsége (70%-a) tanulmányai folytatását tervezi, ami a fiatalok nagyfokú továbbtanulási igyekezetét mutatja, ami sajnos még nem jelenti a megvalósulást is. A reprezentatív régió kutatásban rákérdeztünk arra is, hogy helyileg hol szeretnének tanulni. Kitűnik, hogy a fiatalok túlnyomó többsége Szabadkán folytatná tanulmányait. Ez arra a jelenségre mutat rá, hogy a fiatalok olyan tanintézményeket választanak, ahol teljesen vagy részben magyar nyelven tanulhatnak tovább. A válaszadók kisebb része hajlandó Újvidéken vagy a Vajdaság más városában folytatni a tanulmányait. A felmérésben (2002-ben) részt vevők több mint 20%-a Magyarországra, illetve más külföldi országba menne.

A kérdőív olyan kérdést is tartalmazott, hogy mit szeretnének a fiatalok tanulni, milyen szakra jelentkeznének. A kapott eredmények nagyjából megfelelnek a vajdasági középiskolai és felsőoktatási intézményekben tanuló fiatalok szakmaválasztásának. A válaszadók többsége a műszaki pálya iránt érdeklődik, őket követik, a pedagógusi pályához vonzódók és a közgazdasági szakmákat választók köre.

A fiatalok továbbtanulási szándékának minőségi vizsgálata során a válaszadóknak el kellett dönteniük: egyes, az oktatással, továbbtanulással, illetve munkavállalással kapcsolatos állításunkkal mennyire értenek egyet. Tíz állítást kellett véleményezniük és osztályozniuk aszerint, hogy nagyon egyetértenek vele (5), egyetértenek vele (4), részben igen, részben nem értenek egyet vele (3), nem értenek egyet vele (2) és egyáltalán nem értenek vele egyet (1). Az egyes állításokat

osztályozták, de a könnyebb összehasonlítás érdekében kiszámoltuk, hogy az egyes állításokat hányas átlagosztályzatra minősítették.

3. táblázat. A megkérdezettek véleménye a továbbtanulással kapcsolatos állításokról

Állítások	Nagyon egyet érték (5)	Egyetérték (4)	Részben igen, részben nem (3)	Nem értek egyet (2)	Egyáltalán nem érték egyet (1)	Átlagérték
1. A gimnáziumi végzettség (érettségi) csak az egyetemi, főiskolai felvételinél jelent előnyt.	52	86	128	30	25	3,34
2. A középiskola utáni képzésnek csak akkor van értelme, ha az munkahelyet is szavatol.	52	89	99	60	23	3,26
3. Manapság csak több szakmával boldogulhat az ember.	69	68	105	69	13	3,34
4. A középiskola elvégzése után az ember még túl fiatal ahhoz, hogy dolgozni kezdjen.	32	42	88	102	60	2,64
5. Manapság szinte lehetetlen elhelyezkedniük a friss diplomás középiskolai végzettségűeknek (érettségizetteknek).	116	111	69	22	6	3,95
6. Gimnáziumi végzettséggel éppen olyan jól el lehet helyezkedni, mint a szakközépiskolai végzettséggel.	5	24	71	129	94	2,12
7. Továbbtanulás helyett inkább dolgozni kell.	7	12	57	102	144	1,87
8. Érdemes minél előbb elkezdni dolgozni, mert akkor az ember korábban jut előbbre a karrierjében.	9	26	120	113	55	2,61
9. A továbbtanulással kitolódik az időszak, amíg az ember fiatalnak érezheti magát.	50	87	90	62	35	3,17
10. Nem érdemes felső fokon továbbtanulni, hiszen utána úgyis munkanélküli lesz az ember.	6	18	63	111	126	1,97

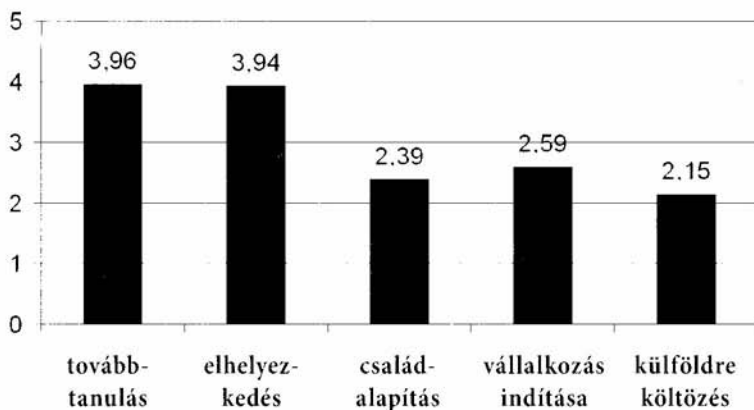
A fiatalok *nagyon egyetértenek* azzal, hogy napjainkban szinte lehetetlen elhelyezkedni friss középiskolai diplomával. Munkaerő-piaci helyzetüket elég borúsan látják. Azonos arányban *egyetértenek* azzal is, hogy a gimnáziumi végzettség csak az egyetemi felvételnél jelent előnyt, és hogy csak több szakmával boldogulhatnak. Ez azt jelzi, hogy a gimnáziumot csak akkor érdemes elvégezni, ha azt főiskolai vagy egyetemi továbbtanulás követi. Akik csak középiskolát akarnak végezni, jobb, ha gyakorlatias szakmát nyújtó képzést választanak. A fiatalok *nem értenek egyet* azzal, hogy gimnáziumi végzettséggel éppen olyan jól el lehet helyezkedni, mint szakközépiskolai oklevéllel. Emellett a megkérdezettek úgy vélik, hogy jelenleg jobb, ha egy vajdasági magyar fiatalnak több szakmája van, mert úgy könnyebben jut alkalmi munkához. Azzal az állítással is *egyetértenek*, hogy a középiskola után továbbtanulni csak akkor van értelme, ha az biztos munkahelyet is jelent. Ezenkívül a továbbtanulással kitolódik az időszak, amíg az ember fiatalnak érezheti magát.

A megkérdezettek *részben értettek egyet* azzal, hogy a középiskola után még túl fiatalok a munkába álláshoz. Azzal is csak részben tudtak egyetérteni, hogy érdemes mielőbb munkába állni, mert így az ember korábban jut sikerre pályája során. Nem *értettek egyet* viszont azzal az állítással, miszerint továbbtanulás helyett inkább dolgozni kell. Azt az állítást *sem fogadták el*, hogy nem érdemes felső fokon továbbtanulni, mert utána úgysem kap munkát az ember.

A vajdasági fiatalok szerint manapság a friss diplomás középiskolásoknak nagyon nehéz munkához jutniuk, ezért több szakmával nagyobb az esélyük. Mivel gimnáziumi végzettséggel nehéz elhelyezkedni, a gimnáziumnak csak akkor van értelme, ha valaki tovább szeretne tanulni. A felsőfokú képzésben való részvétellel tovább fiatalnak érezheti magát az ember, de csak akkor érdemes főiskolára, egyetemre menni, ha az oklevél munkahelyet is biztosít. A fiatalok fontosabbnak tartják a továbbtanulást, mint azt, hogy minél korábban munkába álljanak. Nem értenek egyet azzal, hogy nem érdemes felső fokon tanulni, mert utána úgysem kap munkát az ember. Ezek az adatok is azt támasztják alá, hogy a megkérdezettek továbbtanulási szándéka kedvező.

Fontosnak tartottuk a fiatal szakembereknek a *diploma megszerzése utáni terveit*. A válaszadóknak diplomázásuk utáni céljaik között fontossági sorrendben kellett rangsorolniuk a továbbtanulást, az elhelyezkedést, a családalapítást, az önálló vállalkozás indítását és a kivándorlást.

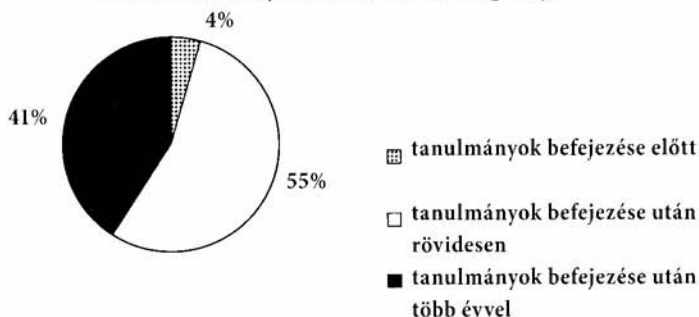
7. ábra: A válaszadók diplomázás utáni tervei⁴

A megkérdezett 15–28 éves fiatalok legfontosabb célja a továbbtanulás, de szinte ugyanolyan jelentős a munkába állás is. A vállalkozásindítás és a családalapítás a kevésbé fontos közeljövőbeli életcélok közé tartozik. A felsorolt lehetőségek közül a legkisebb osztályzatot a kivándorlás kapta.

A fiatalok *munkavállalással* kapcsolatos véleményének bemutatását⁵ arra a kérdésre adott válaszaikkal kezdjük, hogy szerintük mikor fognak képzettségüknek megfelelő munkát kapni. A válaszlehetőségek a következők: tanulmányaim befejezése előtt, tanulmányaim befejezése után rövidesen és tanulmányaim befejezése után több évvel.

8. ábra: Az elhelyezkedés várható időpontja

⁴ A nagyobb értékek a fontosabb, míg a kisebb értékek a kevésbé fontos célokat mutatják.

⁵ Szilágyi Ágnes: *A vajdasági magyar értelmiségi fiatalok munkaerő-piaci megfigyelései – empirikus kutatás eredményeinek ismertetése*. Az MTT archívuma, 2003.

Többségük úgy véli, hogy tanulmányai befejezése után rövidesen munkát talál. Aggasztó, hogy a fiatalok 41%-a úgy gondolja, hogy tanulmányai befejezése után több évig kell majd megfelelő munkára várnia. A megkérdezetteknek csupán 4%-a gondolja úgy, hogy még a tanulmányai alatt van esélye a munkához jutásra. A vajdasági magyar fiatalok munkavállalási percepciójának megismerése során fontos megtudnunk azt, hogy mely szempontok szerint választanak meg munkahelyüket. A válaszadók a szakmai fejlődés, a karrierlehetőség, a megfelelő fizetés, a biztos munkahely, a munkaköri önállóság és a kreativitás fontosságát határozták meg.

Konklúziók:

- A közoktatásba beiratkozók **anyanyelven tanulásának motiválása** (megfelelő magyar közoktatási hálózat, minőségi káderek, fejlesztett infrastruktúra és könyvellátottság, szakkollégiumi rendszer, utaztatás/iskolabuszok). Fontos, hogy a magyarul tudó tanítók, tanárok magyar nyelvű tankönyvekből oktassanak, munkájuk minőségét fizetéspótló motivációkkal emeljék (ösztöndíjazásos alapon).
- **Szükséges növelni a magyarság képzettségi szintjét és az oktatás minőségét minden szinten** – továbbtanulási szándék motiválása új ösztöndíj-támogatásokkal, tehetség-gondozó programokkal, munkahelykilátásokkal.
- Minőségi magyar nyelvű **középiskolai központokat** kell szervezni: Szabadkán, Zentán, továbbá **szórvány-iskola-program** kidolgozása (minden magyar kisdíák a szórványban legalább rendszeres anyanyelvápolásban részesüljön; magyar középiskolai/kollégiumi központok Újvidéken és Nagybecskerekén).

2.2.4. A magyar nyelvű felsőoktatás eddigi gyakorlata

Önálló, magyar tannyelvű felsőoktatási rendszer nincs a Délvidéken. Magyar nyelvű oktatás a szerbiai felsőoktatási törvény (2005) értelmében nem szervezhető meg alanyi jogon, mert a felsőoktatás csakis államnyelven, esetleg világnyelven (pl. angol) folyhat. Magyar nyelvű oktatás az Újvidéki Egyetemen belül sem működik intézményesített formában, csak részleges jegyeit találjuk meg öt intézményben: az egyetem négy karán, egy akadémián,⁶ illetve néhány

⁶ Szabadkán a Tanítóképző (2006-ig kihelyezett tagozat), az Építőmérnöki Kar, a Közgazdasági Kar és Újvidéken a Bölcsész-tudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke és a Művészeti Akadémia tette lehetővé az anyanyelvű oktatást részben vagy egészben.

főiskolán.⁷ Az anyaországi kihelyezett tagozatok szabadkai és zentai főiskolai próbálkozásai még nem akkreditáltak Szerbiában, és csak részben illeszkednek az itteni felsőoktatási rendszerhez: konzultációs központokban folytatott távoktatási (levelező tagozat) formaként. Ennek ellenére az ott szerzett diplomák honosítása elkezdődött.

Mi sem természetesebb, minthogy a vajdasági tudományos értelmiség a tudományos munka olyan európai szintjére vágyik, amellyel bármikor bekapcsolódhat a nemzetközi akadémiai életbe. A jövő tudományos munkatársainak utánpótlását, a tehetséges fiatalok továbbképzését és a tudományos kutatómunkát minden egyetemi karon, illetve tanszéken figyelemmel kell kísérnünk. Aggasztó, hogy hosszú időszakon át csökkent a magyar hallgatók száma: 1966/67-ben a magyar főiskolai és egyetemi hallgatók száma még 4364 volt – a jelenleginek majdnem a kétszerese.

4. táblázat. A magyar főiskolások és egyetemisták együttes száma az összes hallgatók számához viszonyítva (%)

Év	1964	1984	1992	2000	2002	2004	
						Egyetem	Főiskola
Magyar hallgatók aránya az összes hallgatók számában	4,80	10,30	6,70	7,01	6,60	6,02	11,25
A magyarság aránya a Vajdaság lakosságában	23,86	18,94	16,90	15,00 (becslés)	14,28	14,00 (becslés)	

Tény, hogy a vajdasági összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya fokozatosan csökkent, de ennek a függvényében sem volt soha kielégítő a magyar hallgatók részaránya az összes vajdasági hallgatók számában. A nyolcvanas években részarányuk még meghaladta a 10%-ot, de a háborús helyzet idején, a válságos években drasztikusan csökkent. A politikai rendszerváltás reményében, 2000-ben érezhetően több fiatal maradt itthon a magyar felsőoktatási intézményekben, ám a legfrissebb adatok továbbra se kielégítőek. A többéves statisztikai áttekintés szerint – külön a főiskolákon és az egyetemi karokon – a helyzet a következő:

■
7 Műszaki Főiskola és Óvóképző Főiskola.

5. táblázat. Főiskolások száma 1997 és 2004 között a Vajdaságban⁸

Tanév	Összes főiskolás	Magyar főiskolás	Arányuk %
1997/1998	6468	579	8,95
1998/1999	7698	657	8,53
1999/2000	11 811	816	6,91
2000/2001	10 083	838	8,31
2001/2002	11 656	855	7,33
2002/2003	8747	867	9,91
2003/2004	7859	846	10,76
2004/2005	7501	844	11,25

A bombázás évében (1999) a felsőoktatási intézményekbe való felvételek idején nem volt minősítővizsga, mégis viszonylag kevés magyar fiatal jelentkezett a főiskolákra, nagy részük külföldre távozott. Az utóbbi években (2002-től kezdve) azonban nőtt a magyar fiatalok érdeklődése főiskoláink iránt, és ezekre felvételiznek (Szabadka). A vajdasági főiskolások teljes számában több mint 10%-kal vannak jelen, és számuk fokozatosan nő. Az egyetemi karokra kevesebb magyar fiatal jelentkezik.

6. táblázat. Az egyetemi hallgatók száma 1997 és 2004 között az Újvidéki Egyetemen

Tanév	Összes hallgató	Magyar hallgató	Arányuk %
1997/1998	26 672	1703	6,38
1998/1999	28 515	1875	6,58
1999/2000	32 293	2032	6,29
2000/2001	34 338	1965	5,72
2001/2002	35 257	2078	5,87
2002/2003	35 424	2124	5,99
2003/2004	37 822	2447	6,47
2004/2005	38 169	2298	6,02

⁸ A Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság szakszolgálat, 2002 és 2005.

A háborús években csökkent a magyar egyetemi hallgatók száma a Vajdaságban. Javulást a rendszerváltás után (2002-től kezdve) tapasztalunk, de az összes egyetemista részarányában a magyarok száma ma is alig haladja meg a 6%-ot. Ezért szükség van olyan intézkedéssorozatra, amellyel ösztönözhetjük a magyar fiatalokat nemcsak a főiskolákban, hanem az egyetemeken való továbbtanulásra is.

A gyengén fejlett magyar nyelvű felsőoktatás miatt a Vajdaságban a magyar hallgatóknak kevés lehetőségük van az állami karokon és főiskolákban anyanyelvükön tanulni. Mindössze 1/3-uk tanul anyanyelvén vagy részben anyanyelvén (főleg a szabadkai karokon), 2/3-uk szerb nyelven. A magyar hallgatók legnagyobb része az Újvidéki Egyetem karain vagy a vajdasági főiskolákban tanul. Elenyésző részük iratkozik a Belgrádi Egyetem karaira, s aránylag sokan (körülbelül a magyar hallgatói kontingens egynegyede) tanulnak az anyaországban.

A Vajdaság 9 főiskoláján 2000-ben összesen 239 tanár oktatott, 7,86%-uk magyar. A 2000/01-es tanévben a 10 083 főiskolás közül 838, vagyis 8,31% volt magyar nemzetiségű. Az 1999/2000-es tanévben 910 főiskolai hallgató diplomázott a Vajdaságban, közöttük 106 (11,65%) magyar. Kétnyelvű, azaz részben magyar, részben szerb oktatásban 423 hallgató részesült, ami a magyar hallgatók 50,12%-a az összes felsőoktatási intézményben. Az Újvidéki Egyetem 13 karának 67 szakán (tanszékén) 2107 tanár és munkatárs működött a 2004/05-ös tanévben, 8,27%-uk magyar.

A főiskolákra a 2000/2001-es tanévben is viszonylag kevés magyar hallgató iratkozott be. A 10 083 főiskolai hallgatóból 80,1% szerb nemzetiségű volt, és csak 8,3% magyar. A főiskolai tanárok létszáma 239, ennek 74%-a szerb nemzetiségű, 7,9%-a magyar. A 2000/2001-es tanévben az egyetemeken 34 338 hallgató tanult, ennek 71%-a szerb nemzetiségű volt, és 5,7%-a magyar. Posztgraduális képzésben 952 fiatal vett részt, de csak 8%-uk volt magyar. Az Újvidéki Egyetemen állandó munkaviszonyban összesen 2107 egyetemi tanár és előadó oktatott, 71%-uk szerb nemzetiségű volt, és 7%-uk magyar.

Empirikus kutatásaink tanulságaként állítom, hogy az elhelyezkedés a munkaerőpiacon a felsőoktatásban szerzett szakmától függ. Éppen ezért érdekelt bennünket, hogy a magyar hallgatók esetében a szakok megválasztásakor a hagyományos természettudományi, mérnöki orientáltság van-e jelen, vagy a választásban inkább a tan nyelv a szempont. A legtöbb magyar hallgató a közgazdász, mérnöki (műszaki) és pedagógiai képzésben vesz részt, s ebben nyilván szerepet

■ Az ismétlőkkel együtt 12 348 főiskolás volt, de a statisztika ettől az évtől az ún. „tisztá generációt” kezdte jegyezni.

játszik a képzések földrajzi közelsége is (Szabadka és részben Újvidék). A pedagógusképzést is (főleg a tanítóképzést) nagy számban választják a magyar nemzetiségűek; ez azonban mégsem oldotta meg a magyar nyelvű oktatók hiányát. Ennek oka egyrészt az, hogy a tanárképző szakokon nem magyar nyelven oktatnak (a Természettudományi-matematikai Karon pl. 2–3 általános tantárgyat oktatnak magyarul), másrészt pedig a hallgatók egyenlőtlenül oszlanak meg az óvodapedagógusi és a középiskolaitanár-képzés között. Míg az előbbinél kielégítő a jövőendő pedagógusok száma, az utóbbinál egyes szakok esetében már súlyos hiány tapasztalható. A jogásképzésben, az egyes bölcsészeti szakokon (szociológia, pszichológia, pedagógia, történelem) és a mezőgazdasági képzésben is alulreprezentáltak a magyar hallgatók. A korábbi empirikus kutatások kimutatták, hogy szakválasztásban a hallgató szakmai érdeklődésén kívül döntő az oktatási intézmény közelsége, sőt tannyelve is.

Részben kielégítő a felsőoktatási tudományos káderek száma a mérnöki, a természettudományi és az orvosi szakon. Nagy a hiány azonban a jogi és minden társadalomtudományi szakon. Mivel pedig a pedagógusképzésben és más humán tudományok terén szeretnénk a magyar felsőoktatási hiányt pótolni, fontos lépésnek tartom már a közeljövőben az anyaországban jelenleg doktorandusképzésen levő vajdasági fiatalok és a magyarországi vendégprofesszorok bekapcsolását az oktatásba. A pedagógushiány külön gond a magyar közoktatásban. Az osztálytanítók számát tekintve a Vajdaság iskoláiban jobbra kielégítő a helyzet (kivéve a szórványfalvakat, ahol a tanulók és a tanítók száma is megfogyatkozott). Mind nagyobb hiány mutatkozik azonban a magyar tagozatokon oktató tanárokból; ez az általános iskolákra és a középiskolákra egyaránt jellemző a tartomány egész területén. A szakmai és a tudományos közvéleményt már régóta foglalkoztatja a tanítóképző karokon különböző új szakcsoportok bevezetése, illetve egy pedagógiai kar létrehozásának gondolata. A magyar osztályokban tanító általános és középiskolai tanárok többsége szerb nyelven végezte tanulmányait, nem ismeri tantárgya magyar terminológiáját, sokuk pedig nem részesült pszichológiai-pedagógiai, illetve módszertani képzésben. Ugyancsak hiányzik a magyar, illetve a kétnyelvű oktatás jelenségének folyamatos kutatása. A civil szervezeteket és tudományos társaságokat leszámítva, amelyek oktatás- és kisebbségsszociológiai kutatásokkal foglalkoznak, nincs mérvadó intézet ezen a téren.

A legtöbb magyar tanár a tömbben, Szabadkán, Magyarakanizsán és Topolyán hiányzik. A szakok szerinti tanerőhiány azt mutatja, hogy sürgősen pótolnunk kell a magyar ajkú matematikatanárt, az angol szakost, a műszaki nevelés és a zenei nevelés tanárainak hiányát. A szabadkai Tanítóképző Kart a Tartományi Képviselőház döntése alapján 2004-ben bejegyezték, a hallgatók beírása azonban csak 2006 őszétől kezdődhetett meg, mert az Újvidéki Egyetem Tanácsa a Szerb Oktatási Minisztérium ajánlására hivatalosan csak 2006. január utolsó napján vette fel az egyetemi rendszerbe. E magyar tannyelvű kar akkreditálásához szükség volt még arra, hogy a megöröklött tantervben elfogadott tantárgyak 70%-a esetében kinevezzék és munkaviszonyba felvegyék a szaktanárokat, de fel kell újítani és szerelni az e célra szánt szabadkai épületet is, ami többéves beruházást igényel. Hosszú távon szükség lesz a vajdasági magyar pedagógusképzés folyamatos intézményes támogatására a szerb minisztérium és a magyar állam részéről is (épület és infrastruktúra, a tanárok fizetésének kiegészítése, külön ösztöndíj-támogatások). Az új Magyar Nyelvű Tanítóképző Kar otthona lehet a magyar humán tudósok és értelmiségiek kinevelésének a legkülönbözőbb, rugalmas szakirányokkal. Fontos lesz a diák- és az oktatói mobilitás az anyaországi és a vajdasági oktatókáderek között, ennek egyik része a rendszeres szakmai egyeztetés. Szorgalmazzuk a kapcsolatot a Szegedi Tudományegyetemmel és a régió tanító- és tanárképző karaival a közös kutatási és tanítási együttműködést közös szakok, vendégtanárok, tanárcsere formájában.

2.2.5. A Vajdasági magyar felsőoktatás intézményfejlesztésének lehetőségei

Az európai felsőoktatási tendenciáknak megfelelően a Bolognai Nyilatkozat előírásait következetesen kell alkalmazni Szerbiában is.¹⁰ A közeljövőben döntő lesz, hogy a vajdasági karok milyen rugalmasan tudnak bekapcsolódni a reformkezdeményezésekbe és alkalmazkodni azokhoz. A magyar felsőoktatás átalakulását, fejlődését és korlátait a következő tényezők is befolyásolják: a délvidéki magyarság demográfiai folyamatai (a tanulók száma), a hallgatói bázis mennyiségi és minőségi jellemzői és ambíciói, a magyarul tudó tanári állomány összetétele, kreativitása.

■
¹⁰ Szerbia 2003 szeptemberében aláírta a Bolognai Nyilatkozatot, 2005 augusztusában pedig meghozta a felsőoktatási törvényt.
¹¹ Lásd a Berényi Dénes akadémikus irányításával létrejött nemzetközi projektum eredményeit (2001 és 2004 között) *A határon túli magyar felsőoktatási és kutatásfejlesztési tevékenység támogatásának vizsgálata* címmel (5/150/2001 NKFP projektum). A határon túli felsőoktatási és K+F támogatások és hasznosulásuk című kutatásban, hasonló megfogalmazásban jelentkezik a feltüntetett hat pontos megállapítás. A nemzetközi többnyelvű karok helyszíni vizsgálatát Kozma Tamás és munkatársai végezték a projektum keretében.

A felsőoktatás-fejlesztést szociológiai és gazdasági tényezők határozzák meg: a munkaerő-piaci (szakmakeresleti) prognózisok, a fiatal korosztály szakmaválasztási preferenciái és továbbtanulási szándéka, valamint a felsőoktatás-fejlesztés infrastrukturális és pénzületi lehetősége. A többnyelvű egyetemek alapításának európai tanulságai fontosak lehetnek számunkra, sok vonatkozásuk egy vajdasági egyetem alapításában is érvényes lehet.¹¹

- Az új, neoliberális felsőoktatási politika a helyi-területi kezdeményezések szabadságát, de egyúttal a felsőoktatás privatizálódását is jelentette. *A vajdasági magyarok a balkáni háború miatt elmulasztották a történelmi pillanatot a többnyelvű felsőoktatás bevezetése terén, ezért máig kérdéses a magyar tannyelvű karok és tagozatok intézményes megalakítása.*
- Az új egyetem alapításakor nélkülözhetetlenek a határ menti és a határon átvágó kapcsolatok. Eddig csak az anyaország határain kívülre helyezett képzésekkel vagy konzultációs központokkal találkoztunk, amelyek integrálódása a szerbiai oktatási rendszerbe nehézkes.
- *Szakemberek becslése szerint a kisebbségi, ugyanakkor (a törvény által megkövetelt) többnyelvű intézmények Szerbiában csak állami támogatással tudnak fennmaradni. Az állam és a civil szféra közt alapítványok közvetíthetnek.*
- A kezdeményező (főleg értelmiségi helyi-regionális elit) akkor sikeres, ha állami engedélyeket szerzett, ugyanakkor maga mellett tudja a helyi közeg meghatározó (nemzetiségi, önkormányzati és vezető politikai) csoportjainak támogatását is. *Intézményalapítási törekvéseiket a politikai színtéren mint kisebbségi jogvédelmet és mint regionális fejlesztést jelenítik meg, így azok a többségi társadalom egyes tagjainak támogatását is elnyerhetik.*
- *A vajdasági felsőoktatásban a változások hordozói karizmatikus, tudós, de a nyilvánosság előtt ritkán fellépő egyéniségek. Vállalják a kezdeményezéssel járó munkát, kockázatot, de azoknak a tisztségviselőknek a segítségére és korábban elért tekintélyére, sikereire is építhetnek, akik a belgrádi körökkel kapcsolatban vannak. Segítségükkel állami támogatás nyerhető/kényszeríthető ki, és intézményüket a demokratikus politikai környezetben is elfogadtatják. Sajnos, a Szerb Köztársasági Oktatási Minisztérium jelenlegi álláspontja*

¹² A szerb oktatási rendszert jelenleg az alábbi törvények szabályozzák: Kisebbségügyi törvény (Szövetségi Parlament, 2002. február vége); „Omni-busztörvény” (Szerbiai Parlament, 2002); Felsőoktatási törvény (Szerbiai Parlament, 2005).

■ ■ ■

szerint nem kell külön finanszírozni a magyar nyelvű (kisebbségi) felsőoktatást.

- A szerb jogszabályok a vajdasági felsőoktatási *intézmények létrehozására* és működtetésére vonatkozóan jelenleg *kétszintűek*: tartományiak és köztársaságiak.¹² Az ún. „omnibusztörvény” alapján a tartományban lévő állami karok alapításának joga az autonóm tartomány hatáskörébe tartozik, de ha az Újvidéki Egyetem keretei között alakulna meg, az egyetem jóváhagyása is szükséges. A jogszabályok a belföldi alapítást preferálják, s ez az egyetemek létrehozására is vonatkozik: külföldi jogi személy csak egyetemi szintű kart (fakultást) alapíthat, a belföldi jogi személy egyetemet is. A külföldi egyetemek kihelyezett tagozataira nem tér ki a 2005. évi törvény.

Egy kar (nem egyetem, hanem kar) működését akkor engedélyezi a szerb köztársasági vagy a tartományi kormány, ha eleget tesz az alábbi oktatói, tárgyi és anyagi feltételeknek:

- akkreditált stúdiumok legalább három, mégpedig mindhárom szinten (alap-, akadémiai és posztgraduális), amit a Szerb Kormány Akkreditációs Bizottsága hagy jóvá;
- oktatói állomány – az induló karon a doktorátussal rendelkező kinevezett oktatók kétharmadának teljes munkaidővel már munkaviszonyban kell lennie¹³;
- infrastrukturális, tárgyi feltételek¹⁴ (megfelelő épület, laboratóriumok, előadóterem, digitális könyvtár stb. s a Bolognai Nyilatkozat értelmében egyetemista kollégiumok, étkezdék és sportlétesítmények is szükségesek);
- pénzügyi feltételek – a több éven át tervezett hallgatói létszám költségeinek fedezését bizonyító banki kivonat.

2.2.6. Gondolatok a délvidéki magyar felsőoktatási tervekhez

A magyar felsőoktatás fejlesztéséhez Szerbiában számos változás szükséges. A magyar kisebbség nem mondhat le arról, hogy európai szintű tudást szerezzen, megőrizve nemzeti identitását, anyanyelvét és kultúráját. Fontosnak találok egy *nemzeti felsőoktatási stratégia kidolgozását* az anyaországi és a határon túli szakemberek közreműködésével az európai tendenciák szellemében – *a magyar nyelvű felsőoktatást a Kárpát-medencében egészében és összefüggésében kellene vizsgálni.*

■
¹³ Lásd a Köztársasági Oktatási Minisztérium jogszabályát a 2004. augusztus 19-ei hivatalos lapban.

¹⁴ Jelenleg az Oktatási Minisztérium határozza meg, két idevágó miniszteri rendelet szabályozza: az állami alapítású egyetemek munkafeltételeiről szóló rendelet (1995. március 31.) és az állami alapítású főiskolákra vonatkozó, a tanulmányi költségekhez való állami hozzájárulás mércéit tartalmazó rendelet (Szerb Köztársaság Hivatalos Lapja, 1995/10.).

Lényeges a hallgatók és oktatók mobilitásának serkentése az anyaország és a vajdasági intézmények között rendszeres szakmai egyeztetésekkel. Elkerülhetetlen, hogy versenyhelyzet alakuljon ki a határ menti egyetemek közötti, ezért szükségesek a régiókapcsolatok, a szegedi és a pécsi tudományegyetemmel: kutatási és oktatási együttműködés (közös szakok nyitása, tanárcsere stb.). Magas költségű szakok (pl. orvos, főnővér, egyes természettudományok) vagy speciális, nemzetközi standardokra épülő szakok esetében (pl. pszichológia, szociológia, jog, gyógypedagógia), ahol nincs esély magyar tannyelvű képzés megszervezésére a hallgatók alacsony száma miatt, indokolt szervezett formában a magyarországi teljes vagy részképzés itthoni szakmai gyakorlatokkal, illetve az Újvidéki Egyetemmel közösen a kettős képzés kialakítása.

Nélkülözhetetlen a magyar intézmények működési bizonytalanságának megszüntetése középtávú támogatási tervekkel, szponzorálással és magántőke alternatív forrásainak bevonásával is. Az a tapasztalat, hogy az európai uniós programokban a támogatásszerzésre irányuló pályázaskor a szakmai jellegű kapcsolatoknak nagyobb esélyük van, mint a csak nemzeti jellegűeknek. Stratégiai szinten segíteni kell a nagy egyetemek együttműködését a Kárpát-medencén belül az intézmények nemzeti, nyelvi hovatartozásától függetlenül is. Létrehozható akár egy olyan nagy regionális felsőoktatási tömörülés is, amely megállja helyét az egységes európai felsőoktatási piacon (a szubregionális egyetem elve). A felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi, a formálódó délvidéki magyar felsőoktatás megléte és minősége ma a Kárpát-medence magyar közösségeinek egyik fontos kérdése. Ezért jelentős, hogy a magyar nyelvű oktatást teljes egészében és összefüggésében lássuk. Ezen belül kell átgondolni a magyar közösségek megmaradásának, az értelmiség képzésének szükségleteit mind szakmai, mind nyelvi szempontból, nem feledkezve meg a munkaerő-piaci lehetőségekről, szükségletekről sem.

- A határon túli felsőoktatási és K+F támogatások és hasznosulásuk* (Berényi Dénes akadémikus vezetésével). A határon túli magyar felsőoktatási és kutatófejlesztési tevékenység támogatásának vizsgálata, hazai és külföldi humán erőforrások bevonásával – 5/150/2001 NKFP projekt összefoglaló záróanyaga.
- A magyar tannyelvű oktatás helyzete, kulcskérdései és távlatai a Vajdaságban. Újvidék, 2002, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság.
- A Szabadkai Önkormányzat Oktatásügyi Titkárságának szakbizottsági anyaga. Szabadka Községi Tanács archívuma. 2005.
- A Szabadkai Pedagógiai Kar alapításának elaborátuma. Szabadka, 2004, Szabadka Önkormányzata.
- A Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság elemzései.* A Vajdasági Tartományi Végrehajtó Tanács archívuma. Újvidék, 2000–2005.
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Anyanyelvű oktatásunk.* Szabadka, 1997, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 1./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Vajdasági útkereső.* Szabadka, 1998, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 2./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Vajdasági marasztaló.* Szabadka, 2000, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 3./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Fészekhagyó vajdaságiak.* Szabadka, 2001, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 4./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Holnaplátók. Ifjúsági közérzetmérés.* Szabadka, 2002, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 5./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Kisebbségi létjelenségek.* Szabadka, 2003, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár 7./
- Gábrityné Molnár Irén: A vajdasági magyar felsőoktatás helyzete és intézményfejlesztésének időszerű problémái. *Debreceni Szemle*, 2. (2004) sz. 294–306.
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Közérzeti barangoló.* Műhely- és előadás-tanulmányok), Szabadka, 2005, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár, 11./
- Gábrityné Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa szerk.: *Oktatási oknyomozó.* Vajdasági oktatáskutatók, tanulmányok. Szabadka, 2006, Magyarságkutató Tudományos Társaság, /MTT Könyvtár, 12./

Komisija za akreditaciju visokog obrazovanja (Urednik: Aljoša Mimica): *Uputstva i kriterijumi za akreditaciju visokog obrazovanja*. Beograd, septembar 2004, AAOM.

Papp Z. Attila: Igényfelmérő kutatás a vajdasági magyar fiatalok továbbtanulási hajlandóságáról. 2002 tavaszán a HTMH megbízásából a budapesti HTOF koordinálásával publikálva az *Etnopolitika – A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában* című tanulmánykötetben (Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 195–208.).

Vajdasági felsőoktatás fejlesztési program. I–III. rész. Az önálló magyar felsőoktatási intézmény igényét feltérképező tanulmányok gyűjteménye. Stratégiai vázlat. Budapest, 2002–2003, HTMH. Projektkoordinátorok: Budapesten a Határon Túli Felsőoktatási Fejlesztési Programiroda (Professzorok Háza, Horváth Tamás igazgató), a Vajdaságban a Magyarorsággal Tudományos Társaság (Gábrityné Molnár Irén elnök).

1. számú melléklet: MTT-kiadványok (1991–2006)

Kisebbségi autonómiák – önkormányzati törekvések (Dokumentumgyűjtemény, 1992),

Szöllősy Vágó László: *Petőfi a déli végeken. A jugoszláviai Petőfi-kultusz nyomában*. Szabadka, 1992.

Tóth Lajos: *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig*. Szabadka, 1994. Társkiadó a szabadkai Szabadegyetem. /Életjel Könyvek, 56./

Szöllősy Vágó László: *Népünkkel – népünkért. A szabadkai Népkör krónikája 1872–1992*. Szabadka, 1994.

Biacsi Antal: *Kis délvidéki demográfia*. Társkiadó a szabadkai Szabadegyetem, 1994. /Életjel Könyvek, 57./

Bálizs Jutka – Mikes Melánia: *Játsszunk, énekeljünk magyarul!* Pedagógusok kézikönyve. Szabadka, 2004.

Csehák Kálmán: *Történelmi múltunk és jelenünk*. Összegyűjtött tanulmányok. Társkiadó a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, 2004.

Vajda Gábor: *Remény a megfélemlítettségben. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete. 1945–1972*. Szabadka, 2006.

Gábrityné Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa szerkesztésében az MTT Könyvtár:

Anyanyelvű oktatásunk (Tanulmánykötet és címtár). 1997.

Vajdasági útkereső (Tanulmánykötet és címtár). 1998.

Vajdasági marasztaló (Millenniumi tanulmánykötet és címtár). 2000.

Fészekhagyó vajdaságiak (Tanulmánykötet és statisztikai adattár). 2001.

- Holnaplátók* (Ifjúsági közérzetmérés). 2002.
Térfoglaló (Ifjúsági szerep- és közösségvállalás). 2003.
Kisebbségi létjelenségek (Szórvány és szociolingvisztikai kutatások). 2003.
A vajdasági magyarok kétnyelvűsége (Nyelvpszichológiai vonatkozások). 2004.
Mi ilyen nyelvben élünk (Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok). 2004.
Támogatás és hasznosulás (Hatástanulmányok az anyaországi juttatásokról). 2005.
Közérzeti barangoló (Műhely- és előadás-tanulmányok). 2005.
Oktatási oknyomozó (Vajdasági oktatáskutatások, tanulmányok). 2006.

2. számú melléklet:

Gábrityné Molnár Irén: Az MTA Vajdasági Kutatóállomása kutatási projektumai 2000-től 2006-ig (projektkoordinátor: Magyarágkutató Tudományos Társaság):

I. Identitáskutatás

- Vallási identitáskutatás a vajdasági felnőtt magyar lakosság körében.*
 Empirikus kutatásszervezés a KOD (Budapest) koordinálásával. Budapest, 2000.
A vajdasági magyarság társadalmi közösségének jövőképe. A regionális és nemzeti tudat konfliktusai. Az Illyés Közalapítvány által támogatott kutatás, 2001.
A vajdasági magyarok esélyei az EU-n kívül és médiakutatás. Az Illyés Közalapítvány által támogatott kutatás, 2003.

II. Magatartásvizsgálatok, etnikai önszerveződés, álláspontvizsgálat

- A vajdasági magyar értelmiség időszzerű magatartásformája.* Az Illyés Közalapítvány által támogatott kutatás. 2000.
A vajdasági magyar közösség etnikai önszerveződésének társadalmi feltételei változó politikai és tranzíciós gazdasági feltételek közepette. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2001.
A vajdasági választópolgárok álláspontja és magatartásvizsgálata. Közvélemény-kutatás. A Zenith Műhely és a Magyarágkutató Tudományos Társaság koordinálásával. Szabadka, 2002.
A választópolgárok elégedettségi szintje a reformtörekvések ütemével. Szociológiai-antropológiai és empirikus közvélemény-kutatás. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2004.

Hol tartunk jövőnk felmérése/tervezése kapcsán? Empirikus kutatás egy észak-bácskai község polgárai körében. Az Illyés Közalapítvány által támogatott kutatás. 2004.

A vajdasági magyarok önkormányzatok felnőtt lakosságának magatartásáról és álláspontjairól. A vajdasági önkormányzatok által megrendelt empirikus kutatás kb. 4500 kérdőívezett alannal. 2004.

Időszerű magatartásvizsgálat a vajdasági magyarok körében. A magyar iskolahálózat átszervezhetőségéről a Vajdaságban – demográfiai trendek, politikai és közéleti befogadó készség, foglalkoztatási esélyek – a vajdasági magyarság jelenével foglalkozó társadalomtudományi empirikus (kérdőíves) kutatás. Az Illyés Közalapítvány által támogatott kutatás. 2005.

A vajdasági magyar közösség etnikai önszerveződésének feltételei, magatartásvizsgálat a változó demográfiai, politikai és tranzíciós gazdasági feltételek közepette. A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság támogatásával. 2005.

A kultúrák közvetítés gyakorlata a vajdasági iskolások körében. Empirikus kutatás a vajdasági iskolások körében. A Vajdasági Toleranciaprogram euroregionális és EU-adaptációja. A Pannónia Alap támogatásával. 2006.

III. Migrációkutatás

A vajdasági magyarok migrációjának hatása társadalmi szerkezetükre, Illyés Közalapítvány és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által támogatott kutatás. 2000–2001.

A jugoszláviai/vajdasági magyarok migrációjának okai és következményei a társadalmi-politikai krízis okán – az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2002.

IV. Munkaerő-kutatás

Munkaerő-kutatás a Vajdaságban. Az Apáczai Alapítvány megrendelésére a Márton Áron Szakkollégium koordinálásával. Budapest, 2001.

A vajdasági fiatal értelmiségiek munkaerő-piaci kilátásai. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2003.

Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációs tendenciája, felnőttképzési igényei a Kárpát-medencében. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet koordinálásával az Apáczai Közalapítvány támogatásával. 2006.

V. Ifjúságkutatás

Mozaik 2001 Ifjúságkutatás – a Vajdaság. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. A Nemzeti Ifjúságkutató Intézet (Budapest) koordinálásával. 2001–2002.

Felmérés a vajdasági magyar fiatalok időszerű politikai nézeteiről és magatartásáról. Az MTT és a VIFO közreműködésével, a HTMH (Budapest) támogatásával. 2001 tavasza.

A fiatalok továbbtanulási szándéka. A budapesti HTOF (Határon Túli Oktatás Fejlesztéséért Programiroda) koordinálásával. Megrendelő a Határon Túli Magyarok Hivatala (Budapest). 2002. január–február.

VI. Demográfiai kutatások

Promene demografskih obeležja vojvodanskih Mađara u multikulturalnoj sredini [A vajdasági magyarok demográfiai mutatóinak változásai a multikulturális környezetben]. A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság (Újvidék) megrendelésére. 2002.

Nemzeti kisebbségből szárványnépesség. Vajdasági szárványkutatások. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2003.

A vajdasági magyarság iskolai szintjének elemzése demográfiai összefüggésekben. Statisztikai trendek értelmezése. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2004.

VII. Oktatáskutatás

Namere – osnovaca u završnim razredima i njihovih roditelja – prilikom upisivanja u srednje škole [A végzős magyar általános iskolások és szüleik lekérdezése a továbbtanulási szándékaikról]. A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság (Újvidék) megrendelésére. 2002.

Az önálló vajdasági magyar felsőoktatási intézmény megvalósíthatósági tanulmánya. A Nemzetközi és Határon Túli Felsőoktatás Fejlesztési Programiroda megrendelésére a HTMH (Budapest) támogatásával. 2001–2003.

A kisebbségi magyar tannyelvű oktatási és kulturális intézményrendszer működésével és fejlesztésével kapcsolatos kérdések vizsgálata. A magyar tanulóifjúság magatartása és a magyar szakember- és elítéltképzés felső szinten a Vajdaságban. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2003.

Znanje i stepen korišćenja kompjutera od strane profesora i nastavnika u vojvodanskim školama [A közoktatásban dolgozó pedagógusok számítógép-használatának empirikus kutatása a Vajdaságban]. A

Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság (Újvidék) megrendelésére. 2003.

Analiza stanja obrazovanja madarske nacionalne manjine u Vojvodini sa posebnim osvrtom na potrebe u visokom školstvu [A vajdasági magyar nyelvű nemzeti kisebbség oktatási helyzete külön tekintettel a felsőoktatás szükségleteire]. A Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság (Újvidék) megrendelésére. 2004.

A határon túli felsőoktatási és K+F támogatások és hasznosulásuk.

A határon túli magyar felsőoktatási és kutatásfejlesztési tevékenység támogatásának vizsgálata. A nemzeti kutatási és fejlesztési program 5/150/2001. számú támogatásával (Budapest). 2001–2004.

A tudáshoz anyanyelven – Délvidéki oktatáskutatások. Oktatásunk jövője. A vajdasági magyar felsőoktatási tervek és működtetésük lehetséges intézményrendszere. A vajdasági magyarság anyanyelvi oktatási iskolahálózatát befolyásoló népességsökkenés. Nemzetiség és anyanyelv szerinti népességsökkenés. Iskolaválasztás a Vajdaságban. Szabadkai iskolastatisztika. Az MTA (Budapest) által támogatott kutatások. 2005.

A magyar nyelvű oktatás a többnyelvű Vajdaságban. Anyanyelv, kétnyelvűség és iskola a Vajdaságban. Az iskola szerepe a magyar nyelv megtartásában és a sikeres szocializációban. A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság (Újvidék) támogatásával. 2005.

Határon túli magyar közoktatási rendszerek hatásvizsgálata a munkaerő-piaci relevancia tükrében. A Határon Túli Oktatás Fejlesztéséért Programiroda koordinálásával (Budapest). 2006.

A Kárpát-medencei magyar felnőttképzés rendszere. A HTOF (Határon Túli Oktatás Fejlesztéséért Programiroda) koordinálásával (Budapest). 2006.

VIII. Szociolingvisztikai kutatás

A vajdasági magyar nyelvhasználat rétegei, mintái, állományi, változási jellemzői – publikáció. Szociolingvisztikai kutatás a Szociográfiai Műhely közreműködésével. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2004–2005.

Anyanyelv, kétnyelvűség és iskola a Vajdaságban. Pszicholingvisztikai kutatás. Az Arany János Közalapítvány (MTA, Budapest) támogatásával. 2004.

IX. A civil szervezetek kutatása és egyéb adattárgyűjtés

Magyar szervezetek a Kárpát-medencében című adatbázis elkészítése az

Agora Iroda közreműködésével (adatgyűjtés és adatpontosítás) a Márton Áron Szakkollégium (Budapest) megrendelésére. 2001–2002.

Kelet-közép-európai Interetnikus Tudásmenedzsment Bázisintézet.

Adatállományok integrálása települési szinten a Vajdaság területéről.

Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet koordinálásával (Budapest). 2002–2003.

Civil út-mutató címen kiadványsorozat I–X. Multimédiás CD + internet

adaptáció elkészítése. Esély a Stabilitásra Közalapítvány (Szeged)

támogatásával, valamint a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula

Tanárképző Főiskolai Kara Közművelődési Tanszékének a közreműködésével. 2006.

X. Regionális gazdasági fejlődéskutatás

Regionális gazdasági fejlesztéstervezet kidolgozása. A Regionális Tudományi Társasággal (Szabadka) együtt, a Szülőföld Alap támogatásával.

2006.

■ Bevezető

¹ Az elterjedés sűrűségét jelző adatok, a földrajzi sűrűség elve már a XVIII. században ismert, és a népsűrűség – amelyet specifikus népességnek neveztek – fogalmának bevezetésével általánosan el is terjedt. A statisztika tudományának térhódításával a közigazgatási egységekre vonatkozó relatív adatok mint területi átlagértékek már rendelkezésre álltak ekkorra, és ez vezetett Franciaországban a felületkartogramok kifejlesztéséhez (Klinghammer et al 1995, 168).

Az abszolút értékek egységet vagy kategorizált értékegyégeket jelentő pontokkal történő ábrázolása a tematikus kartográfiában egyértelműen visszavezethető a viszonylag nagy méretarányú térképeken alkalmazott jelmodszere. Példaként szolgálhatnak azok a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század közepéig

A jelen dolgozat célkitűzése elsősorban a történeti és társadalmi kutatásokkal foglalkozók figyelmének felkeltése olyan módszerek és témák iránt, melyek a ma korszerű eszközeivel hozzájárulhatnak a történelem, valamint a jelenkori társadalmi folyamatok pontosabb rögzítéséhez és értelmezéséhez. Az elsődleges cél a térinformatika egyes alkalmazási lehetőségeinek vázlatos ismertetése, illetve az ebből eredő lehetőségek kiragadott, esetleges bemutatása. Miután régióink e tekintetben is kincsesbányának tekinthető ki nem aknázott lehetőségeinek vázlatos ismeretében, igazán sürgető lenne összefoglalni – legalább középtávon – azokat a fontos kutatási feladatokat, melyek a térség, de egyúttal az egyetemes magyarság szempontjából is haszonnal és tanulsággal szolgálnak. Az ennek szellemében összefoglalásra kerülő célkitűzések (talán) egy hosszú távon érvényesíthető tudományos stratégia alapjainak lefektetéséhez és (talán) azonosságtudatunk megtartásához is hozzájárulhatnának, mint ahogy kutatásaink zöme is egyúttal közösségünk fennmaradásának egyik záloga.

Ennek értelmében a hagyományos (néprajzi) térképészet igen rövid bemutatását egy módszertani javaslat, majd egy történeti-térinformatikai, illetve jelenkutatáson alapuló tervvázlat követi, ami megítélésem szerint szerencsésen befolyásolhatja a kutatások további irányát és sorsát.

■ A kartográfiai előzmények

A térképészet fejlődése – noha elsődleges célkitűzése más volt – legalább közvetett módon, de óhatatlanul hozzájárult egy-egy leképezett területrészt (közigazgatási egység, ország, régió, kontinens) más jellegű információkkal történő feltöltésének a gyakorlatához. A korai néprajzi térképeknek tekinthető munkák elsősorban népcsoportok, törzsek (a későbbi meghatározások szellemében etnikumok és etnikai csoportok) szállásterületét jelezték több módon: a terület toponímiájának leírásával (pl. Campus Cumanorum), az itt üzőtt foglalkozások szimbolikus ábrázolásával (pl. lábasjóság a Kunságban vagy Debrecen környékén), illetve vallási szimbólumok (Coronelli 1690-es térképén a Szkadari-tó környékén az adózó házak vallási megoszlásának szimbóluma: félhold, háromszög vagy kereszt és mellérendelt szám látható), valamint uralkodóházak címerpajzsainak elhelyezésével.

A felsorolt térképészeti munkák ugyan magukban hordozták a tér és táj domborzatának pontos ábrázolása mellett a további információk rögzítésének igényét és lehetőségét is, de csak igen ritkán alapultak beható kutatásokon, nemritkán sztereotípiák mentén kerültek lejegyzésre.

A felvilágosodás, illetve a pozitivista tudományos szemlélet hozadékának tekinthető azon igény megjelenése, hogy az addig már összegyűjtött adatokat térképen ábrázolhatóvá, összehasonlíthatóvá és elhelyezhetővé tegyék: ezáltal nemcsak egy meghatározott jelenség elterjedése, de egyúttal a nem kellőképpen kutatott területek (térképészeti szakszóval: fehér foltok) helye is nyilvánvalóvá válhatott, jóllehet az adatgyűjtés és ábrázolás célja ekkor még az ismert és korántsem az ismeretlen vizsgálata volt.

Külön fejezet tárgyalhatná a statisztikai, illetve demográfiai térképek megjelenését, illetve ezek hasznosulását.¹

Az addig elvégzett kutatásokból eredő jogos igény (a kartogramok készítése) lényegében egy időben fogalmazódott meg régészek, nyelvészek és néprajzkutatók részéről, de a döntő lökést Wilhelm Mannhardt *Wald- und Feldkulte I–II.* című munkája (1875–77) adta. Kutatásának máig meg nem haladott erényét és úttörő jellegét abban kell látnunk, hogy előre megtervezett kérdőív segítségével a kérdésekre adott válaszokat rögzítette kartografikus módszerrel. A tulajdonképpeni néprajzi kartográfia tehát viszonylag fiatal, mindössze százharminc éves múltra tekint vissza, jóllehet kartográfiai módszerrel is feldolgozható, egyszersmind térképre vetíthető adatsorok már korábban is léteztek és léteznek: a történet- és társadalomtudomány nagy haszonnal forgathatná a lakosság-összeírások, adózó háztartások és ezek kapcsán felvett adatok térképes változatait.²

Visszakanyarodva a szigorúan néprajzi kartográfiaaként aposztrofált térképészet történetének távirati stílusú bemutatásához, a múlt századi, sikeresnek mondható atlaszmunkálatok figyelembe vételénél két markáns szemlélet látszik kikristályosodni: az első nagyobb csoportot azok a nemzeti atlaszok alkotják, amelyek egy közigazgatási egység által képezett terület sajátosságait veszik figyelembe (országok, megyék), míg a másik csoportot a nemzeti atlaszok azon csoportja alkotja, melyeknek az államhatár nem szabott gátat, hanem egy nemzet és a hozzá tartozó etnikumok vizsgálata során

megjelent várostérképek, amelyeken a sárgaláz vagy a kolera fellépését szemléltetik. A legismertebb John Snow 1855-ös munkája, amelynek segítségével a szerző egyértelmű kapcsolatot mutatott ki a koleramegbetegedések és egy londoni közkútból származó ivóvíz között. „Snow térképe talán az első eset a tematikus kartográfiában, amikor a térkép nem szemléltető, hanem kutatóeszközként működött, hiszen segítségével megtalálhatták a fertőzések forrását” (uo. 172).

² Külön tanulmányt érdemelne annak tárgyalása, hogy miképpen járulhatna hozzá a történeti demográfia és néprajz kutatásához a népszámlálások alapján el nem készített térképek tömege, hiszen az összeírások (főképpen a pontos statisztikai összeírások) akár háztartások szintjére is lebontha-

tovább teszik az eddig csak általánosságban vizsgált jelenségeket azok változásával és jellegével.

³ Amíg a frankofon területen a nyelvi-néprajzi atlaszok készítése válik egyeduralkodóvá, a kelet-európai térséget a tárgyi néprajz térképezése jellemzi. Eme két nagy övezet között találjuk a közép-európai atlaszmunkálatok tekintélyes számát, amelyek magukban foglalják ugyan a korábbi európai atlaszkészítési gyakorlat pozitív vívmányait, de mindezek mellett egy meghatározott nemzet tárgyi- és folklórtudását is felölelik. Ennek során – úgy vélhetnénk – gyakorlatilag az identitás fogalomkörébe is tartozó jelenségek, pontosabban az identitást is formáló jelenségek kerültek lejegyzésre és térképezésre, míg a kifejezetten „identitás” témakört az időrendben utolsó teljes atlasza, a *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* tartalmazza.

rögzített jelenségek térképezését tekintette feladatának. A huszadik század néprajzi atlaszait figyelembe véve három övezet vagy iskola különíthető el: az első csoportba tartozókat a közigazgatási egységek mentén végzett kutatások (elsősorban Nyugat- és Kelet-Európa országai) míg Közép-Európát a nemzeti atlaszok (elsősorban a német és magyar néprajzi atlaszok) készítésének gyakorlata jellemzi.³

Miután a dolgozat elsődleges célja a további kutatások lehetséges irányának, hasznosságának vázolása, egy végletekig leegyszerűsített meghatározás leírására is kísérletet teszek, ezek szerint: a néprajzi kartográfia a népi kultúra jelenségei térbeli elterjedtségének ábrázolását szolgálja azzal a céllal, hogy az ily módon rögzített néprajzi jelenségek elterjedtségének figyelembe vételével a történeti adatok tükrében következtetéseket vonjon le.⁴

■ Az adatbázis és a térkép viszonya

Térképészeti értelmezésben a térkép nyújtotta lehetőségek mentén (ismerve a kutatás helyét, és ezáltal két pontos adatot felhasználva – „x” és „y” koordináták) a néprajz, de bármely más társadalomtudomány is, egy újabb dimenzió, a „z” koordinátát olyan adatokkal, végső soron adatsorral töltheti fel, amely a tulajdonképpeni néprajzi kartográfia – vagy más társadalomtudományi kutatás – elemzésének tárgya lehet.

A szinkron adatbázis. Hogy a jelenségek összehasonlíthatóak legyenek – ami előfeltétele a sikeres és értelmezhető adatsoroknak – a szinkron adatfelvétel nélkülözhetetlen, amit a szigorú vezérfonalként – és korántsem segédanyagként! – használt kérdőív használata feltételez. A kérdőívek használata azok megjelenése idején sem az akkor még nem létező módszeres néprajzi kutatások előremozdítását, hanem elsősorban államigazgatási célokat⁵ szolgált: az adózó háztartások száma, a felekezeti hovatartozás képezték a vizsgálat tárgyát, így talán szerencsésebb lenne adóösszeírásként vagy más célú lajstromként beszélnünk róluk. Egy vonásuk azonban tipológiailag közös a későbbi kérdőívekkel: ez pedig az, hogy összehasonlítható adatsorokat eredményeztek, és ezáltal minden nagyobb nehézség nélkül térinformatikai rendszerbe foglalhatók.

A rendelkezésre álló adatsorok (adatbázis) további elemzési lehetőségei ma már elérhető távolságra vannak tőlünk, ezért jogos elvárás, hogy bizonyos statisztikai módszerek segítségével hívásával további tanulságok levonására is alkalmasak legyenek. A továbbiakban csupán

egy kiragadott példán – A vajdasági magyarok néprajzi atlaszának „identitás” adatbázisán – végezzük el a módszer létjogosultságának bizonyítását! Elöljáróban el kell mondanunk, hogy a formai keretet a clusteranalízis adja, míg magát az elemzés módszerét a statisztikai módszer alkalmazása szolgálja.

Az atlaszok lényegében térképre vitt adattárak, melyek a kutatók kimeríthetetlen forrásai. Egy korábbi meghatározás szerint a néprajzi atlasz feladata az, „hogyan olyan, térben rendezett néprajzi anyagot bocsásson a kutatás rendelkezésére, mely általános törvényszerűségek megállapítására – ha úgy tetszik –, etnológiai értékelésre elsőrendűen alkalmas”.⁶

A kérdőívekre adott válaszok adatbázist alkotnak (primer eredmény), amely térképek készítésére (szekunder eredmény), illetve összefüggések és következtetések megfogalmazására nyújt lehetőséget (tercier eredmény), ami tulajdonképpen a néprajzi kartográfia célkitűzése.

■ A jelenségek értelmezési lehetőségei

A kartográfiai tevékenység igen tekintélyes része a kulturális régiók meghatározását, a régió határának definiálását tekinti feladatának. A definiált határok között található jelenségek mennyisége, minősége, gyakorisága mint vizsgálati szempont és lehetőség karnyújtásnyira van. Az irodalom alapján (C. Wissler, 1926) a kulturális areán belül található „műveltségi jegyek mennyiségi konstellációja, helyzete vehető észre kulturális központtal és periférikus részekkel, amelyeket ő (C. Wissler) marginális areának nevez... A kulturális övezetek határai – írta Wissler C. – csupán grafikusak, amelyek arra szolgálnak, hogy megadják azoknak a pontoknak a helyét, ahol a kultúra félúton van a szomszédos érintkező központok határai között.”⁷

A statisztikai módszerek használata során is tapasztalhatjuk, hogy (főképp a háttérinformációk ismeretében) az adatok igen gyakran átmenetet képeznek, és átmeneti területeket eredményeznek.

Az átmenetek definiálása nagyon gyakran szubjektív tényezők összessége, ezzel együtt nem tekinthető maradéktalanul egzakt eljárásnak. Ennek orvoslására olyan vakmerőség elkövetésétől sem riadunk vissza, mint az ún. fuzzy-logika alkalmazása. A magyarázat kézenfekvő: a fuzzy (helyenként bolyhosnak fordítva, ami a gondolatársítás igazán sikeres példája) szembehelyezkedve a Boole-algebra bináris rendszerével, nemcsak a kettős számrendszer két értékét, a 0 és 1 értéket, hanem a kettő között található, gyakorlatilag tetszőleges

⁴ Mint azt a *Magyar néprajzi lexikon* III. kötete „kartográfiai módszer” címszavának szerzője röviden összefoglalja, „a kartográfiai módszer: az összehasonlító néprajzi vizsgálatnak az az ága, amely a népi kultúra jelenségeinek, jelenségegyütteseinek térbeli elterjedtségét vizsgálja térképes ábrázolás segítségével, és ezek tanulságaira építve, további ismeretek bevonásával különféle összefüggések, szabályosságok, törvényszerűségek megállapítására törekszik. Elvileg a kartográfiai módszer abból a feltételezésből indul ki, hogy a kultúra táji differenciáltsága nem véletlenszerűen jött létre, s így fejlődési szabályosságokat tükröz” (Ortutay 1987, 85–86).

⁵ A statisztikai adatok rendszeres gyűjtése és elemzése a XVII. század közepén a népességtudomány területén kezdődött, de igazán rendszeres és megbízható adatgyűj-

tésről a XVIII. század közepe előtt aligha beszélhetünk.

⁶ Barabás 1957, 609. Idézi Gunda Bélát: Gunda 1939, 294.

⁷ Gunda 1980, 10.

⁸ Ha igazán testközeli példával akarunk élni, akkor azok a kérdések, melyekre igennel vagy nemmel válaszolhatunk, a bináris logikának felelnek meg, de egyúttal a fuzzy logika skálájának két végpontját is alkotják, míg a néprajzban sokkal inkább alkalmazott kérdésekre adott válaszok két pont közötti átmeneti jellegükkel sokkal inkább a fuzzy módszer „lazább” kategóriáival írhatók le.

⁹ Kanizsa 1976.

¹⁰ A másodelemzés során az SPSS 10.0 (Statistical Package for Social Sciences) szoftvercsomagot használtam a szabadkai székhelyű Magyar Nemzeti Tanács jóváhagyásával.

számú „átmeneti” értéket is a maga megszigorításai között figyelembe veszi.⁸

A fuzzy logika gyakorlati alkalmazásával a lehetséges megoldások egyikét nyújtja a határok definiálásának kérdésében is: túl azon, hogy az egzakt határ a maga „crisp” (ropogós, újabb fuzzy terminus) jellegével is igen sok esetben „bolyhos”, meg kell küzdenünk a Kanizsa⁹ által „szubjektív határnak” keresztelt jelenséggel is: ez az olyan formák „belelátása” a felületbe, melyek valójában nem léteznek, de ennek ellenére látjuk őket.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a meghatározott régiók határai valóság, vagy csupán fiktívek-e, illetve milyen módszerrel lehetséges az egyébként csak a legritkább esetben megkérdőjelezett megállapítások felülvizsgálata vagy pontosítása. A kételyek eloszlátása érdekében a statisztika bizonyos módszereit hívjuk segítségül.¹⁰

■ A hasonlóság elvének (clusteranalízis) alkalmazása

A statisztikai módszerrel történő másodelemzés általunk alkalmazott eljárása a clusterelemzés. A clusterelemzés során az esetek, de egyúttal jelenségcsoportok hasonlósága nyer bizonyosságot. A csoport (cluster) kialakítása során a legjobban hasonlító elemek kerülnek egy csoportba. A módszer vitathatatlan előnye abban rejlik, hogy a korlátozott emberi felfogóképesség határait messze túlszárnyaló adatmennyiség elemezhető. A clusterelemzést K-Means clusterlemezéssel, annak Pair-wise (megengedőbb, enyhébb) módszerével végeztem.

■ Az adatok többszintű elemzése és az elemzés folyamata

Az általam első szintű elemzésre – mint azt már korábban megállapítottuk – a megjelent kommentárok igen tekintélyes számú példát sorakoztathatnak fel: az első elemzési szintnek az alaptérképek külön-külön, egyenként történő elemzését tekintem. Ennek során az elemző a maga képességeit latba vetve kategóriákat alakít ki, melyek megfelelnek a clustereknek.

A második szinten, amikor az ún. alkérdésekből képezett kérdések elemzése történhet meg, az egyes adatközlőktől származó válaszok eredője lesz az az elem, amelyet – hasonlóan az első szintű térképekhez – annak alapján fogunk osztályozni, hogy melyik csoportba (clusterbe) és milyen földrajzi fogalomhoz kötött: így fogjuk a cluster

kialakított elemét definiálni.¹¹ Ennek értelmében az elemet annak helye és minősége határozhatja meg.

Azonos csoportba (clusterbe) az azonos vagy minőségük szerint legközelebb eső elemek tartoznak (amelyek legjobban hasonlítanak egymásra).

Amennyiben tehát az első szintű térképek készítése során elmulasztottuk, akkor most kell lejegyezni, hogy a térképeken szereplő jelek mögött megbúvó adatok is clusterekbe sorolt adatok, ahol a besorolási szabályszerűségeket egyrészt a tudományos kategóriák, másrészt a térképkészítő kategorizálási készsége formálta.

A következő – harmadik – szintű elemzés a kialakított téma egészére vonatkozik, míg a negyedik szinten a kutatópontokon adott válaszok egész halmaza, az adatbázis hasonlósága kerül megvizsgálásra.

■ Frekvenciavizsgálat és kvantitatív vizsgálat

Az azonos clusterbe sorolt elemek térbeli és számbeli gyakoriságát a bizonyítás fázisában a kvantitatív módszerrel végezzük el. Ennek eredményeként olyan, a néprajztudomány számára statisztikailag alátámasztott megállapítások formálhatók meg, melyek mentesek az általánosítástól, de egy vizsgált területre mindenféleképpen jellemzőek.

A „jellemző” jelenség alatt ilyen értelemben az adott területen az átlagosnál lényegesen gyakoribb és legszámasabb jelenség, jelenségcsoport lesz lejegyezve.

A statisztika segítségével vizsgálható feltevés a következő prekonceptióból indul ki: ha (elméletileg) létezik egy minden tekintetben egységes kultúra, akkor a jelenségek (elméletileg) egyenletesen oszlanak meg. Ha eltérés tapasztalható, azt az adatok „sűrűsége” illetve „ritkasága” mentén olvashatjuk le. Az eltérés, tehát a válaszok térbeli gyakorisága azt feltételez(het)né, hogy a sűrűbb előfordulású elemek egy jelenség kibocsátóközpontjában (Wissler után: a centrális zónában) jelentkeznek, és a központtól eltávolodva – a marginális zónában – egyre kisebb intenzitásúak.

■ A kulturális jelenségek „domborzati” térképe

Miután a válaszok pusztá előfordulási gyakorisága még nem elégti ki igazából a jelenség térbeli elterjedtsége iránt támasztott kíváncsiságunkat, újabb, az értékelés szempontjából döntő fontosságú

■
11 Az első szintű adatokat tartalmazó térképek összevonása során olyan eredők formálódnak, mint például: Táplálkozás: III/8.83. Élesztő (élesztőre vonatkozó térképek eredője) 15 cluster esetében (mint a legnagyobb részletességgel rendelkező felbontás) (4 térkép a leggyakoribb, legszámasabb cluster térbeli eloszlásával); III/17.204. A bor beszerzése, ünnepi italok (16 cluster) (4 térkép). I/8.87. Boszorkányok 16 cluster (4 térkép). I/9.102. Foggal születt gyermek 16 cluster (3 térkép). Identitás: II/11.143. Rokonok külföldön 16 cluster (3 térkép); II/12.151. „Földiek” 9 cluster (4 térkép).

■
¹² Hasonló céllal igen tekintélyes számú tanulmány született, de ezúttal csak egyet mutatnék be: Bin Jiang Wolverhampton példáján alkalmazta a fuzzy elméletet GIS (Geographic Information Sistem) segítségével. A cél a város központjának hozzávetőleges definiálása volt meghatározott elvek alapján, az eredeti szövegben: „... the town centre is defined as including the city, town and suburban district centres, which provide a broad range of facilities and services and act as focus for both the community and for public transport. It excludes small parades of shops of purely local significance” (Jiang 1997).

¹³ Az izovonalak problematikája nem új: a néprajzi irodalomban számos példa áll rendelkezésre e témával kapcsolatban lásd Simionescu 1971.

¹⁴ Barabás 1963, 59.

kategóriával operáltunk: ez a kategória a várt eredmény (a táblázatban átlageredményként szerepel), amely érték azt jelöli, hogy a kérdésekre adott különböző válaszok arányos eloszlásánál kutatópontokként hány válasznak kellene azonosnak lennie.

A következő általános feltételezés-megállapítás fogalmazható meg: minden, általunk meghatározott szinten található olyan kutatópont, ahol az átlagosnál lényegesen magasabb értékben került lejegyzésre az azonos clusterbe sorolt jelenség, jelenségcsoport vagy adatbázisrész. Ezek mentén kartográfiai módszerrel „szintvonalak” rajzolhatók meg, melyek vélhetően az elemi (első szinten történő) megállapításokhoz hasonló vagy attól eltérő következtetések levonását eredményezik¹²: ha egy kérdésre csupán egyetlen választípus érkezett volna, egyúttal minden kutatóponton öt választ kaptunk volna, értelemszerűen minden helyen az ötös érték szerepelne.

A beérkezett válaszok és a várt (átlag) eredmények közti különbség pozitív és negatív, a legkritikább esetben nulla volt.

Az átlagos értéktől pozitív és negatív értelemben eltérő válaszok száma – akárcsak maguk a válaszok is – a kutatópontokhoz, egyúttal a térkép koordinátaíhoz rendelhető. Ily módon minden egyes válasz térben egy virtuális „domborzatot” eredményez: ennek segítségével olyan térbeli elrendezést kaphatunk, amely nagy valószínűség szerint a néprajzi atlaszokon jelölt kulturális jelenségek magyarázata során további pontosításra ad módot.¹³ Az elképzelés jogosságát látszik bizonyítani az a felvetés is, amit Barabás jegyez meg, miszerint: „A gyakoriságvizsgálat kizárja azt, hogy véletlenszerű elemeknek ugyanolyan értéket tulajdonítsanak, mint az általánosan elterjedt dolgoknak.”¹⁴

A felhasznált két módszer csak töredéke a társadalomtudományban alkalmazott statisztikai módszerek széles palettájának.

Az sem kizárt, hogy a még nem alkalmazott feldolgozási módok használata során lényegesen megváltozik az adatfelvétel, a kérdésfeltevés módja, a mintavétel kérdése, és ily módon visszahatnak magára a kérdőív kialakítására is bezárva ezzel azt a kört, ami a néprajzi kartográfiával kapcsolatban (1) a kérdés (problémafelvetés), (2) a kérdőív, (3) a mintavétel, (4) az adatgyűjtés, (5) a forráskritika, (6) az adatértelmezés, (7) a feldolgozás, (8) a tulajdonképpeni kartografikus eljárás, (9) az adatok segítségével ábrázolt jelenségek értelmezése láncolattal foglalható össze.

Túlzott merészség lenne azt állítani, hogy egyetlen program kedvéért feltétlenül szükséges lenne hátat fordítani a létjogosultságát már többször bizonyító kartográfiai módszernek, de vélhetően

alkalmazható több, más tudományág módszerében már meghonosított eljárás is, amely sok tekintetben hozzájárulhat az elemzési szempontok korlátainak bővítéséhez.

■ Identitás

Az identitással jelölt tematikus egység kicsit mesterkéltnek és tévesnek is tűnhet, hiszen a kulturális jegyek és sajátosságok túlnyomó többségét felruházzhatjuk és értelmezhetjük az identitás mint azonosság hordozójának címkéjével. Ennek értelmében A vajdasági magyarok néprajzi atlaszának identitásfejezete inkább kontrollcsoport, amivel a fennmaradó tizenöt témakör keretét és társadalmi hálóját definiáltuk. A kérdések az eredeti sorrendben kerülnek bemutatásra.

■ A rokonok lakhelye

A felmenők – elsőként az apa – származási helyét illetően elmondható, hogy a beérkezett válaszok közel 83%-a esetében a kérdezés helyét, tehát a jelenlegi lakhelyet jelölték meg. Olyan válasz, amiben az apa lakhelyének a szomszédos települést jelölték volna meg, 11 esetben fordult elő: az átlagosnál valamivel magasabb arányban Martonoson és Magyarmajdányban (Majdánban), illetve Székelykevéen.

Az anya származási helye is elsősorban az adatközlő mostani lakhelye (160 eset, 76%), de némi eltolódás tapasztalható a távolabbi település irányában: az anya a szomszéd településen élt 15 esetben (7,1%), 13 esetben pedig távolabbi településen (6,2%). Ebből igen óvatosan következtethetünk a férfiak társadalmi mobilitásából adódó, nők esetében bekövetkező és házasság során megfigyelhető elköltöztetésre: befogadó jellegű településről Kúla esetében beszélhetünk, ahol az édesanya lakhelyére vonatkozó válaszokból négy esetben a távolabbi település került lejegyzésre. Gyakoriságát tekintve Kishegyes és Tóba követi.

Az após, anyós – a házastárs felmenői – származási helyét tekintve is megfigyelhető a nők nagyobb mobilitása: úgy vélhetnénk, hogy a férfi adatközlők válaszai eredményezik azt az eltolódást, ami a szülők lakhelyére vonatkozó válaszokhoz képest megfigyelhető. Az após 162 esetben (77%) helyben lakik vagy lakott, tehát az adatközlő helyben nősült, vagy ment férjhez. Úgy vélhetnénk, hogy a helyben házasság alól Észak-Bánát és Közép-Bácska kivétel, illetve itt átlagos eredményeket kaptunk.

Némiképp eltérő eredményt kapunk az anyós esetében – amikor közvetve ugyan, de újból a társadalmi mobilitás megragadására törekszünk: a Tisza mentén többen figyelhető meg az anyós távolabbi településről való származása (Felsőhegy, Csóka, Feketető), illetve a már többször említett Kúla, valamint Székelykeve emelkedik ki az esetek számát illetően.

Az adatközlők szülei elsősorban földművelésből éltek (151 eset, 67,7%). Hertelendyfalva, Tóba és Muzslya esetében a napszámos- és a kubikosmunka kiemelkedően magas értékben képviselteti magát, míg a Tisza mentén – várakozásunkkal ellentétben – nem ezt figyelhetjük meg. Torontálvásárhely esetében meg kell jegyeznünk, hogy vélhetően Belgrád közelségének okán az ipari munkában való részvétel magas értéket adott.

■ Segítségnyújtás

A háztartásban történő segítségnyújtás esetében legtöbbször a szomszéd magyarokat ruházzák fel a segítségnyújtó jellemzőivel (a válaszok 38%-ában, 120 esetben): a bácskai válaszok közül számarányát tekintve kiemelkedik az a tömb, amely a Ludas–Gombos–Őrszállás háromszögben található, valamint Észak-Bánát kivételével a bánáti kutatópontok.

Azon válaszok viszonylagos csúcsai, amelyek szerint inkább a szomszéd, de más nemzetiségűek segítenek (55 eset, 17%) a Bácska északi és középső, valamint a Bánát hasonló részein fordul elő nagy gyakorisággal: a Ferenc-csatorna alatt hiányzik, hogy aztán Dél-Bánátban Fejértelepen és Hertelendyfalván érjen el viszonylag magas eredményt.

Az értékrend további módosulása a már de facto szigetként funkcionáló települések esetében ötlik szembe: Bácskertesén, valamint a közép-bánáti kutatópontok zömében (Tóbán, Padén, Magyarittabén (Alsóittebe), Torontáltordán) a távolabb élő magyar nemzetiségű segít a háztartásban (47 eset, 14,6%).

A válaszok viszonylatában kiugró eredményt (45 eset, 14%) a „nem segítenek” kategória eredményezett: tömböt alkot a Tisza mentén, valamint Közép-Bácskában (a legerősebb iparos öntudattal rendelkező területeken).

■ A szórakozás helye

A magyar nemzetiségű szomszédal való találkozás, szórakozás helyszínéként a beérkezett válaszoknak több mint a fele esetében (142 eset, 59,9%) a lakóházat jelölték meg. A válaszok területi megoszlásáról elmondható, hogy a Vajdaság képzeletbeli kelet–nyugati felezővonalától északra, illetve Közép- és Dél-Bánát kutatópontjain találhatóak azok a települések, ahol a viszonylag magas értékek lejegyzésre kerültek.

Ezt a kocsmában való találkozás követi 34 esetben (14,3%): hét településen, a bácskai Doroszlón, Szenttamáson, Kishegyesen és Bajsán, illetve a közép-bánati Torontáltordán, Magyarszentmihályon és Magyarcsernyén kapott válaszok alapján úgy vélhetnénk, hogy az intim szféra nyilvánossá válását követhetjük nyomon. Ezek a települések a köztudatban szigetként ismertek, vélhetően a környező népek térhasználati gyakorlata is befolyásolta az ilyen jellegű változást.

Az utcán való – valószínűleg spontán kialakuló, és korántsem előre megtervezett – szórakozás az észak-bánati településeken, Magyarmajdányban, Magyarcsernyén és Szajánban figyelhető meg (nem kizárt, hogy a válaszadás a kérdés félreértéséből ered).

■ Újságolvasási szokások

Az újságolvasási szokásokra adott válaszok alapján a tartományi napilap (*Magyar Szó*, 87 eset, 39,5%) és a tartományi hetilap (*Hét Nap*, *Családi Kör*, 42 eset, 19%) olvasása messze meghaladja a sajtó más termékeinek olvasását.

A tartományi napilapok olvasása kapcsán adott válaszok kimagaslóan magas értéket mutatnak a bácskai és a közép-bánati kutatópontokon, ami miatt a napilapokban az identitás megőrzésének egyik hordozóját fedezhetnénk fel.

A tartományi hetilap olvasásának gyakorisága a Bácsgyulafalva–Tóba pontok között húzott képzeletbeli tengely mentén, illetve a dél-bánati szigetmagyarságnál (Székelykeve, Udvarszállás) mutat kiugró eredményeket.

■ Rádióhallgatás, tévézés

A rádióhallgatási szokásokra vonatkozó válaszok ugyancsak a várakozásnak megfelelő képet rajzoltak ki: a sugárzási feltételek, adottságok és sajátosságok tükröződnek a válaszokban, hiszen a „szélárnyékos” helyeken a regionális, a jobb vételi lehetőségekkel rendelkező településeken tartományi adókat hallgatnak. Kiemelkedő fontosságú a Kossuth Rádió és a Petőfi Rádió hallgatása, hiszen a legtöbb esetben éppen a budapesti adók hallgatása jelenti a kapcsolatot az anyaországgal (a válaszok 41,3%-a, 133 válasz): ennek kimagasló eredményeit Közép- és Dél-Bánátban figyelhetjük meg. Ez utóbbi megállapítással kapcsolatban tűnik még hangsúlyosabbnak a maradéki adatsor, ahol a környezettől kimagasló értékben a belgrádi adó műsorainak hallgatását vélték említésre méltónak.

Az Újvidéki Rádió (magyar nyelvű adása) a hallgatottság tekintetében a második (108 eset, 33,5%): Vajdaság peremét leszámítva az egész terület domináns adója.

A fenti következtetéssel azonos tanulsággal szolgálhatna a tévézésre vonatkozó válaszok is: A Magyar Televízió (bővebb meghatározás nélkül) adásait követik a legtöbben (123 eset, a válaszok 40,6%-a), közülük is a tömbben élő magyarság körében a legmagasabb arányban (a csávolyi adótól számított 70 kilométeres körzetben). Ahol a vételi lehetőségek rosszabbak – Közép- és Dél-Bánát – ott a Duna Televízió műholdas adásait kísérik figyelemmel.

Az Újvidéki Televízió nézettségének magas értékeit az a terület adja, amely a fenti kettő között helyezkedik el, illetve az egész Bácskát magában foglalja. A válaszadók jelentős része (80 eset, a válaszok 27%-a) az Újvidéki Televíziót kíséri figyelemmel, vélhetően a közérdekű információk okán. A kiugróan magas értéket mutató kutatópontok közül három a bácskai tömbben, egy pedig a bánsági szigetmagyarságban található.

■ Nyelvhasználat

A „milyen nyelven beszél a szomszédokkal?” kérdésre adott válaszok kettőssége okán néhány előzetes kérdés tisztázása szükséges: sajnálatos módon kell megállapítanunk, hogy a kérdés nem egyértelmű, hiszen nem tudjuk meg, hogy a magyar vagy a nem magyar szomszédra vonatkozik-e a kérdés. Ennek értelmében úgy vélhetnénk,

hogy a válaszok arra engednek következtetni, hogy a szomszédokkal az esetek túlnyomó többségében a szomszéd nyelvén beszélnek. Minthogy a szomszédok többnyire magyarok, vagy elsősorban a magyarokkal beszélgetnek, így a válaszok részaránya is ily módon értelmezhető (az esetek 75%-a). A válaszok egyenletesen oszlanak meg a vizsgált terület egészén.

A munkatársakkal való beszélgetés – ha lehet – pontosabb képet adhat, hiszen más rendezőelvek formálják a munkavégzés okán egymás mellé kerülő személyek kilétét. A magyar nyelven való beszélgetés továbbra is a legmagasabb arányú (124 eset, 50%), de a „beszélgetőtárs nyelvén” és a „szerbül, horvátul, szlovákul” a magyarul való beszélgetés felét teszik ki (62 eset). A beszélgetőtárs nyelvén történő információcsere sajátos tömböt alkot Észak- és Nyugat-Bácskában.

Megítélésem szerint az önként vállalt szféra, így a munkahelyi nyelvhasználatnál a fenti arányok pontosabb képet adnak a vajdasági magyarság félhivatalos nyelvhasználatáról.

A nyilvános helyen – üzlet, vendéglő – való beszélgetés az esetek 57,7%-ában (156 eset) magyarul történik, sajátos módon éppen a tömbben élő magyarság keleti peremén, a Tisza mentén, illetve a tömbmagyarság nyugati peremén található szigetek (Duna mente) esetében kapunk kimagaslóan magas értékeket. Az így kialakult két tömb között a beszélgetőpartner nyelvén, illetve szerbül folyik a társalgás (összesen 96 esetben, a válaszok 35,5%-ában).

A magyar nyelv hivatalos helyen való használata még rosszabb eredményt mutat, hiszen itt már a szerb nyelv használata (108 eset, 41,8%) a magyar előtt található (95 eset, 36,8%). Az utóbbi – a magyar nyelv hivatalos használatával kapcsolatban – az üzletben, a vendéglőben még használt magyar nyelv területe még inkább leszűkül több kisebb tömbre töredezve: Nyugat-Bácskában három település: Bácsgyulafalva, Kúla és Gombos, a bácskai magyar tömb keleti pereme, Közép- és Dél-Bánát szigetmagyarsága alkotja a további három tömböt. Ezen kívül mindegyik a szerb nyelvet használják a magyar adatközlők a hivatalban.

■ Rokonok külföldön, külföldi rokonok

A külföldön élő rokonok kivándorlására vonatkozó kérdés alapján a hatvanas (16%) és a hetvenes (14%) évek gazdasági indíttatású kivándorlása mellett a negyvenes (13%) és a kilencvenes (9,7%) évek elsősorban politikai indíttatású kivándorlása a legszámtottevőbb.

A válaszok alapján a hatvanas évek kivándorlása a Bánátot (Közép- és Dél-Bánát), valamint Közép-Bácskát érintette az átlagosnál nagyobb mértékben.

A hetvenes évek esetében Közép-Bánát, illetve bizonyos, földrajzi értelemben tömböt nem képező kutatópontok: Doroszló és Csóka emelkedik ki.

A negyvenes évek kivándorlási hullámának magas értékei a magyar lakosú települések által kialakult terület peremén találhatók, leginkább a kommunikációs háló végpontjaiként: Maradék, Torontálvásárhely, Feketető, Szenttamás, valamint Nyugat-Bácska négy települése. A negyvenes évek kivándorlási hullámából Bezdán emelkedik ki mint az egyik olyan kutatópontunk, ahol a magyarok tömeges kivégzése történt.

A kilencvenes évek magas értékeit Közép-Bánátban és a Tisza mentén találjuk. A kilencvenes években zajló kivándorlás a gazdaságilag kilátástalan helyzetbe került településeket sújtotta leginkább.

A külföldön élő rokonok közül a legtöbb Magyarországon (61 eset, 27%) él, ezt a vendégmunka révén ismertté vált Németország és Ausztria követi (49 eset 21%), harmadikként Ausztráliát emeljük ki (21 eset, 9%). A kimagaslóan magas értékek megfigyelése a korábbi elképzeléseket és statisztikai adatokat támasztja alá: az Ausztráliába történő kivándorlás elsősorban bánáti jellegzetesség, és a hatvanas években zajlott, az amerikai magyarok vajdasági párhuzama a két világháború közötti kivándorlás, a vendégmunkások zöme Németországba a hatvanas-hetvenes években került, és maradt ott véglegesen. Németországgal kapcsolatban kell megemlítenünk Örszállás példáját, amely lényegében a bezdániénak a német párhuzama.

■ A „földiség”

Az identitás kérdőív kapcsán utolsóként lejegyzett kérdésre adott válaszok alapján a „földiség” mint szimbolikus közösségformáló fogalom tartalmát kutattuk. Ennek alapján a földiség még mindig az azonos településről származók (az esetek 50,6%-ában), majd az onnan elszármazottak (18%) közös vonása (sajátos módon ezt a meghatározást újból a Vajdaság peremén figyelhetjük meg: talán itt ragadható meg sikeresen a nemzethez tartozás és egy másik tartalom, a vajdaságiság integratív jellege).

A felsorolásban a „környékbeli” a harmadik nagy csoport (8%). Figyelemre méltó, de számszerűen kis csoportot alkot a regionális

identitásra utaló válaszok halmaza, amely földrajzi (bácskai, bánáti, szerémségi, vajdasági) vagy politikai kategória (jugoszláv) alapján határozta meg önmagát: miután ennek aránya elenyésző, megállapítható, hogy a „földiség” értelmezése terén nem jelent komolyabb változást.

■ A térinformatika és kartográfia haszna a történeti kutatásokban (a diakrón adatbázis kérdése)

A röviden összefoglalt elemzés abban az esetben végezhető el, amikor mindhárom adat (a három koordináta) értéke ismert és összehasonlítható. Látszólag bonyolultabbak, és ezért az előbbtől eltérő megközelítést követelnek azok az adatsorok, melyek a történeti szempontú vizsgálatokra, például a középkori településszerkezetre vonatkozó térinformatikai rendszerek felállítására törekednek: sok esetben – és ezért éppen egy ilyen példát mutatunk be – hiányos adatsort használhatunk. Ezt az adatbázis-formáló módszert *diakrón* adatbázis-kialakítási módszernek tekinthetjük. A hiánypótlásra ez esetben már segítségül kell hívnunk a korabeli leírások mellett a recens, például régészeti kutatások eredményeit is.

■ Első példa: a „virágzó” Délvidék nemzetiségi és településföldrajza 1456 és 1526 között

A történeti áttekintések Délvidékre vonatkozó fejezetei a nándorfehérvári diadal és a mohácsi vész közötti időszak szempontjából érthető okokból elsősorban a hadicselekményekre helyezik a fő súlyt: a viharos események zöme a mai Vajdaság, illetve Bosznia területén játszódott le. A hadszíntérré válás időszakában fennálló gazdasági, társadalmi, demográfiai sajátosságok ábrázolása korabeli krónikák, leírások, adóösszeírások, levéltári források feldolgozásának a segítségével történt. Az időszak magában hordozza annak lehetőségét (és veszélyét), hogy azt csaták, ostromok, felkelések, nagyurak történelmi szerep(lés)e mentén vizsgáljuk, lényegében újragyűjtve és helyhez kötve az eddig ismert adatokat.

Jóllehet az ilyen munka áldozatos és hasznos volta kétségtelen, egy (történeti) néprajzi szempontú vizsgálat számos kérdést vet fel, melyek a történeti, de egyúttal a néprajzi kutatás számára is már közhelynek számító megállapítások újraértelmezésére késztetnek, és ezzel párhuzamosan közhelyeket kérdőjelez(het)nek meg.

A korabeli források világossá teszik számunkra a nagytáj (a Délvidék) eltérő gazdasági körülményeit, másságát: a terület fejlődésében, történetében eltérő jelleget mutat a Nyugat-Magyarország, vagy a későbbiek során is fennálló Magyar Királyság vagy Erdély területéhez képest.

A Délvidék történetének néprajzi szempontú feltárásához annak eltérő történeti fejlődése (a korai állattartás, a későbbi feudális viszonyok megszilárdulása, valamint a pusztasodás törökkor előtti jelensége, illetve az ezzel párhuzamosan újból megjelenő nagyállattartás megerősödése, ennek a kivitelben betöltött vezető szerepe) két központi kérdést vet fel: a korabeli településszerkezetről kialakult kép pontosítását, illetve az itt élő népesség nemzeti hovatartozásának és gazdálkodási sajátosságainak a kutatását.

Számos esetben tapasztalhatjuk, hogy honi – vajdasági – történetírásunkban közhelyként, egyszersmind átvett és ellenőrizetlenül elfogadott posztulátumként használjuk a „virágzó Délvidék” hangzatos megfogalmazást anélkül, hogy annak valóságtartalmát a felhasználók bármelyike is megvizsgálta volna. Miután a fentihez hasonló közhelyek a legtöbb esetben hordoznak némi valóság alapot, szükség mutatkozik a források alapján megfogalmazott megállapítások, de egyúttal a források kritikai vizsgálatának elvégzésére.

A források és azok feldolgozása során napvilágot látott publikációk viszonylag nagy száma ellenére meg kell állapítanunk, hogy a mohácsi vész előtti korszak pontos településföldrajzi és nemzetiségi képe korszerű eszközökkel egységes adatbázisba rendezése még nem történt meg annak ellenére, hogy – elméletileg – a munkához szükséges elméleti feltételek (források nagy mennyisége, illetve a feldolgozáshoz elengedhetetlen adatbázis és programcsomag) rendelkezésre állnak.

■ A kutatás módszere

A kutatás a térinformatika segítségével kísérel meg választ adni és pontos képet alkotni a feltett kérdésekre. Ezzel kapcsolatban a korabeli levéltári kutatások alapján összegyűjtött adatok (helynevek előfordulása az adóösszeírásokban, ezek státusa, helye, adózó házak száma, az adózó személyek nemzetisége, a birtokosok személye, a település nevének előfordulása) feldolgozása történne meg.

A települések pontos lokalizálása során a katonai felmérések során rögzített toponímiák, illetve a régészeti ásatások során feltárt települések lokalizálása is segítséget nyújthat.

Az elsődleges források (Csánki, Pesty, Iványi) adatainak térképes feldolgozása, illetve a későbbi térinformatikai munkák eredményei (Engel Pál) megkérdőjeleznék vagy megerősítenék azokat a település-szerkezettel kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat, melyek döntően befolyásolták a nagytájról alkotott képet.

Mindkét kérdéskör részleges tisztázására alkalmat nyújtanak a kortárs krónikák és leírások, valamint a levéltári kutatások eredményeként napvilágot látott, ma már klasszikusnak számító feldolgozások.

Az áttekinthetőség érdekében csupán címszavakban rögzíteném a tisztázásra váró legfontosabb kérdéseket.

- A települések pontos helye
- A lokalizált települések jogviszonya, jellege
- A települések lakosságszáma, vallása, nemzetisége
- A települések határa, a tartozéktelepülések rendszere
- A települések gazdálkodási struktúrája, formája
- Földhasználati rendszer és jog
- A gazdálkodási rendszer és természeti adottságok viszonya
- A régió védelmi rendszere
- A fenti kérdések egymáshoz való viszonya

A fenti kérdések megválaszolása több időmetszet meghatározása mentén történne:

- a vegyes házi királyok kora (1435-ig)
- a Hunyadiak kora I. (1440)
- a Hunyadiak kora II. (1490)
- a mohácsi vést megelőző évek (1526).

■ Várható eredmények

A feldolgozás során formálódó adatbázis pontos és könnyen használható kiindulópontot jelenthetne a történettudományokkal hivatásosan vagy kedvtelésből foglalkozó személyek számára csakúgy, mint a településföldrajzzal, történeti néprajzzal, gazdaságföldrajzzal foglalkozó kutatók számára.

Az adatbázis – és annak térinformatikai megjelenítése – számos további kutatás számára is kiindulópontként kerülne hasznosításra: segítséget nyújthatna a korabeli vízrajzi viszonyok, illetve a régészeti terepbejárások és sikeres feltárások tervezése során.

Kihasználva a számítógép nyújtotta lehetőségeket, a tematikus keresés, tárgykeresés, térképes megjelenítés egyaránt képviseltetné magát a kutatók-felhasználók keresési elképzelései szerint.

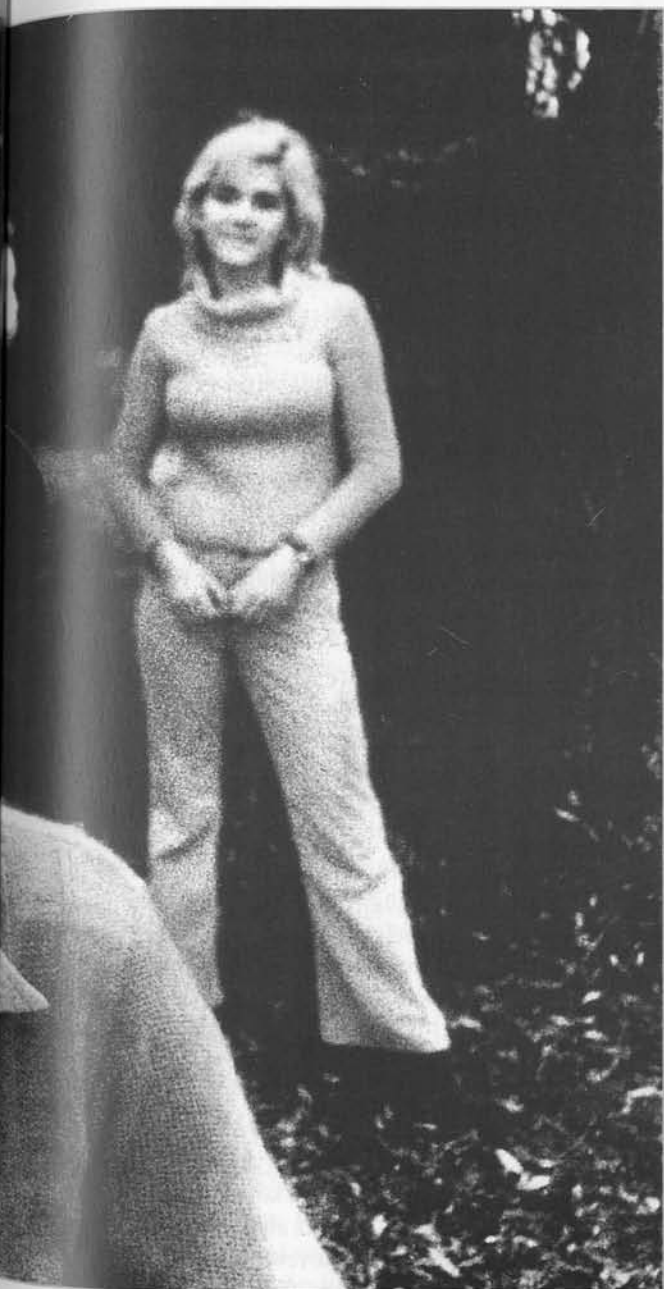
Olyan tudományos kutatási bázist hoznánk létre, ami alapvetően meghatározná a további regionális kutatások menetét, és ezzel együtt egy igen fontos időszak tágabb környezetbe helyezése is megtörténhetne.

Megjegyzendő, hogy még tetszés szerint bővíthető azon témák sora, amelyek térinformatikai rendszerbe való „bedolgozásukkal” hozzájárulhatnak történelmünk értelmezéséhez: az 1715-ös összeírás, a katonai felmérések adatai emelendők ki e helyütt.

■ Összefoglalás

A bemutatott két kutatási terv a térinformatika hasznossága iránt szeretne volna felkelteni az olvasó érdeklődését. Fontos kiemelni, hogy a feldolgozás során formálódó térbeli adatbázisok nem öncélúak, hanem az értelmezést és megállapítást segíthetik. Ennek tükrében érdemes lenne elgondolkodni a további kutatási stratégiák megformálása során azok figyelembe vételén is csakúgy, mint ahogy végső ideje lenne a vajdasági kutatások helyét meghatározni az egyetemes magyar és európai kutatásban: ellenkező esetben továbbra is alárendelt és esetleges lesz annak fenntartása és életrevalósága.

- Barabás Jenő: A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái. *Ethnographia*, LXVIII. évf. (1957) 609–626.
- Barabás Jenő: *A kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- Barabás Jenő: Kartográfiai módszer. In Ortutay Gyula szerk.: *Magyar néprajzi lexikon* III. (K–Né) kötet. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 85–86.
- Gunda Béla: A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő*, XXXI. évf. (1939) 294–300.
- Gunda Béla: A kulturális areák néhány kérdése. In *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 7. (1980) 9–23.
- Jiang, Bin: *Visualisation of Fuzzy Boundaries of Geographic Objects*. Workshop on Graphics, Visualisation and Social Sciences, 8–9 May 1997, Burleigh Court, Loughborough University.
- Kanizsa, Gaetano: *Subjective Contours*. *Scientific American*. April 1976. 48–52.
- Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt: *Kartográfiatörténet*. Budapest, 1995.
- Mannhardt, Wilhelm: *Wald- und Feldkulte. Band II*. Berlin, 1904, W. Heuschkel.
- Simionescu, Paul: Implicațiile structuraliste ale isogramei etnologice. *Revistă de etnografie și folclor*, 16. (1971) 473–479.
- Wissler, Clark: *The Relation of Nature to Man in Aboriginal America*. New York, 1926, Oxford University Press.

■ Különös tekintettel a vajdasági magyar fiatalok egészségi

Az egykori szocialista országokban az egészségügynek mindenütt súlyos problémákkal kell szembenéznie. Ezek közül hármat emelnék ki:

- ◆ a súlyosbodó gazdasági körülmények és a folyamatos pénz-elvonások ellenére fenntartani az egészségügyi rendszer működőképességét,
- ◆ megszüntetni a szocialista egészségügyi rendszertől örökölt problémákat,
- ◆ létrehozni a formálódó új politikai rendszerrel és piacgazdasággal kompatibilis egészségügyi rendszert.

Ismereteim szerint a három kihívásnak egyik volt szocialista ország sem tudott megfelelni, az egészségügyi helyzet rendezése mindenütt megoldhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközött.

A jól működő egészségügyi rendszernek a körvonalait egyelőre nem látni. Ellenkezőleg:

- ◆ az egészségügyi ellátás színvonala drasztikusan csökkent,
- ◆ az egészségügyi intézményrendszer leépült,
- ◆ a kormányzat, a gazdasági-politikai érdekek, az egészségügy fő szereplői elvárásait és törekvéseit nem sikerült összehangolni.

Az egészségügy modernizálásához mindenütt hiányoznak a források. A közfinanszírozásból az egészségüggyel szemben támasztott igényeket a korábbi szinten sem sikerül kielégíteni, holott az elvárások a kor követelményeivel összhangban növekednek. A szakadék mélyül: a társadalmi igazságosság követelménye és a költségvetési keret között áthághatatlan szakadék tátong.

■ Elhúzódó egészségügyi reformok

De nemcsak a hiányzó források jelentenek gondot. Egyelőre az egészségpolitika új rendszerének a kialakulása is nehezen körvonalazódik.¹ Tervek, elképzelések, intézkedések vannak, arra az alapvető kérdésre azonban, hogy az átmeneti helyzetben, majd azt követően mit és mennyit vállal magára a kormányzat az egészségügy finanszírozásából,

■
¹ Ass. mr sc. dr Svetlana
Kvrgić: Zdravlje za sve
– politika za XXI vek

állapotának néhány jellemző sajátosságára

illetve milyen más forrásokból lehet a társadalom differenciált igényeit kielégíteni, senki sem tud választ adni.

Próbálkozások történnek. A teljesen privatizált, teljesen magánkézben levő, nyereséges egészségügyi ágazatokban, amelyek nem az alapellátáshoz tartoznak döntően – pl. lézeres szemműtétek vagy lézeres mikrosebészet, plasztikai sebészet stb. –, megfelelőbb anyagi ösztönzést tudnak nyújtani az ott dolgozóknak, mint az állami szférában. A magánosítással az a gond, hogy a jól fizető részekre, ágazatokra fordítanak pénzt, és a szolgáltatás csak a tehetősebb réteg számára elérhető.

Az egészségügyi reformok elhúzódásáért, az eredményes stratégia hiányaért általában a pártokat szokták hibáztatni. A politikai megegyezés hiánya mellett azonban jelenleg sem az állami, sem a gazdasági, sem a magánszféra nem képes az egészségügyi dolgozók számára megfelelő anyagi ösztönzést nyújtani, még kevésbé képes azokat az új szervezeti formákat létrehozni, amelyeknek köszönhetően az ellátás minősége, hatékonysága összhangba kerülne az emberek igényeivel és a kor követelményeivel.

Az egészségügyi reformok eddigi története – ha egyáltalán beszélhetünk reformokról – a nagyobb közteherviselés szükségességéről szólt, magyarul szólva a megszigorító intézkedésekre, az elvonásokra szorítkozott. Az egészségügy modernizálásának az igénye is ebben az összefüggésben merült fel: az államnak forrásokra volt szüksége, holott a források iránti igény – a hatékonyság és minőség követelményeivel összhangban – az egészségügyben is mindenütt növekedett.

Az egészségügyi rendszer elmaradottsága a rendszerváltást megelőzően is szembetűnő volt a nyugat-európai országokhoz viszonyítva. Az elmúlt másfél évtizedben a helyzet csak romlott, az elmaradás mind az egészségmegőrzés, mind az egészségügyi ellátásra fordított eszközök tekintetében fokozódott.

■ Riasztó adatok

A helyzet kilátástalanságára riasztó adatok hívják fel a figyelmet. Magyarországon 1990-ben a férfiak 40 éves korukban várható élettartama 6,3 évvel maradt el a nyugat-európai átlagtól. Ez a különbség 1999-re 7,5 évre növekedett, ennek következtében a magyar férfiak

40 éves korban várható élettartama ma rövidebb, mint háromnegyed évszázaddal ezelőtt (1930-ban) volt.

Az életnek aligha van olyan dimenziója, amelynél a visszaesés ennyire drámai lenne, az egészségügy mostohagyermek a minden-kori kormánynak.

Csehországban és Lengyelországban valamelyest csökkenteni tudták az EU-átlagtól való lemaradásukat. Magyarországon, mint látjuk, ez nem sikerült. A környező országokban a helyzet még rosszabb, mint Magyarországon. Tekintettel arra, hogy a magyarság egyharmada a környező országokban él, nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy egészségi állapotukat tekintve a magyarok a világ legveszélyeztetettebb népeiségei közé tartoznak.

A magyar népesség egészségi állapotának javítása – határon innen és túl – nemzetstratégiai szempontból kardinális fontosságú. Ennek ellenére az elmúlt másfél évtizedben a politika vajmi kevés figyelmet szentelt ennek a kérdésnek. Ez a kisebbségpolitikára is vonatkozik, holott például a vajdasági magyarság demográfiai és egészségügyi mutatói régóta riasztóak.² Ismeretes, hogy a magyar népesség számarányához viszonyítva itt követnek el legtöbb öngyilkosságot a világon, s hasonlóképpen magas az elmebetegek, a depresszióban szenvedő személyek valamint az alkoholisták száma.

■ Az egészséges élethez való jog

A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének, a vajdasági magyarok első politikai érdekvédelmi szervezetének 1990. szeptember 29-én elfogadott programja tisztában volt a kérdés fontosságával. Kimondta, hogy az egészséghez való jog minden ember legalapvetőbb joga, s hogy e jog gyakorlásának lehetőségét a társadalomnak kell biztosítania, ami csak úgy képzelhető el, ha az egészségügy is részévé válik az önszerveződési és demokratizálódási folyamatoknak.

„Az egészséges élet követelménye nem szólam számunkra, hanem megmaradásunk feltétele. Várható életkorunk kerek tíz évvel kevesebb, mint a határainktól nyugatra élő népeké. A szervi betegségek mellett az öngyilkosság és az alkoholizmus is szedi közülünk áldozatait. Nem vigasz számunkra, inkább növeli aggodalmunkat, hogy a velünk együtt élő népek életkilátásai sem sokkal jobbak. Ennek a tűrhetetlen népegészségügyi helyzetnek a megváltoztatását társadalmi megújulásunk legsürgősebb feladatai közé soroljuk.”³

² Hódi Sándor: Pszichózisok és öngyilkosságok területi és etnikai megoszlása Vajdaságban. In Uő.: *Táj és lélek*. Újvidék, 1989, Forum Könyvkiadó.

³ Egészséges életet. A VMDK programja. Ada, 1991. március. 55.

Sajnos, mint annyi más kérdés, ez is hamar lekerült a politikai követelmények listájáról. Az egészségügyi ellátásban mutatkozó területi és szociális különbségek felszámolásáért való küzdelemről, amelyért a VMDK sikraszállt, a kisebbségpolitikusok később teljességgel megfeledkeztek. Az egészségügyi intézmények nagyobb önállóságának gondolata együtt merült feledésbe a tudomány, az oktatás, a művelődés, a környezet- és szociális védelem hathatósabb támogatásának igényével, illetve a kisebbségi autonómia követelményével. Ez nem csökkenti a Vajdaságban elsőként létrejött magyar érdekvédelmi szervezet érdemét, amely már 1990-ben megfogalmazta az egészségügyi ellátásban mutatkozó különbségek felszámolásának szükségességét.

Kisebbségi körülmények között az egészségügyi helyzet annál inkább nyugtalanító, mivel a magyar nemzetrészeknek sem módjuk, sem lehetőségük egészségi érdekeiknek megjelenítésére, források biztosítására és alkalmas intézmények kiépítésére. A Magyar Nemzeti Tanács programjában az egészségvédelem már egyáltalán nem szerepel. Ez nem azt jelenti, hogy nincs égető szükség a jogegyenlőség megteremtésére, a nyelvhasználat biztosítására, az anyanyelvű tájékoztatásra, a magyar népesség egészségi állapotáról való megfeleldkezést azonban – a politikai restségen kívül – nem magyarázza semmi.

Sajnos, nemcsak a pártok, a kormányok, de maga a közvélemény sincs tisztában az egészséghez való jog fontosságának a kérdésével. Ennélfogva az egészségpolitikai kérdések a pártok választási programjában csak tessék-lássék szerepelnek. Így van ez Magyarországon is, ahol azonban az egészségügy működési zavarainak a sajtóban jóval nagyobb teret szentelnek, mint például Szerbiában.

■ Szerbiai állapotok

Szerbiában később került sor a piacgazdaságra történő átmenetre, mint Magyarországon, ennyiben – a struktúra átalakítása és az egészségügyi intézményrendszer korszerűsítése szempontjából – a helyzet is áttekinthetetlenebb. Az alapvető trend azonban itt is, ott is hasonló: az elszegényedő állam visszavonul a költséges szférákból, a jóléti – köztük az egészségügyi – kiadások drasztikusan csökkennek.

Az egészségügyi hálózat átszervezése Szerbiában is kezdetét vette, a szerb gazdaság strukturális problémái miatt azonban az egészségügy nagyobb fokú támogatására nem lehet számítani. Szerbiában 2005-ben a bruttó társadalmi össztermék az 1989. évi bruttó társadalmi

összterméknek mindössze az 56 százaléka volt. Ugyanakkor mélyül a gazdasági válság: az infláció itt a legnagyobb Európában, négyszer nagyobb, mint más volt szocialista országokban.⁴

A Szerbiában (azon belül a Vajdaságban) folyó egészségügyi átszervezésben az egészségházak nehezen találják meg a helyüket. Az átszervezés valójában újabb pénzelvonást jelent, amely különböző osztályok bezárását eredményezi, és azt, hogy a közeljövőben az egészségügyi dolgozók mintegy 40 százaléka marad munka nélkül. Amellett, hogy a helyi egészségházak (rendelőintézetek) üzemeltetése nagy gondot okoz, fejlesztésre nem futja, az emberekben fokozódik a bizalmatlanság a szerbiai egészségügy iránt. Elégedetlenek az ellátás színvonalával, a hálapénzzel. Az egészségügy hitelét különféle találgatások is rontják.

A 90-es években Szerbia a szervkereskedelemmel foglalkozó maffia egyik fő célpontja volt. Emberek százai tűntek el akkoriban, eltűnésükkkel nem foglalkozott senki. (A menekültek és az áldozatok számát azóta sem sikerült tisztázni.) Ma már a szervkereskedelmet szigorúan büntetik, 1–12 év jár annak, aki ilyesmivel foglalkozik. Ennek ellenére az újságokban megjelennek hirdetések, amelyekben egyesek saját (?) szerveiket kínálják eladásra. Egy újvidéki férfi 50 000 euróért árulta saját veséjét. Az Egyesült Államokban 30 000 dollárt fizetnek érte, 25 000-et egy májért, 5000-et egy szemért.⁵ Az eladott szervek átültetésére külföldön kerül sor. Köztudott például, hogy Kínában 15 000 dollárért ültetnek át egy vesét.

■ Demográfiai helyzet

Az életkor megoszlása néhány európai országban ⁶			
Ország	0–14 év	15–64 év	65 év és felette
Horvátország (1999)	19,8%	67,8%	12,4%
Németország (1998)	15,9%	67,0%	15,9%
Anglia (1998)	19,2%	65,1%	15,7%
Magyarország (1999)	17,2%	68,2%	14,6%
Lengyelország (1996)	22,2%	66,5%	11,3%
Szlovénia (1999)	16,3%	69,9%	13,8%

A 2002-es népszámlálási adatok szerint Szerbiának (Kosovo nélkül) 7,5 millió lakosa volt. Az átlagéletkor Közép-Szerbiában 40,4, a

⁴ Figyelmeztetnek a közgazdászok. Magyar Szó, 2006. február 25., 26.

⁵ Tóóó Margaréta. Szervátültetésben is utolsók vagyunk. Magyar Szó, 2006. február 25., 26.

⁶ Migracija i zdravlje. Strateško usmerenje savezne vlade 2002–2006. In www.bag.admin.ch Национална стратегија за развој и здравље младих у Републици Србији. 25. октобра 2005. године. Радна верзија. Аутори: Радна група за израду националне стратегије.

Vajdaságban 39,8 év. A várható életkor az 1999/2002. évben Közép-Szerbiában a nőknél 75,1 év, a férfiaknál 69,9 év, a Vajdaságban a nők esetében 73,3, a férfiak esetében 67,7 év.⁷

Az elmúlt években a népesség struktúráján belül lényeges változások mentek végbe. Csökkent a fiatalabb korosztályok aránya: az 1–14 év közötti korcsoportokhoz tartozók száma az 1991-es 23,2%-ról 15,7%-ra (2002) csökkent, az 50 év felettiek aránya pedig növekedett.

A természetes szaporulat 1950-ben Közép-Szerbiában még 15,6, a Vajdaságban 11,5 ezrelék volt. 1992-től a népszaporulat negatív irányt vett, és a természetes szaporulat jelentősen csökkent, jelenleg Szerbiában -2,5, a Vajdaságban -5,5 ezrelék.

A 10 és 24 év közötti fiatalok száma Szerbiában (Kosovo nélkül) 2002-ben 1 447 910 fő volt. Közép-Szerbiában 1 045 896, a Vajdaságban 402 014. A fiatalok lakosságon belüli részaránya Szerbiában (Kosovo nélkül) 19,31%, Közép-Szerbiában 19,1%, a Vajdaságban 19,78% volt.

A 2002-es népszámlálási adatok szerint Szerbiában jelentős migráció ment végbe, ami a fiatal korosztályokra is jellemző. A 10–14 évesek közül 15 861 fiatal változtatott lakóhelyet, a 14–24 év közötti korosztályból 46 518.

■ A fiatalkorúak egészségügyi és szociális helyzete

Szerbiában a népesség egészségügyi kultúrája igen alacsony színvonalú. Sem az iskolai oktatásban, sem a köztudatban nem alakult ki az egészségesebb, kulturáltabb, igényesebb életmódra való nevelés igénye. A tudatos egészségvédő magatartás, az élet megbecsülésére való törekvés úgyszólván teljesen idegen. Nem alakult ki az a felfogás, hogy az egészség nem csupán a betegség hiánya, hanem a teljes testi, szellemi és szociális jólét állapota (WHO). Az emberek akkor fordulnak orvoshoz, amikor a tünetek már súlyos gondot jelentenek számukra.

A fiatalkorúak körében végzett vizsgálatok arra utalnak, hogy növekszik körükben az alkoholfogyasztás, a dohányzás, és igen magas a balesetek száma. A vizsgálatok rámutattak a mentális természetű problémákra: A fiatalok 54,7 százaléka rendszeresen vagy alkalmanként dohányzik, 97,4%-a van kitéve a passzív dohányzásnak. Az egyetemisták 27%-a aktív dohányzó, míg 93,5%-a a dohányfüst passzív szenvedője. A 11–15 éves korosztályhoz tartozó fiatalok 57%-a fogyasztott már alkoholt, 35%-a legalább egyszer ittas volt. Az egyetemisták 96,5%-a fogyasztott alkoholt, a fiúk 71%-a, a lányok 35%-a volt már ittas.

Egyre jobban terjed a kábítószer-élvezés is. A 12–20 éves fiatalok korosztályában 8,4% már kipróbálta a marihuánát, 0,6% az extazit, 0,4 % a kokaint, 9,9% szívesen fogyasztana valamilyen kábítószer, ha hozzájutna.

Különböző viselkedési zavarok, öngyilkossági kísérlet, függőségi betegségek, identitásproblémák, depressziós tünetek stb. miatt a középiskolás és egyetemista populáció 1/3-a veszélyeztetett csoportba tartozik.

Az okok többértékűek. A tudatos egészségvédő magatartás hiánya mellett hiányzik az önálló életszervezés gazdasági és szociális alapja is. Nagy a munkanélküliség, súlyos gondot jelent a lakáshiány, szűkösek az anyagi lehetőségek. A munkaviszonyban levő fiatalok 50 százaléka, a munkanélküliek 70 százaléka él együtt szüleivel. Háromnegyedük azon a véleményen van, hogy szüleinek a helyzete rosszabb, mint a 90-es években volt. Az elhúzódo társadalmi válság miatt a fiatalok ezrével hagyták el az országot.

Külön a magyar populációra vonatkozóan nincsenek adataink, a kisebbségek hátrányos megkülönböztetése, a rájuk nehezedő nyomás miatt azonban a helyzetük még súlyosabb. Az elmúlt években az erőszakos mozgósítások miatt a magyar fiatalok körében nagyobb arányú volt a menekülés és kivándorlás.

■ Az egészségügyi reform alapvető kérdései Szerbiában⁸

Az egészségügyi politikának a jelenlegi helyzetben a következő alapvető kérdésekre kellene választ adnia:

- Mi a szerepe az egészségnek és az egészségügynek Szerbia fejlődésében?
- Mi a (központi, regionális és helyi) kormányzati politikának a szerepe (feladatköre) a társadalom egészségi állapotának javítása terén?
- Hogyan javítható a lakosság egészségi állapota?
- Hogyan csökkenthetők az egészségi állapot terén tapasztalható regionális, etnikai és szociális egyenlőtlenségek?
- Mennyit költsön a kormány (tartomány, község) a közpénzekből az egészségügyre?
- Hogyan, milyen mértékben viseljék a társadalom egyes csoportjai az egészségügyi rendszer működtetésének terheit?

⁸ Simić, Snežana:
Reforma sistema
zdravstvene zaštite u
Republici Srbiji.

- Hogyan biztosítható a tulajdonváltással az egészségügyi rendszer finanszírozhatósága?
- Hogyan javítható a csökkenő erőforrások elosztásának és felhasználásának az eredményessége?
- Hogyan biztosítható a minőség és a hatékonyság érvényesülése az egyes egészségügyi problémák kezelésében?
- Milyen feladatmegosztást célszerű kialakítani az állami (társadalmi) és a magánszektor között az egészségügyi finanszírozása, a szolgáltatások és a szabályozás területén?

Kérdéseket sorolhatnánk tovább, ettől azonban nem jutunk közelebb a megoldáshoz. Kezdeményezések, programok, stratégiai célkitűzések vannak ugyan, a gyakorlatban azonban az egészségügyi kiadások és a gazdaság jövedelemtermelő képessége között kieleződőtt feszültség miatt többnyire ígérek maradnak.

Az egészségügyi finanszírozásának terhei Szerbiában is igazságtalanul oszlanak meg a társadalom tagjai között. Aránytalanul nagy teher hárul az aktív lakosság ellenőrizhető jövedelmű részére, amelynek a többsége már amúgy is a szegénységi küszöb alá került.

■ A szociális és piaci szempontok ütközése

A „szociális” és „piaci” szempontok között nehéz kompromisszumos megoldást találni. Egyrészt nagy a társadalmi nyomás az államra a szolidaritási elvű közfinanszírozás fenntartása tekintetében, másrészt a kérdés nem oldható meg a közpénzek újraelosztásával: a hatékonyság és a minőség javulása érdekében piaci típusú ösztönzőket kell bevezetni, és versenyhelyzetet kell teremteni az egészségügyi szférában is.

Az eredmény: az egészségügyi tartósan alulfinanszírozott. Ennek következtében az orvosok és az egészségügyi személyzet fizetése nagyon alacsony más foglalkozási csoportokkal összehasonlítva, másodsorban az infrastruktúra állapota is romlott, az egészségügyi technika színvonala mind jobban elmarad a fejlett országokéhoz képest. Szerbiában is nehezen tör utat magának az a felismerés, hogy egy ország gazdagságának növekedése összefüggésben áll a lakosság egészségének javulásával. A jobb egészség gazdasági növekedéshez vezet, a rossz viszont egyik akadály a gazdasági fejlődésnek.

Lehet, hogy az egészségügybe való befektetés közvetve a gazdaságba való befektetést jelenti, ott azonban még nem tartunk, hogy a

pénzügyminiszter tárgyalásba kezdene az egészségügyi miniszterrel abban az ügyben, hogy hogyan járulhatna hozzá a gazdaság fellendítéséhez az egészségügyi reformokon keresztül. Nemcsak Szerbiában nehéz ezt elképzelni.

A legtöbb magas jövedelmű országban is úgy tekintenek az egészségügyi reformokra, mint „költségekre”, amelyeket féken kell tartani. Pedig az egészségnek a gazdaság szempontjából fontos szerepe van. A várható élettartam és a felnőtt mortalitás mutatószámokban kifejezett aránya szilárd előrejelzője az elkövetkezendő gazdasági növekedésnek. Ami fordítva is igaz: a rossz egészségügyi mutatók, illetve az egészségügyi rendszerben tapasztalható anomáliák negatív hatással vannak a gazdaságra.⁹

Ezen a téren változás talán attól remélhető, ha Szerbia megindul az Európai Unióhoz való felzárkózás útján. Jelenleg a korábbi 15 és a 10 új tagállam közötti jövedelmi különbségek igen nagyok, de a szemléletben fennálló szakadék is nagy. Még nagyobb a szakadék az EU-tagok, és a csatlakozásra váró országok esetében. A felzárkozási igény Szerbiában is megkerülhetetlenné teszi a lakosság egészségügyi szükségleteinek felmérését és az egészségügyi reformok terén elért eredmények folyamatos monitorozását.

■ Az egészségügyi rendszer átalakulásának főbb lépései Magyarországon

Magyarországon – bár ellentmondásokkal és konfliktusokkal terhelt – de lényeges változások mentek végbe az egészségügyi rendszerben.¹⁰

- ♦ 1989-ben lehetővé vált az egészségügyi vállalkozások működése.
- ♦ 1990-ben az egészségügyi intézmények működési kiadásainak finanszírozása átkerült az újonnan létrehozott Társadalombiztosítási Alaphoz; a fejlesztések finanszírozása továbbra is költségvetési feladat maradt.
- ♦ 1990-ben az önkormányzatok tulajdonába kerültek a korábban a tanácsok által működtetett egészségügyi intézmények.
- ♦ 1992-ben bevezették a háziorvosi rendszert.
- ♦ 1992-ben a társadalombiztosításról szóló törvény módosításával megszűnt az állampolgári jogosultság.

⁹ Forrás: <http://europa.eu.int/comm/health/>

¹⁰ Orosz Éva: Lehetséges-e egészségpolitikai paradigmaváltás? In *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*. Budapest, 2001, Új Mandátum Kiadó.

- ♦ 1993-ban kialakult a társadalombiztosítás önkormányzati igazgatása.
- ♦ 1992-93-ban elkezdődött a finanszírozási rendszer átalakítása.
- ♦ 1993-ban lehetővé vált az önkéntes pénztárak létrehozása.
- ♦ 1995-96-ban kormányzati intézkedések történtek a kórházi kapacitások csökkentése érdekében.
- ♦ 1997-ben az Országgyűlés elfogadta az Egészségügyi Törvényt.
- ♦ 1998: a társadalombiztosítás önkormányzati igazgatásának megszüntetése.
- ♦ 2000: az önálló orvosi tevékenységről szóló törvény (a működtetési jog privatizálása)

A fentiek eredményeként az egészségügyi rendszer makrokeretei formálisan összhangban állnak a nyugat-európai egészségügyi rendszerek és reformok általános jellemzőivel, a lényegét illetően azonban semmi sem történt: a lakosság színvonalas egészségügyi ellátására, az egészségügyi intézmények finanszírozására és korszerűsítésére nincs pénz.

■ Van-e megoldás?

Az egészségpolitikában bekövetkezett változások tulajdonképpen sehol sem hoztak látványos megoldást az egészségügyi rendszer működésének alapvető problémáira. A tulajdonviszonyok és a finanszírozási rendszer módosításával nem sikerült a szereplők érdekelttségét és az alapvető egészségpolitikai célokat összhangba hozni. Az egészségügyi dolgozók alulfizetése, az ellátás színvonalával való elégedetlenség, a hálapénz, a napi működés feszültségei fennmaradtak, sőt még inkább kiéleződtek.

Sokan úgy vélekednek, hogy az egészségpolitikában tulajdonképpen nem történt paradigmaváltás: sem a kormányzat, sem az egészségügyi dolgozók, sem az egészségügyi szolgáltatásokat igénybe vevők érdekeiben és nézeteiben nem történt érdemi szemléletváltás.

A jelenleg uralkodó felfogás szerint korlátozni kell az állam szerepét az egészségügyben, és ezzel együtt növelni az egészségpolitika mozgásterét. Nem szabadna azonban megfeledezni arról, hogy ez az átalakulás a társadalmi-gazdasági folyamatok függvénye, amely csak bizonyos fejlettségi szinten jár eredménnyel. Sem a társadalmat,

sem a gazdaságot nem lehet rendeletileg olyan helyzetbe hozni, hogy mindenki számára biztosítsa a teljes testi, szellemi és szociális jóléti állapotot, valamint a betegségek hatékony gyógyításával a korai halálozás elkerülését, ha ehhez hiányzik a lakosság egészségkultúrája és a gazdaság teherbíróképessége.

Miközben jobbára csak a finanszírozásról folyik a vita, nem vált nyilvánvalóvá, hogy a társadalom egészségi állapota és az ország fejlődési lehetősége szoros összefüggésben állnak egymással.

■ Az életminőség alakulása

Az egészségi állapotot befolyásoló tényezők között a gazdaság fontos szerepet játszik, de nem ez a cél. A társadalom fejlettségi szintjét az élet minősége jellemzi. A gazdasági növekedés csak eszköz ennek a célnak az eléréséhez.

Az uralkodó szemlélet pontosan ennek az ellenkezője. Egy ország fejlettségi szintjét annak alapján méri, hol áll az egy főre jutó GDP alapján az országok rangsorában. A mindenképp álló „cél” a gazdasági növekedés, a többi – a művelt, egészséges ember – csak „eszköz” ennek a „célnak” az eléréséhez. Ennek a nézetnek a másik jellemzője, hogy a gazdasági fejlődés úgyis magával hozza a magasabb műveltséget és az egészségi állapot javulását is. Magyarán: minden „jó dolog” a gazdasággal változik, következésképp a GDP szükségszerűen javítja az életminőséget.¹¹

Az utóbbi időben többen is megkérdőjelezték a gazdasági növekedés és az életminőség kapcsolatát. Az életminőség alapjául a következő tényezőket vették figyelembe: egészség, oktatás, politikai szabadságjogok, demokrácia, politikai stabilitás, háború, közlekedés, kommunikáció, osztályok és nemek közötti egyenlőtlenségek, továbbá az egészséget károsító szokások/termékek (ezekben a csoportokban összesen 81 indikátort alakítottak ki). A vizsgálatok eredményei szerint az indikátorok többségének időbeli alakulása nem mutatott szignifikánsan pozitív kapcsolatot a gazdasági növekedéssel.¹²

A társadalmi élet különböző szegmensei kölcsönhatásban állnak egymással, együttes fejlődésük vezet az életminőség javulásához. Bármely vonatkozásban tapasztalható lemaradás, az alapvetően meghatározza a lakosság egészségkultúráját, a testi, szellemi és szociális jólét állapotát.

¹¹ Orosz Éva: i. m. 297.

¹² Easterl, William:

Life during Growth.

International Evidence

on Quality of Life and

Per Capita Income.

Washington, 1999, The

World Bank. Policy

Research Working

paper 2110.

■ A paradigmaváltás esélyei

Jelenleg a térségben mindenütt hiányoznak a feltételek egy radikális egészségpolitikai váltáshoz. Aminek realitása lehet: a kormányzati politikába beépülhetnek a tudatos egészségvédő intézkedések elemei. Vagyis a kormány számol azokkal a biológiai, környezeti, társadalmi feltételekkel és az egyén életmódjában rejlő kockázati tényezőkkel, amelyek a lakosság egészségét veszélyeztetik. A körülményektől függően a kockázati tényezők közül mindig más és más kerülhet előtérbe, ami eldönti, hogy adott helyen és időben mi kerül az állam egészségvédelmi politikájának a fókuszába.

Ismeretes, hogy a XIX. század végén, a XX. század elején a járványveszély csökkentése állt a közegészségügyi intézkedések központjában. A második világháború után az egészségügyi ellátásban tapasztalható egyenlőtlenségek felszámolására és az egészségügy fejlesztésére törekedtek. A hetvenes évektől az egyének egészségkárosító szokásai kerültek előtérbe, majd az elmúlt évtizedben az egészségügyi szolgáltatások költségeinek a csökkentése.

Jelenleg a népesség egészségét veszélyeztető élelmiszer-technológiai és fogyasztási kockázatok jelentik a legnagyobb veszélyt, amelyek a táplálkozás biztonságát eddig soha nem tapasztalt módon fenyegetik.

■ Az állam visszavonulása

A kérdés a volt szocialista államok szempontjából így merül fel: sikerül-e a gazdasági fejlődésre irányuló kormányzati törekvést egy multiszektorális egészségpolitikával összhangba hozni, vagy a népesség romló egészségét feláldozzák a fejlett országokhoz való gazdasági felzárkózás reményében?

A reformoknak a jelenlegi világgazdasági körülmények sem kedveznek. A „humán erőforrásokkal” a világ gazdag országai sem sokat törődnek. Ott is, itt is minden alárendelődik a globalizáció által felerősített, környezetet és egészséget romboló profitérdekeknek.

Felmerül a kérdés, hogy vajon nem téves politikai lépés-e ilyen körülmények között az egészségügy átszervezését napirendre tűzni. Olyan helyzetben nyúlni ennek az érzékeny szférának az átszervezéséhez, amikor az elszegényedő társadalom jelentős részének a napi megélhetés is gondot jelent. És amikor egy hosszú távú egészségpolitikai stratégia kialakításához a jelenlegi politikai közállapotok sem

megfelelőek. Lehetséges-e konszenzust kialakítani az érdekelt felek között ott, ahol a súlyosbodó helyzet miatt mindegyik megrövidítve érzi magát?

Más kérdés, hogy reformokról tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Egyszerűen annyi történik, hogy a hatalom centralizálására épülő kormányzati gyakorlat onnan von el eszközöket, ahonnan még tud. És az elsők között az egészség szempontjai rendelődnék alá az ún. „közérdeknek”. Az életminőség szempontjából a „közjó” természetesen mást jelent, nem nyereséget, erről azonban nagyon nehéz volna a hatalom megszerzésével és megtartásával elfoglalt pártokat meggyőzni. Az egészség alacsony politikai prioritása jelzi, hogy az egészségügy jobbra csak a fejőstehen szerepét tölti be. Ha ugyanis az élet nagyobb megbecsülése lenne a cél, az egészségi állapotra ható területeken az állam nagyobb szerepvállalására lenne szükség: a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésére, az iskolázottsági szint emelésére, az egészségügyi rendszer fejlesztésére, beleértve a megelőzést szolgáló tevékenységeket is.

A térségben ezzel éppen ellenkező folyamat zajlik mindenütt: az állam az oktatásból, egészségügyből „visszavonul”, szerepvállalása – kivéve a pénzelosztást! – minden téren csökken. Az uralkodó neoliberális ideológia az állam működésének, feladatainak a sorából „eltüntette” a társadalmi aspektust. A valós közérdek képviselője, a közösségi infrastruktúrába (oktatás, egészségügy) való beruházás „eltűnt” az állam feladatai közül.¹³ Ezzel együtt az egészségügyi kiadások korlátozása vált a kormányzatok fő egészségpolitikai céljává.

■ Politikai döntésre váró kérdések

Felmerül a kérdés, hogy a közkiadások jelentős csökkentése mellett várható-e Szerbiában (vagy bárhol másutt) az egészségügy finanszírozásának a javulása? Mennyit lehet a közpénzekből egészségügyre költeni? Hogyan, milyen mértékben viseljük a társadalom egyes csoportjai az egészségügyi rendszer működtetésének terheit? Mindezek elsősorban nem gazdasági, hanem politikai természetű kérdések.

A kormányzati politikának az adott gazdasági feltételek mellett is általában jelentős mozgástér áll rendelkezésére. A kormányok élnek is ezzel a lehetőséggel: többnyire a közkiadások csökkentése mellett döntöttek, melynek következtében egyre kisebb az egészségügyi kiadások részesedése a GDP-ből.

¹³ Orosz Éva: i. m.

A magánfinanszírozással, térítési díjakkal, tulajdonváltással, versenyhelyeztetéssel stb. kapcsolatos hivatalos retorika ne tévesszen meg bennünket. Ez a közkiadások további csökkentésének a szándékát jelenti. Ennek az egészségpolitikának nem az egészségvédelem a célja, hanem az, hogy újabb elvonások reményében az „ingyenes” egészségügyi ellátás a lakosság minimális körére, a szegények ellátására szorítkozzon. Annak, hogy a kormányzatok nem fordítanak elég forrást a közfinanszírozású egészségügyi rendszer modernizálására, politikai okai vannak. Ez a trend megváltozhat, hiszen a mindenkori kormányzás számára több választási lehetőség kínálkozik.

- Az elvonások következtében az egészségügyi kiadások részesedése a GDP-ből tovább csökken. Folyománya: állandósulnak a működési zavarok, a társadalom fizetőképessége csökken, a társadalom fizetőképessége csökken, a társadalom fizetőképessége csökken.
- Stabilizálódik a GDP-ből való jelenlegi részesedés. Folyománya: az alapvető feszültségek fennmaradnak, és a gazdasági növekedés függvényében javulhat vagy romolhat az egészségügyi állapot.
- Az egészségügyi közkiadások részesedése a GDP-ből jelentősen növekszik. Folyománya: új források birtokában sor kerülhet az egészségügy jelentős korszerűsítésére.
- Az egészségügyi kiadások növekedése tartósan meghaladja a GDP növekedési ütemét. Folyománya: sor kerülhet az egészségügy rövid távú konszolidációjára és hosszú távú korszerűsítésére.

A kérdés tehát – a politika és a gazdaság oldaláról – az, hogy az egészségügyi közkiadások csökkenjenek, a GDP-vel megegyező ütemben növekedjenek, avagy a GDP-n belüli részarányuk megemelkedjen.

Ha az egészségügyi közkiadások aránya a GDP-ből tovább csökken – jelenleg ez látszik valószínűnek – az egészségügy reformjától nem várható semmi. Ellenkezőleg, a várt pozitív hatások elmaradása felerősíti a társadalmi elégedetlenséget más téren is. Az egészségügyi rendszer átalakulását természetesen nemcsak a kormányzati döntések befolyásolják, hanem más tényezők is: spontán társadalmi folyamatok, a globalizáció pozitív és negatív hatásai, az uniós elvárások, a piaci szereplők stb.

■ Zárszó helyett

Az egészségügy helyzete, illetve az élet megbecsülésének és az egészségi állapot megőrzésének az igénye összetett kérdéskör. A magyar népesség egészségét veszélyeztető kockázati tényezők igen sokfélék. Az egészségügyi reformok ebből a szempontból legalább annyi veszélyt rejtenek magukban, mint amennyi esélyt kínálnak az életminőség javítására.

Látunk kell azt is, hogy nem elég a közfinanszírozású rendszerek – köztük az egészségügy – hatékonyságának és minőségének javításáról beszélni, ha ehhez nem társul valós politikai szándék. Ideje lenne a közjó fogalmát átértelmezni, és nem a gazdaság növekedésében látni az élet célját és értelmét, hanem a gazdaságnak kellene szolgálnia az ember teljes élet iránti igényét.

Amilyen nagy horderejű vállalkozás az életminőség javítására irányuló törekvés, olyan kicsi egy ország, különösképpen egy nemzetrészmozgástere. Mindez korántsem jelenti azt, hogy számunkra nem kardinális fontosságú ez a kérdés.

■ Miért nem látjuk előre a társadalmi változásokat?

Nemcsak a politikusokat, de a pszichológusokat és a társadalomtudósokat is meglepte a kommunista rendszer összeomlása. A lélek tudorai azóta is tanácstalanok, egyre kevésbé tudnak kiigazodni az emberek irracionális lelki világán, ezért sértettségükben mind jobban visszahúzódnak és bezárkóznak tudományuk ezoterikus világába. De a szociológusok sem tudtak a rendszerváltás okaira vonatkozóan egyértelmű magyarázattal szolgálni, még kevésbé képesek értelmezni azt a kudarchalmazt, ami rendszerváltás néven a posztkommunista országok nyakába szakadt.

Bizonyos mértékben érthető, hogy a politikai fordulat az egyszerű embereket sokkolta, akik azóta sem tértek igazán magukhoz. A több évtizeden át regnáló kommunista diktatúra alatt leszoktatták őket arról, hogy saját fejükkel gondolkozzanak, senki sem várhatja el tőlük, hogy a társadalmi fejleményeket előre lássák. A szociológusoknak és a társadalom-lélektannal foglalkozó tudósoknak azonban kellett volna, hogy legyen mondanivalójuk a front közeledéséről, még inkább arról, hogy miért találnak olyan nehezen magukra az emberek a fordulat után. Miért nem tudtak élni a kínálkozó alkalommal, és rendezték el másként a dolgaikat? Az egykori kommunista rendszer összeomlásának ezernyi apró árulkodó jele volt, ezeknek az árulkodó jeleknek azonban senki sem tulajdonított különösebb fontosságot, a történelesekben érintett tudományágak szakmai kiválóságai nyugtalankodtak a legkevésbé emiatt. Ezt két példával szeretném illusztrálni.

Közvetlenül a kommunista rendszer összeomlása előtt, 1989-ben egy konferencián eszes emberek a jugoszláv szociológusokat a jövőbeni kilátásokról faggatták. Megkérdezték tőlük, hogyan látják, milyen módon fognak az egyre inkább torzysuló jugoszláviai konfliktusok megoldódni. A lehetséges válaszok között szerepelt a polgárháború, az erőszak, a terrorizmus, ezeket senki sem választotta. A harminc válaszoló közül tizenennyolc úgy vélte, hogy minden marad a régiben, hatan a demokratikus megoldásban hittek, ketten a kommunista pártban, ketten az adminisztratív intézkedésekben, és ketten vetítették előre Jugoszlávia széthullását.¹ A népirtásra és az ország bombázására még a kérdezők sem gondoltak.

Ha akkoriban találomra megszólítottak volna ugyanannyi embert az utcán, mondják már el, mit várnak a jövőtől, bizvást állíthatjuk, hogy többen látták volna előre helyesen a dolgok várható kimenetelét, mint a társadalomtudósok. Vajon miért prognosztizáltak

■
¹ Szerbhorváth György:
*Társadalomkutatás a
háborús évek Szerbiájá-
ból*

ilyen rosszul a szociológusok? Azért, mondhatnánk, mert nem reprezentálták a társadalmat, ideológiailag erősen szelektált csoportot alkottak. Az egyszerű emberek sem mentesek az ideológiai befolyásolástól és a politikai manipulációktól, az értelmiség azonban sokkal inkább érintett ebből a szempontból, egy részük kifejezetten aktív szerepet vállalt ebben a munkában. A fennálló viszonyokhoz fűződő legcsekélyebb érdekltség is a tárgyilagos megítélés rovására megy, a politikai rendszer melletti nyílt elkötelezettség érthetően nemcsak szemellenzőssé, de néha teljesen vakká tesz.

A megkérdezett szociológusok 1989-ben azért prognosztizáltak rosszul, mert személyi érdekltségük és/vagy apologetikus szerepvállalásuk (politikai elvakultságuk) miatt nem vették tudomásul azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek egy egyszerű ember számára akkor már több mint fenyegetőek voltak.

Nagyjából ugyanekkor került sor egy országos pszichológiai konferenciára is. Ez volt az utolsó, amelyen az egykori Jugoszlávia különböző területein élő, különböző nyelven beszélő pszichológusok összesereglettek. Szó volt ezen a konferencián az égvilágon mindenről. A különböző szekcióüléseken referátumok százai hangzottak el, a magas okfejtések közül azonban egy sem foglalkozott a nemzeti viszonyok kérdésével. Az emberi lélek avatott szakértői egyszerűen nem voltak hajlandók tudomásul venni azt a viharfelhőt, amely szorongással töltötte el minden ember lelkét. A kirobbanni készülő etnikai konfliktusnak, amely aztán négy háborúhoz, mérhetetlen szenvedéshez, elszegényedéshez és az egykori Jugoszlávia széthullásához vezetett, nem volt olyan mozgósító jellege, hogy ez a kérdés a tudományos plénumon napirendre kerüljön. A pszichológusok tehát, ha lehetséges, valóságismeretből rosszabbul vizsgáztak a szociológusoknál is.

Természetesen ezek nem kivételes, páratlan esetek a tudomány történetében. A társadalmilag releváns (égető) kérdések tükrében a szakmai-tudományos konferenciák sokszor nem egyebek üres szócséplésnél. A szakma kiválóságai közül többen határozottan azon az állásponton vannak, hogy a társadalomtudományoknak nem is szabad aktuális kérdésekkel foglalkozniuk, mert hiányzik az objektivitáshoz szükséges időbeli távolság. Vannak, akik másként gondolkodnak: jómagam is ezek közé tartozom. A nyolcvanas években elmerültem a foglalkoztam az etnikai viszonyok kutatásával, és ehhez elsősorban a kisebbségek, jelesül a vajdasági magyarság helyzetének rendezetlensége adott indítást.

Az említett konferencián szándékoztam beszámolni kutatási eredményeimről, erre azonban nem volt lehetőség. A konferencia szervezői – nyilvánvalóan a téma kényes politikai természete miatt – ilyen szekciót nem irányoztak elő. Falakba ütköztem más irányban is. A *Nemzeti identitászavarok* című kéziratomat a Forum Könyvkiadó hat évig hevertette a fiókban, mielőtt rászánta volna magát a könyv kiadására. Valójában erre csak a politikai fordulatot követően került sor, miután körmünkre égett a dolog, és az idő átgyalogolt fölöttünk.

■ Minden politika

Nemcsak az egykori Jugoszláviában néztek rossz szemmel arra, aki nemzeti jellegű kérdésekkel kívánt foglalkozni. Így volt ez más országokban is. A nemzeti érzés- és tudatvilág gyökerei a gazdasági és politikai viszonyokig nyúlnak vissza olyannyira, hogy a nemzeti konfliktusok okát a párthatározatokban lehetett megtalálni.

A rosszállást illetően azonban felesleges múlt időben beszélnünk. A kisebbségi léttel járó társadalmi és pszichológiai problémák alapvetően politikai természetű kérdések ma is. Életünknek nincs olyan szegmentuma, amely pszichológiailag értelmezhető, leírható volna anélkül, hogy ideológiai kérdésekbe ne ütköznénk. Az ember társadalmi meghatározottsága miatt nem állíthatunk a helyzetéről, körülményeiről, szükségleteiről, törekvéseiről, gondolat- és érzésvilágáról semmit ilyen vagy olyan politikai rosszállások, de legalábbis az ideológiai részrehajlás vádjának a veszélye nélkül. Nem valami provinciális jelenségről van itt szó. Élünk bárhol a világon, sorsunk alakulása, közérzetünk, gondolkodásmódunk, magatartásunk teljesebb, sokoldalúbb megközelítése, általánosabb érvényű értékelése ma már elképzelhetetlen a világpolitikai helyzetre, folyamatokra, a nemzetközi erőviszonyokra való kitekintés nélkül.

A fentebb mondottakból nem következik, hogy jelenünket és jövőnket illetően mindannyian vak tapogatózásra kényszerülünk, és a tudomány nem tehet életünk jobbítása érdekében semmit. Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy a tudomány fejlesztése költségvetési támogatás függvénye, amiről viszont a politikusok döntenek.

Messzire vezetne annak az elemzése, hogy a politika beavatkozása a tudomány fejlődésébe – és általában a szellemi élet alakulásába – milyen folyamatokat generál, s azok milyen következményekkel járnak.

Elégedjünk meg annyival, hogy a társadalomtudósok mozgástere meglehetősen behatárolt, de az elméleti és kísérleti pszichológusok sem azzal foglalkoznak, amivel akarnak.

Közhelynek számít, hogy a jog a hatalom szolgálatlánya. De vajon melyik szellemi foglalkozásra nem mondható el ez napjainkban? Melyik ágazat az, amelyik nem szorul költségvetési támogatásra? Az értelmiségiek szeretik magukat azzal áztatni, hogy nem foglalkoznak politikával. Úgy tesznek, mintha valamilyen ezoterikus világban élnének, amelyre más törvények érvényesek. Ez azonban önámítás. Ha a dolgokat lemeztelenítjük, minden politika. A tudomány, az irodalom, a művészet afféle elaborált menekülési forma a durva és közvetlen politikai konfrontációk elől, de egyik sem tudja függetleníteni magát a hatalom elvárásaitól.

■ A természettudományos szemlélet korlátai

A politikai-ideológiai függőség jelentős mértékben determinálja a pszichológia fejlődését és mozgásterét. De legalább ilyen meghatározó szerepet játszanak a pszichológiát átítató természettudományos szemlélet korlátai. Szemléleti korlátai miatt a tudomány fő árama el sem jutott azokig a kérdésfeltevésekig, amelyek a mindennapi embereket érdeklik. Például a lélek a pszichológia számára nem létező dolog, holott az emberek egész életük során ezzel vesződnek a legtöbbit. Tárgy- és feladatkörét a pszichológia valamilyen gazdaságilag mérhető hasznosulásban keresi.

Garay Lászlónak van egy cikke, amelynek az a címe, hogy *Természettudomány-e a pszichológia?* Ebben azt fejtegeti, hogy a címben szereplő kérdésre a magukat komolyan vevő pszichológusok általában szeretnek igenlő választ adni. Nem a lélekkel vesződő mágusnak, hanem egy tudomány művelőjének tartják magukat. – Hogyan is gondolhatnák másképpen – mondja Garay –, hiszen egyetemi tanulmányaik során a pszichológiai ismereteiket megalapozó szaktantárgyak mind a természettudomány körébe tartoznak. Ez az oktatási gyakorlat valószínűleg abból adódik, hogy a pszichológia – a többi „valódi tudományhoz” hasonlóan, mint pl. a biológia, a vegytan, a fizika – kézzelfogható dologgal szeretne foglalkozni, amivel a társadalomnak a hasznára lehet. Ebből a szempontból a lélek (vagy az, amit léleknek nevezünk) teljesen irreleváns különösen, ha a hasznosulás szempontjából közelítjük meg a kérdést.

Az agy kutatás, a nyálmirigyekkel kapcsolatos kísérletek, az érzékszervek működésének vizsgálata tudományos szempontból felettebb fontosak, az így nyert ismereteknek azonban nem sok közük van ahhoz, ami az egyszerű embereket érdekli. Azt gondolom, hogy a majmokkal, patkányokkal, laposférgekkel foglalkozó pszichológia túl messziről indít ahhoz, hogy eljusson az emberi szenvedés megértéséhez és a társadalmi konfliktusok kezeléséhez. Nem hiszem, hogy az életminőségünket meghatározó lelki jelenségeknek kizárólag (vagy elsősorban) a feltételes reflexekben, a hormonok működésében, a génekben, a különféle kémiai cserebomlásokban van a magyarázatuk. Nem hiszem, hogy a pszichológia akkor jár helyes úton, ha ugyanazt az utat próbálja bejárni, amit előtte már megtett a fizika, a kémia vagy a biológia. És nem hiszem azt sem, hogy a pszichológia és a valódi természettudományok tárgya közötti különbség az előbbinek a nagyobb fokú bonyolultságában mutatkozik meg.

Vegyünk egy példát! Minden zenemű a fizikai törvényszerűségeknek megfelelően szólal meg, számunkra való jelentésének azonban semmi köze a levegőhöz és a hanghullámok terjedéséhez. Az, amit a zenemű jelent számunkra, nem érthető meg a fizikai törvényszerűségekből. Így van ez a lélekkel is. Az anyagi világ törvényszerűségei a lélekről semmit sem tudnak mondani nekünk. Ahogyan a hangtan nem segít hozzá bennünket, hogy megragadjuk és elmagyarázzuk egy zenemű művészi lényegét, a fizika, a biológia, a vegytan sem alkalmas arra, hogy belelássunk az emberek lelkébe.

■ Az ember megismerésének problémái

Az ember megismerésének több megközelítési módja van. Nehéz lenne megmondani, hogy a természettudomány illetékességi köre meddig terjed a pszichológián belül, hol húzódnak megismerési lehetőségeinek a határai. Voltak, akik a természettudományos pszichológiával egy szellemtudományos pszichológiát próbáltak szembeállítani.

A természettudományos pszichológia tőlünk független tényekkel operál. A pszichológia tárgya azonban nem redukálható maradéktalanul a tényekre. A lélektan esetében olyan tudománnyal van dolgunk, amelyben meghatározó szerepet játszanak az emberi interakciók, az egyszeri és megismételhetetlen szituációk.

Az élet múló, egymást követő, megismételhetetlen pillanatok sora. Ezekre a pillanatokra nem tekinthetünk úgy, mint tőlünk független

természeti jelenségekre, hiszen azok részben saját produktumaink. Közben vizsgálódunk, megváltoztatjuk érdeklődésünk tárgyát is, s közben megváltozunk mi magunk is. Azáltal, hogy az emberek kapcsolatba kerülnek egymással „történelmet csinálnak”. A jövő ezeknek a többnyire kiszámíthatatlan kimenetelű kapcsolatoknak az eredménye.

Életünk egyetlen pillanatára vonatkozóan sem tudjuk pontosan eldönteni, hogy hol a helyünk, mi a szerepünk az élet véget nem érő folyamatában, a dolgok végső kimenetelét illetően milyen funkciót töltünk be a társadalmi interakciókban. Azt sem tudjuk igazán, hogy kezdeményező alanya vagyunk-e valaminek, közvetítő közege egy zajló folyamatnak, vagy éppen szenvedő tárgya mások interakcióinak. Többnyire úgy kényszerülünk döntésre és manőverezésre, hogy egyszerre töltjük be mindhárom funkciót. A negyedik lelki funkció, hogy eközben megfigyeljük a kérdéses folyamatot, és abban értékeliük magunk és mások megnyilatkozásait.

Lehet-e természettudományos értelemben vett tényekről beszélni ebben a folyamatban? El tudunk-e vonatkoztatni attól a közegtől, amelyet megismerni akarunk? Értelmezhetjük-e önkényesen önmagunkat az interakciók alanyának vagy tárgyának? Mondhatjuk-e valamiről, hogy az igazság birtokában vagyunk?

Minden pszichológiai jelenség vizsgálata kapcsolathoz kötött, következtésképpen ahhoz, hogy a másik emberről mondhassunk valamit, előbb magát a kapcsolatot kellene kutatásunk központjába állítani. A pszichológiának szerfelett sokféle ága van, a tanácsot adó és kapó személy kapcsolata azonban sosem vált a kutatás tárgyává. Ennek vélhetően az a hamis feltevés a magyarázata, hogy a pszichológus fölötté áll a dolgoknak: képes megismerni, befolyásolni az embereket anélkül, hogy maga a kapcsolat részévé válna.

■ A kísérletekkel is baj van

Természettudományos beállítódása következtében a pszichológus azt hiszi, hogy ő is – akár a fizikus, a kémikus, a biológus – kedve szerint mérícskélheti, forgathatja vizsgálódása tárgyát. Ez azonban veszélyes önámítás, mert eközben a vizsgált személy is értelmezi a történéseket, és tudva-tudattalanul megpróbálja befolyásolni az interakció kimenetelét. A pszichológus az interakcióban ugyanolyan „játékos”, mint a vele szemben ülő másik ember. Két személy bonyolult „társasjáték” részese, amelyben a hivatalos szereposztás szerint elvileg a pszichológus manőverez a pácienssel (néha ez – akarata

ellenére – fordítva történik), mindenképpen belefolyik a páciens életébe, annak az élete viszont az övébe. Tudományos szempontból nehéz lenne megmondani, hogy melyiküknek – a pszichológusnak vagy a páciensnek – sikerült a másikat valamely folyamat tárgyává tenni. Esetleg mindketten tárgyai egy folyamatnak anélkül, hogy erről tudomásuk volna.

Amikor a természettudományos képzettségű pszichológus a páciensével foglalkozik, úgy próbál hozzá viszonyulni, mint egy természettudós a maga tárgyához: ahogyan a fizikus az áramhoz, a biológus a zöldostoroshoz, a vegyész a kémcsőben levő anyaghoz. Egy természettudóssal nem fordulhat elő, hogy az általa vizsgált anyag bármit is gondoljon a kísérletező tudósról. Elképzelhetetlen, hogy például a zöldostoros kedvébe akarjon járni a biológusnak, a vegyész által kiszemelt sav és bázis ravasz módon igyekezne megghiúsítani a vegyész várakozását. Attól függően, hogy nő az illető, vagy bajszos férfi gyengébben vagy erőteljesebben menjen végbe a kémcsőben a cserebomlás. A pszichológiai kísérletnek viszont ez velejárója. A vizsgált személy viselkedését nagymértékben befolyásolja az a körülmény, hogy a kísérletvezetőt rokon- vagy ellenszenvesnek találja-e. Hasonló torzuláshoz vezet az is, hogy mi a véleménye magáról a vizsgálatról, milyen motívumok alapján vetette magát a kísérletek alá.

A természettudós fejében fel sem merül, hogy kutatási tárgyától a legcsekélyebb mértékben is befolyásoltatná magát, vagy ő próbálná meg azt befolyásolni. Egy kémiai reakció vagy tárgy sebessége nem függ attól, hogy a kutató milyen nemű, milyen bőrszínű, milyen nemzetiségű, életkorú, vallású. Egy pszichológiai kísérletben viszont mindez akaratlanul is sokat nyom a latban, ami nagymértékben befolyásolhatja a kísérlet alakulását.

Talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a pszichológia téves úton jár, amikor a természettudomány normái szerint akar vizsgáldni. És ezen a helyzeten nem segít az sem, ha nem vesz tudomást a lélekről, hanem kizárólag az ember viselkedését tekinti tárgyának. Mindebből nem következik az, hogy a pszichológiai kutatás ne lehetne tudományos, csak más tudományos normák szerint az.

■ A politikai előítéletekről

A mondottakból nem következik az sem, hogy az ember lelki élete megismerhetetlen lenne számunkra. Életünk személyes és társadalmi vonatkozásai közvetlenül is megtapasztalhatóak, csak körül kell

nézni, nyitott szemmel kell járni a világban. És meg kell szabadulni az előítéletektől! Többek között attól, amely szerint az igazság feltárása kizárólag vagy elsősorban tudományos úton-módon, zárt gondolkodás keretében képzelhető el.

Meg kell szabadulni attól a politikai előítélettől is, miszerint mindennapi valóságunk értékelése kizárólag „magasabb perspektívából” közelíthető meg. A „magasabb perspektívát” korábban Moszkva jelentette, ma az Európai Unió és Washington. Ezzel szemben bennünket történetesen a magyar valóságnak kellene érdekelnie elsődlegesen. Az a társadalmi valóság, amelyet naponta megélünk, és kapcsolatainkban, törekvéseinkben, érzelem- és gondolatvilágunkban megjelenítünk.

A társadalomkutatók a tulajdonképpeni valóság megismerése helyett sok esetben inkább azt firtatják, hogy mi rólunk az angolszász szerzők véleménye. Mit illik magunkról állítani? Százával idéznek szerzőket, akiknek semmilyen használható véleményük sincs rólunk. Nem is lehet, hiszen nem ismernek bennünket, távoli ezoterikus világ vagyunk nekik.

Ahhoz, hogy tisztán lássunk, meg kell szabadulnunk a nemzeti keretekbe zárt gondolkodás vádjától, amellyel a lakájmentálisú értelmiségiek illetik a nemzeti sorskérdésekkel foglalkozó szakembereket. Mindig voltak és vannak kozmopolita értelmiségiek, akik gyökértelenségük, marginális helyzetük miatt nemzetek feletti identitást keresnek maguknak. Ezek személyes példájukból kiindulva azt gondolják, hogy a népek is nemzeti létük zárójelbe tételestől (feladásától) várhatják felemelkedésüket. A nemzeti lét zárójelbe tétele azonban a valóságról való megfélemezést jelenti. Esetünkben a magyar valóságról való megfélemezést. A múlt igazságtalanságairól, a bajok gyökereiről, a nagyhatalmi érdekekről, az egyenlőtlenségről való megfélemezést jelenti.

A kozmopolitizmus a valóságban nem létező, hamis egyenlőség-ből indul ki. A bornírt propaganda egy utópisztikus világgal ámit bennünket. Viszonyítási pontként az európai jólétre, a nyugati demokráciára hivatkozik, melynek tükrében ebben a térségben minden maradi, bunkó, nacionalista, mintha nem az ott, hanem az itt élők felmenői lettek volna a gyarmatosítók és a rabszolgatartók. Arról sem szól a fáma soha, hogy a jóléti államok évszázados tökefelhalmozás során alakultak ki, s ezekben az államokban a társadalom széles rétegeinek volt módja a felhalmozásba bekapcsolódni, gyarapodni, takarékoskodni, különböző mértékben tőkessé válni.

Közép-Európában ez másként történt. Itt évszázadok óta terület-rablás, hadisarc, elvonás, adózás nyomorítja az emberek életét. Ma

történetesen a nyugati világ uzsorakamatja. Akármilyen rendszer van, folyamatos a pénzfelvonás, a padláslesöpítés, az eladósodás. Itt mindig csak kiváltságos kevesek számára volt jólét. A többség máról holnapra élt. Az államszocializmus összeomlásával az elszegényedés fokozódott, amely ez idő tájt gyarmati viszonyokra emlékeztet, ahol egy vékony gazdag réteget kivéve a társadalom többsége reménytelenül elszegényedett.

A nyugati modell követése egyelőre nem a jólétet és a szabadságot, hanem a törvénytelen rablást, a féktelen kizsákmányolást, a társadalom eladósodásának fokozódását vetíti előre. A ránk jellemző állapotok eltérnek attól a mércétől, amely a nyugati jóléti államokra jellemző, de körülményeink éppen attól olyanok, amilyenek, mert hiányoznak a jóléti államokra jellemző életforma feltételei. Hogyne hiányoznának, hiszen a jóléti államokat többek között az a politika tartja fenn, amely itt szegénységre kárhóztat bennünket!

Nem az emberek tudatlansága miatt csúsznak lefelé a térség országai immár 16 éve, hanem a világpolitikára jellemző gazdasági és politikai viszonyok generalizálják a mélyülő egyenlőtlenségeket. A minta, a mérce, amellyel megítélnék bennünket, olyan alkalmazkodást követel, ami csak növelni fogja az egyenlőtlenségeket. Elfogadható-e olyan európai rend, amelynek következményeként széles néprétegek helyzete rosszabbodik, míg egy kiváltságos rétegé javul? Mindez érvényes az egyes országokon belüli állapotokra is.

■ A pszichológiai jólét romlása

Ügyszólván mindenki az anyagiaktól várja életminőségének a javulását, holott a szociális beágyazottság és támogatottság a boldogság szempontjából legalább olyan fontos, mint a szociális helyzet. Ahhoz, hogy sikeresen megbirkózzunk a stresszel teli élettel, az egzisztenciális biztonság mellett jó személyi kapcsolatokkal kell rendelkezünk.

Az anyagi biztonság és jólét természetesen alapvető feltétele a tisztességes emberi életnek, de ahhoz, hogy jól érezzük magunkat a bőrünkben, szükségünk van mások pártfogó támogatására, érzelmi segítségére is. Enélkül önértékelésünk csorbát szenved, a stressz krónikus krízishelyzetet eredményez, ami előbb-utóbb mentális egészségünk romlásához vezet.

Mindannyian tudjuk, hogy a rendszerváltásnak nevezett társadalmi változások káros hatással voltak az emberek anyagi jólétére.

Az életszínvonal 20 évet, sőt fél évszázadot visszaesett. Vélhetően ugyanilyen mértékű – ha nem még nagyobb – a pszichológiai jólét terén bekövetkezett romlás annak következtében, hogy a szociális támogatottság csökkent, számos korábbi kapcsolat tönkrement. A rosszabb mentális egészségről számot adó személyek a korábbiaknál (vagy az egészséges személyeknél) kedvezőtlenebb házastársi, munkatársi, baráti kapcsolatban élnek.

Közhelynek számít, hogy a személyes kapcsolatokban bekövetkező változás (a kapcsolat megromlása, válás, haláleset vagy ellenkezőleg: egy új ismeretség, szerelem, házasság, gyermekáldás stb.) kedvezőtlen, illetve kedvező hatással vannak az ember mentális és fizikai egészségére. Minden bizonnyal a mentális egészség romlásával függ össze a gyógyszerfogyasztás ugrásszerű megnövekedése. Magyarországon például egy év alatt 30 százalékkal nőtt!

■ A magyarság állapota

Lelki jólétünket ezer olyan baj nyomorítja, amely elsősorban pszichológiai jellegű kérdés. Nemrégiben a kezembe került egy kutatási beszámoló, amely arról szólt, hogyan alakult az 1956-os forradalom után elítéltek gyermekeinek az életútja, milyen túlélési stratégiához folyamodtak.

Ismereteim szerint a Vajdaságban nem készült kutatás azzal a szándékkal, hogy szociálpszichológiai (társadalomtörténeti, szociológiai) szempontból értékelhető anyagot szerezzünk a kisebbségi sors és mentalitás jobb megismeréséhez. A vajdasági magyarság lelki alkatának megrajzolásához különösképpen hiányzik az 1944-es vérengzések következményeinek a feltárása. Nem tudjuk, hogy miként dolgozta fel ezt a súlyos traumát a vérengzéseket átélt nemzedék. Nem tudjuk, hogyan, miként szereztek erről tudomást a különböző retorziókat elszenvedett szülők gyermekei. Miként érintette, befolyásolta a család, illetve a gyermek életét, pályáját a szülők, rokonok, szomszédok, ismerősök elvesztése? Nem tudjuk, milyenek voltak a megtorlás egyéni és társadalmi következményei, holott a megtorlásnak éppen az volt a célja és értelme, hogy eltervelt, politikailag és pszichológiailag előírányzott, maradandó következményei legyenek.

Vajon hogyan élték meg és kezelték a vajdasági magyarok azt a helyzetet, hogy a hatalom előbb megtizedelte, majd gazdaságilag tönkretette, politikailag kitaszította és stigmatizálta őket? Milyen módon reagáltak le ezt a helyzetet? Milyen visszajelzéseket adtak? Hogyan

viszonyultak a hatalom intézményeihez? Hogyan reagáltak egymás között arra, hogy egy olyan csoport tagjai, amelyet a hivatalos értékelés megbélyegzett, a rendszer politikai ellenségének minősített?

Köztudott, hogy erről a traumáról hosszú ideig nem lehetett beszélni. Többnyire sir sem volt, amit gondolni lehetett volna. Maguk a túlélők is olyan életstratégiát választottak, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a gyermek előtt minél tovább titkolják az igazságot. Az elhallgatás következtében a múlt fokozatosan megszépülhetett olyannyira, hogy a megcsonkított nemzetrész jövőképe a jugoszlávság eszméjében idealizálódhatott.

Tekintettel arra, hogy sem a vérengzést, sem annak következményeit nem lehetett kutatni, a fájdalmas múlt legfeljebb a magántörténelem része lehetett. Csak a legutóbbi időkben sikerült információkat szerezni arra vonatkozóan, hogy ez a magántörténelem miről szól, mit tartalmaz a múltra vonatkozóan. A Hódi Éva által szerkesztett, Nyolcvan év kisebbségben címen megjelent könyv hiánypótló ebből a szempontból. Betekintést nyújt a magánéletek tragédiáiba – mondhatnánk sorstalanságába – három nemzedékre visszamenőleg.

Ez csak egy probléma a száz közül. A magyarság több szempontból is veszélyeztetett: népességében, közösségi tudatában, szociálisan, egészségi téren és mentális állapotát illetően. A közélet tele van kezelésre szoruló, mentális zavarban szenvedő emberekkel. Ahhoz, hogy a helyzet megváltozzon, nemcsak magasabb életszínvonalra, de magasabb szintű mentálhigiénés kultúrára lenne szükség. Ugyanakkor fontos kérdések várnak megválaszolásra, amelyekhez a tudományos kutatások szolgáltatathatnának információt.

Hogyan alkalmazkodik a vajdasági magyarság a szerbiai újkapitalizmus kihívásaihoz? Sikeresen? Kreatívan? Innovatív módon? Mi ragad rá a szerbektől? Magyarországon keres mintát, követendő példát magának?

A rendszerváltás nyertesei – Szerbiában is, Magyarországon is – nem annyira kreativitásukkal, innovatív hozzáállásukkal tűnnek ki, hanem sokkal inkább szabály- és normaszegő viselkedésükkel. Az úgazdagok, akik ma mintául szolgálnak a lecsúszó tömegek számára, gátlástanságuknak és szociális érzéketlenségüknek köszönhetően szedték meg magukat. Mértékadónak kell tekintenünk ezt a magatartást? Ezt kellene tömeges méretekben elsajátítani?

Tegyük fel, hogy nem gátlástalan tolvajlás, hanem a tényleges tanulási készség, a tudás, a munka és a piaci érzék mentén kezd az államszocializmuson nevelkedett népesség differenciálódni. Ez esetben

merőben más helyzetben lennénk. Nemcsak azért, mert a rendszerváltás nyerteseinek köre más emberekből tevődne össze, hanem volna egy követésre érdemes modell is, a jelenlegi helyzettel szemben.

A vajdasági magyarság – egyáltalán a magyar, a szerb, a szlovák, a román stb. társadalom többsége – képtelen azokra az „adaptációs” trükkökre, amelyek az új helyzethez sikeresen alkalmazkodó normaszegő, agresszív, pszichopata réteget jellemzik.

A jövőt meghatározó nagy kérdés: vajon mi lesz annak a vége, ha vagyunkhoz csak normaszegő viselkedéssel lehet hozzájutni?

■ Publikálási lehetőség

Minden hatalom előszeretettel igyekszik biztosítani a különféle tudományágak képviselői számára szakmai lapok létrehozását, abból a megfontolásból, hogy a tudósok ezekben publikáljanak, egymásnak írjanak és ne a széles nyilvánosságnak. Így aztán társadalmi szempontból általában visszhangtalan marad minden új gondolat, bár az új, releváns gondolatok nem a tudományos lapokban szoktak napvilágot látni.

A hatalmi szervek általában nem adnak pénzt komoly terep kutatásra. A társadalomtudomány is kénytelen magára öltetni a megrendelők kényszerzubbonyát. A kutatók azzal foglalkoznak, amire megrendelést (támogatást) kapnak. Általában csak tengődnek, mert senki sem formál igényt az aktuális társadalmi problémák gyökereinek a feltárására.

Különféle központokban, intézetekben, íróasztal mellett készülnek tanulmányok, komolyabb és kiterjedt terepmunkáról azonban nincs tudomásom. Amikor az 1980-as években híre ment egy gyárban végzett fölmérésemnek, amely a kontraszelekció kérdésével foglalkozott, a községi párttitkár megfenyegetett, hogy ha publikálni merem az eredményeket, börtönben fogok kikötni.

■ Gyakorlati kérdések

Meglátásom szerint nálunk szerény társadalmi érdeklődés nyilvánul meg a pszichológia iránt. Elsősorban az egészségügyben és az igazságszolgáltatás részéről mutatkoznak igények a pszichológiával szemben. A legtöbb orvos, bíró és ügyész persze még mindig nem tud mit kezdeni a pszichológiával, de azért mind többen vannak, akik pszichológiai szakvéleményt kérnek. A szociális intézetekben és iskolákban is alkalmaznak pszichológusokat. Arra a kérdésre

azonban, hogy az alkalmazott pszichológusok milyen hatásokkal dolgoznak, nem szívesen válaszolnék. Többször hallottam tanároktól, orvosoktól, jogászoktól a pszichológusokra vonatkozó fenntartásaikról, de lehetséges, hogy ez nem a pszichológiának szól, hanem olyan pszichológusokkal kerültek kapcsolatba, akik nem erre a pályára valók. Más pályán sem jobb a helyzet. Némely hivatás esetében a kontraszelekció sokkal kifejezettebb.

A vajdasági magyar pszichológusok sem érdekképviseleti, sem tudományos társaságot nem hoztak létre, műhellyel vagy önálló folyóirattal sem rendelkeznek. Általában a tudományos kutatók tevékenységének sikeresebb összehangolása érdekében a Vajdaságban két magyar tudományos társaság jött létre, az egyik Szabadkán, a másik Újvidéken. Fontos előrelépést jelent ez a két civil kezdeményezés, a tudományos munkához azonban továbbra is hiányzik az intézményes háttér. Sőt, ahogyan ez lenni szokott, meglátásom szerint ezek a civil kezdeményezések sem igazolták a hozzájuk fűzött reményeket.

Halva született ötletnek bizonyult az intézményépítés is. Jómagam két intézetet hoztam létre: az egyiket 1989-ben (Selye–Szabó Stresszkutató Intézet), a másikat 2001-ben Széchenyi István Stratégiakutató Intézet). Az elképzelés szép volt, sajnos a kutatási projektekhez nem sikerült támogatást szereznem. A kudarc nem tántorított el attól, hogy 2006-ban újabb próbálkozásba kezdjek: Bolyai Digitális Tehetségkutató Stúdió néven új intézményt hoztam létre.

Egy szerémségi magyar falu

¹ Kutatásomat az Arany János Közalapítvány és a Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund támogatta.

² A Szerémség a Dráva és a Száva között jelenti, amely 1918 előtt évszázadokig a Horvát Királysághoz mint a Magyar Királyság társországához tartozott. A magyar és a „szerbhorvát” források hosszú időn át Horvátország keleti részét egységesen Szlavóniának vagy Horvátországnak, illetőleg Horvát-Szlovénországnak nevezték. Ezen belül az irodalom és a népi tájszemlélet egyaránt megkülönböztette a keleti részt, a Szerémséget, a középső területet, Szlavóniát és Horvátországot, melyen inkább Zágráb környékét, illetőleg a Száván túli vidéket (Lika) értették (vö. Kósa 1983: 34). A második világháború utáni Jugoszláviában belső területcseré eredményeként Szerbia kapja a Szerémséget,

Kutatásom¹ helyszíne a szerémségi Dobradó települése, amelynek közösségében, közösségével 2002 óta végzek kulturális antropológiai terepmunkát. Ez a – közigazgatásilag önálló regisztrációja híján lakói szavaival – „nem létező” vajdasági település a szerémségi² szórványtelepülések³ (Maradék, Satrinca, Nyékinca⁴) közül etnikai szempontból az egyedüli szinte teljesen magyar közösség. Dobradó Vajdaság déli részén helyezkedik el, a Dunától délre, lakosai azonban a „vajdaságiakról” mint a Dunától északra élők világáról beszélnek, amely a bácskaiak, a magyarok, sőt a magyarországiak világa is egyben. Magukat ahhoz a „déli” világhoz tartozónak tekintik, amelynek „lakói” a Szerbiában élő szerbek. Az önmagát a „déli világ” lakosaként meghatározó közösség azonban mindig fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy egyben az „északi világ” részese is, hiszen – ahogy ők fogalmaztak – „azért, hogy itt lakunk, azért még mi is magyarok vagyunk”. Etnikai tekintetben szinte homogén közösségről beszélhetünk, hiszen a falu harminc házában szinte csak magyarok élnek. A falu százhuszonöt lakosa közül egy szerb és egy horvát, valamint két, horvát–magyar vegyes házasságban élő család él.⁵ Kutatásom helyszíne tehát egy szórványban élő magyar közösség, hiszen Dobradó azoknak a szerémségi magyar településeknek egyike, amelynek körzetében a 2002-es népszámlálás adatai szerint a magyar etnikai közösséghez tartozók száma az összlakosságnak csupán 1,26 százalékát képezte.

Az utóbbi években az általam vizsgált települést és lakóit több esetben is említette a vajdasági magyar média, a róluk való ismeretek mélységeit azonban a falu változatos megnevezése is jól illusztrálja. A Vajdaság egyetlen magyar nyelvű napilapja, a *Magyar Szó* 2000. június 6-ai számában például a „Szabadkán lebonyolított” *Durindóról és Gyöngyösbokrétáról* számol be, melynek résztvevői között ott volt a Szerémségből a „Dobro Do-pusztai” asszonykórus, amelynek „fellépése után Kern Imre, a szabadkai községi végrehajtó bizottság elnöke azt ígérte, hogy az önkormányzattól viseletet kapnak ajándékba”. Ugyanez a lap 2001. karácsonyi számában Dobradó nem veszett el címmel szól a „Vajdaság egyik legeldugottabb falváról”, ahova „aszfaltút vezet”, s amelynek utcáin sétálva a riporter megállapítja, hogy a „gyerekek nem a magyaróra anyagát gyakorolják”, majd végezetül a következő gondolatokat közli a közösség egyik hetvenkét éves tagjától: „Egy nagy család vagyunk, s ebben a világvégi faluban is

boldogan élünk. [...] És amire igen büszkék vagyunk, az, hogy itt, a talán legdélebbi magyar faluban, itt, ahol idegenekkel vagyunk körülvéve, megtartottuk szokásainkat, jómagam pedig örülök, hogy ezeket a szokásokat átadhattam gyermekeimnek, unokáimnak. A nagy elszigeteltségben mégsem veszünk el...” 2002. április 7-én Feketicsen (Bácsfeketehegy) „A *Tarcal napos oldalán*” című rendezvény keretein belül lépett fel a „*dobrodoli*” Petőfi Sándor Művelődési Egyesület. 2002 júliusában pedig cikksorozat indult *Legyőzött félelem* címmel, melynek témája a magyarigazolványok igénylésének történetei voltak, melyekben a szórványban élő magyarok játszották a főszerepet, így a „kis szerémségi falvak” közül Dobradó is, melynek „magyarjai örömmel fogadták a magyarigazolványt. Ez is – folytatja a cikkíró – szervezetségük eredménye. Magyarul írni azonban kevesen tudnak, az anyanyelvi oktatás hiánya megtette a magáét. Leírtuk nekik saját nevüket magyarul, amelyet utána nagy örömmel írtak a magyarigazolvány-kérelmük alá. A »visszakeresztelt« Stevanok, Nikolák, Bežikák, Ezvedek jó része életében először írta le, hogy István, Miklós, Erzsébet vagy éppen Özvegy. A szép dobradói kislány jó néhányszor leírta magyarul a nevét, és azt mondta, hogy ezt soha többé nem felejtí el. Így legyen!”

A szórványt érintő, főként a Romániában élő „szórványgondok-ról” számos kutatási terv, leírás készült az elmúlt tíz évben, a legelső már 1990-ben Vetési László református lelkész tollából, aki mára a Romániai Magyar Szórványtanács társelnöke. 2002-ben jelent meg eddigi cikkeit, tanulmányait összegező kötete *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon* címmel a kolozsvári Kalota Könyvkiadó gondozásában. Majd például a 2000. évi *Erdélyi Múzeum* 1–4. füzeté mint a szórványproblémát érintő tematikus szám jelent meg, melynek lapjain Péntek János *Láttelel a szórványhelyzet nyelvi következményeiről* címen írt összegezését olvashatjuk. Meglátásait Tóth Pál Péter *Szórványban* című kötetének gondolataival ötvözi, melyek alapján arra a következtetésre jut, hogy a szórványközösségek nyelvhasználatát illetően „egynyelvű redukcionizmussal” találkozhatunk, amely abban nyilvánul meg, hogy az ezekben a közösségekben használt „két nyelv korábbi, viszonylagos természetes és kölcsönös viszonya (amelyben mindkét irányú természetes asszimiláció is folyamatosan benne volt),

cserébe Horvátországhoz csatolják a baranyai háromszöget. E területek vitája majd a délszláv háborúban folytatódik (vö. Köztes-Európa 1997: 698).

Jelenleg Szerbia, ezen belül a Vajdaság része.

³ A *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* például szórványnak azt a magyar nemzetiségű közösséget tekinti, amely esetében a nagyobb gazdasági-kulturális központ nem elégíti ki az anyaváros (lásd anyaország) funkcióit, ezért ha környező, esetleg magyar lakosság lakja is, közvetlen kulturális kapcsolata nincs magyar intézményekkel vagy nagyobb, homogénebb magyar közösséggel.

⁴ Szerbül: Maradik, Šatrinci, Nikinci. A *Magyar helységnevező-azonosító szótár* (Lelkes 1992) Nikincit Nikinceként azonosítja (én Nyékincának is hallottam helybeliektől).

Šatrincáról és Dobradolról viszont nem tud.

⁵ Dobradó 126 lakosa közül 113 magyar, 8-an vallották magukat jugoszlávnak, míg etnikai tekintetben 5-en szerbek.

kiegyensúlyozott kétnyelvűsége megbomlik, és egyre inkább a külső hatalmi tényezők határozzák meg a másodnyelvi dominanciát, általában a nyelvi folyamatok irányát”. A fenti problémát a következő, általa „kulcsszavaknak” nevezett olyan kategóriákhoz köti, mint „elszigetelés”, „kiszorítás”, „szétszórás”, „elidegenítés”, „felszámolás” (vö. Péntek 2000: 287–290).

Mindezek ismeretének tükrében kutatásom meghatározó kérdései a következők voltak: milyen válaszokat adnak, adhatnak a Dobradóban élő mikroközösség tagjai a folyamatosan változó politikai-gazdasági-társadalmi változásokra; milyen hatással vannak ezek a közösség interetnikus kapcsolataira; válaszaik mennyiben fogalmazódnak meg másként a vajdasági tömbmagyarság válaszhalmazaihoz képest; valamint melyek azok az identitást meghatározó tényezők, amelyek végigkísérik a közösség mindennapjait; továbbá mennyiben különülnek el mindezek a vajdasági tömbmagyarság közösségeiben végzett terepmunkák, szociolingvisztikai felmérések eseteiben meg tapasztaltaktól? A fenti kérdések megválaszolásának kiindulópontja a közösség nyelvhasználatának vizsgálata volt, amit egy nyelvhasználati kérdőív segítségével igyekeztem rendszerbe foglalni. Kutatásom kezdeti kérdéseit a folyamatos terepmunka bővítette és egészítette ki.

Tanulmányom célja tehát egy szórványban élő közösség néhány szociolingvisztikai és nyelvi antropológiai aspektusának feltárása, melyek alapján bemutathatóvá válnak a Dobradóban élő mikroközösség kultúrájának aspektusai. Tanulmányomban a fenti kérdésekre adott válaszlehetőségek, továbbá a kutatott közösség mindennapjainak megélése által megfogalmazódó további kérdések bemutatására és értelmezésére törekedtem úgy, hogy mindezt a közösség belső narratíváinak segítségével kíséreljem meg. A közösségbe való befogadásom egyik döntő aspektusa volt az – ahogy ők fogalmaztak –, hogy „nemcsak gyűssz meg mész, mint az újságírók, akik egy óra hosszat maradnak, aztán meg azt írnak, amit akarnak”. Befogadásomnak ezzel az első döntő lépésével kaphattam meg azt a lehetőséget, hogy a mikroközösség „felszíni” tartalmain kívül annak mély, belső valóságait is megismerhessem, majd pedig újabb kérdéseket fogalmazhassak meg.

■ Megközelítés és módszer

„Majd kiszeditek belőle, ami nektek köll.”

2002 júliusában kezdett kutatásomat két irány jellemezte, ugyanis közösségemet egymást kiegészítve mind a szociolingvisztika, mind pedig a nyelvi antropológia kulturális antropológiai szempontrendszere irányította. Vizsgálódásaim elsősorban a szociolingvisztika és a kulturális antropológia által egyaránt alkalmazott részt vevő megfigyelésen és holisztikus szemléletmódon alapuló módszerek alkalmazása volt, mely által lehetővé vált, hogy a terepen az általam megfigyelt rendszert teljes kulturális kontextusában láthassam. Ahhoz ugyanis, hogy a kutató „betekintést nyerjen” egy kultúra világába, és az emberek viselkedését értelmezhesse, a jelenségeket „életükben kell vizsgálnia”, azaz az eseményeket a végrehajtó emberrel együtt kell szemlélnie, „cselekvőre orientálnak” kell lennie (Geertz 1994: 182), hiszen a kulturális jelenségek „nem önmagukban, hanem az emberhez való relációjukban nyernek értelmet, s vizsgálatuk is csak úgy lehet eredményes, ha az összefüggések bonyolult és sokirányú rendszerébe ágyazva igyekeznek megragadni őket” (Vajda 1948: 221).

Értelmezésem során igyekeztem a vizsgált kultúrát annak tagjai szemszögéből szemlélni úgy, hogy a terepen tartózkodva „kulturális zárójelbe” tettem (vö. Geertz 1994: 187) önmagam kultúráját. Ezt a megközelítési módot erősíti az is, hogy dolgozatomban a kultúra „*leírásakor*” azokat a fogalmakat – szó szerinti és nemcsak szó szerinti értelemben – alkalmazom, amelyekkel a vizsgált közösség tagjai is megfogalmazzák, értelmezik élményeiket. Szó szerinti értelemben például a rögzített interjúk papírra vetésekor törekedtem arra, hogy azok „köznyelvesítését” elkerüljem, súlyt fektetve az adott közösség nyelvhasználatára, hiszen ez az aspektus a kutatás szempontjából egyik leginkább előtérbe helyezett vizsgálódási területem volt. Elengedhetetlennek tartottam továbbá a relativista megközelítést, elfogadva a kutató közösség „hagyományai által meghatározott” értékrendet (vö. Borsányi 1988: 56–57), a „zavarosnak tűnő cselekedetek és képzetek mögött [is] a mintát és az értelmet keresve”. (Hollós 1995: 5–6; vö. Prónai 1995: 41) A fent említett – a közösség által használt – fogalmakat igyekszem olyan kontextusba ágyazva használni, amelyet a fent említett tudományos „szókinccs” és „szemléletmód” rendszerez (vö. Niedermüller 1993; Geertz 1994; Boglár 1995; Hollós 1995; Prónai 1995: 15–54; Papp 1999: 251–262).

⁶ Természetesen a mindennapi rítusokat is beleértém.

⁷ „A szimbolikus cselekvésekbe, magatartásformákba, rítusokba ágyazott, az azokban kifejezett, az azok által hordozott társadalmi valóság megismerése, ehhez pedig a rendszert nem verbális, de legalábbis a lényegét tekintve nem verbálisra épülő közlési módok kifejezett kódjainak dekódolása szükséges [...] Számos résztvevő nincs tisztában az adott rítusba ágyazott speciális üzenettel (a rítussal kapcsolatos kognitív ismeretek eltérőek). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az üzeneteket nem fogják fel, és hogy ezért azok nem gyakorolnak hatást magatartásukra, világgépükre, világmagyarázatukra, életükre” (Borsányi 1988: 73–74; vö. Papp 2000: 8).

⁸ „Az antropológiában a cél az, hogy a terepmunka eredményeiből összeálljon kép tárgyalagos legyen, [...] a módszeres építkezés

A fenti szemléletmód segítségével igyekeztem „betekintést” nyerni (A. Gergely 1996: 48) mások kulturális környezetébe, ezáltal törekedve a „mély megértés” képességének elérésére, vagyis arra, hogy a vizsgált közösség megnyilvánulásainak legfinomabb árnyalatait is megértsem (Leach 1996: 45). A „betekintés” feltétele továbbá a hosszabb ideig tartó terepmunka volt, melynek során a folyamatos részvétellel a közösség mindennapjaiban a kultúrát egyidejűségében mint „élő kultúrát” tanulmányozhattam (Boas 1938: 674).

A közösség életében való huzamos részvétel folytán képessé válhattam az úgynevezett „lelki pillanatok” (vö. Marót 1940: 143–187) megélésére is, ugyanis „egy rítus⁶ jeleinek és jelrendszereinek dekódolása, a látható, megfigyelhető jelenségek »üzeneteinek« értelmezése a kultúra láthatatlan mélyrétegének, belső világának felismeréséhez vezethet”, melyhez „szükség van a kutató »felindultságára«, empátikus és intuitív képességére”. Ugyanis „a terepmunka során, az intuitív felismerés révén átérezzük az adott kultúra rezdüléseit, megérezzük, adaptálódunk ahhoz a szavakban ki nem fejezhető, le nem írható dimenziójához, amely az adott kultúra »láthatatlan« mélységeit tárja fel előttünk”. Ezáltal derülhet fény a „ki nem mondott dolgokra is”⁷ (Papp 1999: 251–262).

Kutatásom célja volt tehát a „szubjektív megértés” (is), vagyis hogy „rámutassak a magatartásformák adott közösségen belüli rendszerére, közösségi és egyéni jelentőségére és értelmére” (Borsányi 1988: 57), az, hogy a „legapróbb részletekből kiindulva közelítsek a feltehető általános megjegyzésekhez, megállapításokhoz az általam kiválasztott emberek közösségéről” (Papp 1999: 254) a szociokulturális rendszer összefüggéseibe helyezve azt, hiszen „nem feledkezhetünk meg a társadalomról mint a kultúra hordozójáról” (Sárkány 1990: 292; vö. Boglár 1995: 44).

Fontos továbbá megemlítenem, hogy kutatásom, majd dolgozatom megírása során igyekeztem „kívülről” szemlélni, „hogyan, miként vettem részt belülről”, valamint törekedtem az „émikus” és „étikus” szempontok együttes érvényesítésére is (vö. Borsányi 1988: 80).⁸ Ugyanis ezek megtartása nélkül lehetetlen a „fordítás” az eltérő világok között (vö. Prónai 1995: 41).

Dolgozatom kiindulópontja a dobradói mikrotársadalmának nyelvhasználata, ezen belül is elsősorban a közösség nyelv választási stratégiái voltak. Ezek vizsgálatában kiegészítette egymást a szociolingvisztika és a kulturális antropológia módszertana, ugyanis „az egyes emberek beszélt nyelvük által adaptálódnak az adott

társadalmi környezethez”⁹ (Levinson 1996: 709), vagyis egy közösség tagjainak nyelvhasználatát befolyásolják a közösség vallási, politikai, etnikai stb. aspektusai, így nem kellett attól tartanom, hogy a részt vevő megfigyelés módszerének alkalmazásakor „csupán esetleges és véletlenszerű adatokhoz juthatunk, olyanokhoz esetleg nem is, amelyeket vizsgálni szeretnénk”. (Kiss 1995: 42)

Kutatásom első fél évének módszertanát elsősorban a fent kifejtett részt vevő megfigyelés jellemezte, azonban ebben az időszakban is számos interjút készítettem. A Labov által kiemelt hétfajta módszer¹⁰ közül az általa is hangsúlyozott részt vevő megfigyelésen kívül még „egyénekkel foglalkozó felmérést”, „lakóhelyi tanulmányok során készített interjúkat”, „csoportüléseket” rögzítettem. Így e „többfajta módszer összekapcsolását” egészítette ki nyelvhasználati kérdőívem, melynek teljes változatát a tanulmány végén közlöm.

A kérdőíves felmérést tíz háztartás tagjaival végeztem el. Valamennyi esetben én kérdeztem, és írtam be a válaszokat, illetve diktafonnal a hanganyagot rögzítettem. Legfiatalabb adatközlőm 9, legidősebb pedig 80 éves volt. Minden háztartás valamennyi tagjától végigkérdeztem a kérdéssort, így mind férfiak, mind nők, mind pedig gyerekek is részt vettek felmérésemben. Mivel kérdőíves kutatásomat télen végeztem, így a feltevésekor megkérdezésekor szinte az egész család jelen volt ugyanabban, a télen nappal fűtött helyiségben, sok esetben végighallgatva és kommentálva az éppen kérdezett válaszait. Mivel mindennek hanganyagát rögzítettem, a kérdőív kiértékelésekor ezeket a megnyilatkozásokat is segítségül hívtam értelmezésemben.

Kutatásaim során több mint fél évig tartó részt vevő megfigyelő jelenlétem után alkalmaztam a nyelvhasználati kérdőívet. Kérdőívem összeállításához Susan Gal (1979) Felsőőrben alkalmazott, a Nyelvi másság dimenziói – a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetősége NKFP 5/126/2001. számú projektum sztenderd kérdőívét, valamint *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című sorozat köteteinek kérdésanyagát használtam forrásul, melyeket korábbi tereptapasztalataim formáltak közösségemre szabottá. A kérdőívek lekérdezésekor azonban további változtatásokra is sor került, ugyanis kérdőívem nyelvhasználatát, vagyis azt, hogy hogyan tettem fel kérdéseimet, mindig az adott szituáció határozta meg.

Már kezdeti kérdéseim esetében kiderült ugyanis, hogy a közösség tagjai számára nem ismertek a *vallás* és a *nemzetiség* kifejezések. Valamennyi esetben a *Milyen vallású?* kérdésre a kérdezett nemzetiségét kaptam válaszul, a következő kérdésekre pedig, hogy *Milyen*

az adatgyűjtésben feltétele annak, hogy a kutató, aki a terepmunka során szubjektív – azaz émikus – módon, tehát kellő empátiával megértette a közösségben zajló eseményeket, viselkedéseket, szokásokat, és tényszerűen dokumentálta azokat, a feldolgozásnál objektív – vagy ahogy a strukturalista-funkcionalista antropológiai iskolákban az émikus páráként nevezik, étikus (etic) módon tudja áttekinteni, rendszerezni, elemezni és tágabb társadalomtudományi összefüggések közé helyezni azokat [...] Az émikus és étikus szempontok együttes érvényesítése teszi lehetővé, hogy egy adott rendszer jellegzetességeinek megállapításánál a csak belülről megragadható tények kívülállóként is értékelhetők legyenek” (Borsányi 1988: 80).

⁹ Ahol azonban a társadalmi környezetek nem azonosak (isomorphic).

- 10 Labov hétfajta módszerrel határoz meg: „egyénekkel foglalkozó felmérések”, „a lakóhelyi tanulmányok során készített első interjúk”, „folytatólagos interjúk”, „csoportülések”, „részletve megfigyelés”, „telefonos interjúk”, „gyors és névtelen felmérések”. Bár kiemeli, hogy „egyik módszer sem tökéletes minden szempontból”, azonban „többfajta módszer összekapcsolása” lehetővé teszi, hogy „végső célunkra összpontosítsunk” (vö. Labov 1988: 22–47)

nemzetiségűnek tartja magát? szintén ez volt a válasz. Így kiderült, hogy a közösség tagjai számára a két kifejezés egy-egy közösséghez (felekezethez, etnikai közösséghez) való tartozásra vonatkozott, azonban mégsem ismerték azoknak pontos jelentését, ugyanis amikor szerb nyelven tettem fel ezeket a kérdéseket, a *Milyen vallású?* kérdésre a felekezethez való tartozást határozták meg. E két kérdést azonban valamennyi esetben először magyarul tettem fel, minek következményeképpen kiderült, hogy a megkérdezettek közül senki sem volt tisztában e két fogalom pontos jelentésével. Így a fogalmak magyar nyelven történő körülírásával (pl. Mit karikáz be a népszámláláson, ha megkérdezik, hogy magyar, szerb, horvát vagy jugoszláv?), illetve szerb nyelvre történő lefordításával kiderülhetett, hogy mi is a pontos jelentése ezeknek a szavaknak a vizsgált közösség tagjai számára.

A *Hivatalos ügyek* témakörében a *Hogy beszél az ügyintézővel, ha az magyar?*, illetve a *Hogy beszél az anyakönyvi hivatal alkalmazottjával, ha az magyar?* kérdések esetében két adatközlőt kivéve senki sem találkozott ilyen esettel. A két említett adatközlő közül az egyik egy már „elhalt” embert említett: „Hát, volt előbb egy ember, aki a községünkön dolgozott, magyar ember volt, satrincai, ismertük. Vele magyarul beszélünk, de elhalt az ember, és most már szerb nyelven beszélünk, mert mindenki szerb.” A másik kérdezett családjuk „*matičarját*” [anyakönyvvezetőjét] említette például: „Van a *matičarunk*, magyar, de magyarul szoktunk beszélni. Vannak mellette szerbek is, de itten van egy nagynénja [nagynénje], akkor tudjuk, hogy magyar, és akkor magyarul beszélünk.” Ez a „*matičar*” azonban nem volt azonos a többi vizsgált család „*matičarjával*”, így tehát egyedi példával állhatunk szemben. Mindkét esetben fontos kiemelni, hogy az említett magyar etnikai közösséghez tartozó ügyintézők mindkét esetben – ahogy az az interjúrészletekből kiderült – a közösség „kisrégiójából”, Dobradóból, illetve Satrincáról származnak, így a magyar nyelv hivatalos helyen történő használatát döntően befolyásolta a közös ismeretség ténye is.

A *Munkahely* címszó alatt szereplő kérdések is sok esetben kimaradtak, ugyanis a közösség tagjai közül valamennyien otthon dolgoznak – ahogy az egyik néni fogalmazott: „mindent teszek-veszek itt a háznál”, így foglalkozásuk meghatározásakor is magukat mint „földműveseket”, „parasztokat”, „parasztasszonyokat”, „háziasszonyokat” jelölték meg, vagy mint „mindeneseket”, akik elmondták, hogy „éppen azt csinálom, amivel van a munka”. A megkérdezettek egy része nyugdíjas, másik része pedig Ürögben [Ireg] a „*zadrugában*”

[szövetkezetben] dolgozott, ami azonban elköltözött, így munkahelyük megszűntével valamennyien otthoni munkára kényszerültek. Azok viszont, akik valaha „munkahelyen” dolgoztak, válaszoltak ehhez a témához kapcsolódó kérdéseimre.

A *Meg tudja-e állapítani ügyfeleiről, hogy milyen anyanyelvűek? Minek alapján?* kérdését azonban valamennyi adatközlőmnek fel tettem *Meg tudja-e állapítani az önnel szembe jövőről, hogy milyen anyanyelvű?* módosítással, melyre a közösség tagjai szintén érdekes válaszokat adtak.

■ A dobradói beszélőközösség

Dobradó etnikai összetétele szempontjából – ahogy azt már fentebb is említettem – szinte teljesen homogén közösségnek tekinthető. A közösség a falu harminc házának százhuszonöt lakója a magyarok etnikai közösségéhez tartozókon kívül egy szerb és egy horvát családból, illetve két, horvát–magyar vegyes házasságban élő családból áll. Az egyik horvát–magyar vegyes házasság fia magát „kevertnek” vallotta: „Én olyan kevert vagyok. Ha megyek Magyarba, kérdezik, hova megyek, mondom: haza. Mikor már gyűvök erre, kérdik hova mék, mondom: haza.” A település sajátos helyzetét támasztja alá az is, hogy egy szórványban élő közösségről beszélhetünk. Azonban mielőtt pontosabban meghatároznám, fontosnak tartom, hogy kitérjek az általam vizsgált közösséget is érintő eddigi eredményekre.

Ezek közül két kutatást emelnék ki: Göncz Lajos *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)* (1999) című szociolingvisztikai kutatásait összegező monográfiáját, valamint Gereben Ferenc *Identitás, kisebbség, kultúra* (1999) című monográfiáját, amely a szerző szociológiai felméréseit közli a „közép-európai magyar népesség körében”. Azért tartom fontosnak az említett kutatások eredményeinek néhány gondolatát összegezni, mert mindkét eset a Vajdaságot mint régiót tárgyalja, a vajdasági magyar nyelvről, a vajdasági magyarokról általában beszél, mely nagyközösségnek tagja az általam vizsgált közösség is. Így dolgozatom további fejezeteiben közösségem nyelvhasználatáról kialakult eredményeimet Göncz Lajos eredményeivel is összehasonlítom.

Göncz Lajos monográfiájában a vajdasági magyarság egyéni és közösségi kétnyelvűségének determinánsairól és annak következményeiről kíván „adalekul szolgálni”, vagyis „megpróbáltunk rávilágítani azokra a társadalmi jelenségekre, amelyek a vajdasági magyarság mai

¹¹ A magyar–szerb nyelvi kontaktus esetében kiemeli, hogy genetika-ilag távol álló nyelvek közötti kapcsolatot: a magyar a nem indoeurópai nyelvek finnugor ágához, a szerb az indoeurópai nyelvek délszláv csoportjához tartozik. A két nyelvi struktúrái között jelentős eltérések vannak (Göncz 1999: 61–62).

¹² A kétnyelvűségnek közösségi és egyéni típusai közül a következőket sorolja fel: a közösségi kétnyelvűség típusai szerint additív-hozzáadó, szubtraktív-felcserélő kétnyelvűségi helyzetről a közösség viszonyulása alapján, a csoport szerint pedig elit, népi, egyoldalú és kétoldalú kétnyelvűségről beszél; az egyéni kétnyelvűség fajtái a következmény alapján hozzáadó, felcserélő, a második nyelv elsajátításának ideje szerint korai, késői, a nyelvek elsajátításának sorrendje alapján lingvizmus, glottizmus, a nyelvek

nyelvi helyzetéhez vezettek”, továbbá arra is rámutat, hogy – az általa megkérdezett adatközlők válaszai alapján – milyen mértékben tér el a vajdasági magyar beszélőközösség nyelvhasználata a standard magyar nyelvi normától, amelyről összegezésében leszögezi: „ahhoz, hogy a vajdasági magyarság anyanyelve külön nyelvvé fejlődjön, amely nem lenne magyar nyelvváltozat, nincsenek meg a feltételek”.

A vajdasági magyar–szerb¹¹ kétnyelvűségről a kétnyelvűség típusai¹² szerint a közösség szempontjából mint „népi” és „egyoldalú” kétnyelvűségről beszél. A „népi kétnyelvűség” a nyelvi kisebbségi csoportokat jellemzi, amelyek tagjai – ahogy fogalmaz –, hogy fennmaradhassanak, rákényszerülnek a többségi nyelv tanulására. A kétnyelvű változat „egyoldalúságát” pedig az jelenti, ha az egyik nyelv dominánsabb, így használata is több szintéren nyilvánul meg. Az „egyoldalú kétnyelvűség” esetében az egyik nyelvi csoport, tehát a kisebbségi kétnyelvű, míg a másik, az államnyelvet anyanyelvként használó csoport tagjai egynyelvűek (vö. Kiss 1994: 102).

A Vajdaságban beszélt nyelvek tekintetében két csoportot tárgyal: a szerb nyelvet és a magyar, illetve a magyarra hasonló jogállású nyelveket. E két csoport elkülönítésére funkcióbeli különbségükre hívja fel a figyelmet, vagyis arra, hogy míg a szerb nyelv a Vajdaságban mindhárom nyelvhasználati szinten (családias-mindennapi, közéleti-szakmai, publicisztikai-szépirodalmi) maradéktalanul betöltheti összes funkcióit, addig a másik csoport tagjai, ezek közül is leginkább a vajdasági magyar nyelv nyelvhasználata a „legalsó”, „családias-mindennapi” és a „legfelső”, azaz „publicisztikai-szépirodalmi” szinten aktív.

A vajdasági magyar nyelv státusának szempontjából két tényezőt emel ki: az 1991-ben a Szerb Képviselőház (szerb országgyűlés) által elfogadott *A szerbhorvát nyelv és a nemzetiségi nyelvek hivatalos és közhasználatáról szóló törvényt*, valamint az oktatási törvényeket. Ezek alapján a vajdasági magyar nyelv státusát – Kloss (1967: 15) öt fokozatát figyelembe véve – a harmadik és részben a második fokba sorolja be, miszerint a vajdasági magyar nyelv esetében a kisebbségi nyelvhasználat hatósági engedélyezése különféle módon történik (közoktatásban, nyilvános hirdetményeken, közkönyvtárakban stb.), azonban a kisebbségi nyelvnek nincs hivatalos státusa; megfigyelhető továbbá olyan aspektusa is, amikor egyenrangú más nyelvvel, nyelvekkel a közösségek szintjén; valamint hozzáfűzi, hogy számos nyelvhasználati szintéren a vizsgált nyelvvél való tolerancia a privát szférába szorul vissza.

Ő is kiemeli, hogy a különböző államokhoz való tartozás által a magyar nyelvet beszélő közösségek más nyelvet beszélő közösségekkel való kapcsolatából nyelvi differenciálódás jött létre (vö. Kiss 1994: 93), amely által a magyar nyelvnek így kialakult változatairól beszélhetünk, amelyek országonként sajátos vonásokra tettek szert; Pete (1988: 780) meghatározása szerint itt a „magyar nyelv állami változatairól” beszélhetünk. Ennek következménye a magyar nyelvnek a nyelvek csoportján belül egyfajta „pluricentrikus” vagy „többközpontú” meghatározása (vö. Göncz 1999: 135).

Összegezésében a szórványhelyzetben élő közösségek nyelvhasználatára is kitér, melyek esetében a „nyelvcsere veszélyéről” szól, melyet a „nyelvvesztés” eredményeként értékel. Hangsúlyozza továbbá, hogy mindez hatással lehet az „identitásváltás folyamatára”. Majd kiemeli: „Mai ismereteink tükrében egyértelműnek tűnik, hogy a szórványban élő magyarok csak akkor képesek gyerekeiknek átörökíteni anyanyelvüket vagy legalábbis elodázni a beolvadást, ha otthon kizárólag magyarul beszélnek, és a gyerekek magyar tannyelvű iskolába járnak” (vö. Göncz 1999).

Gereben Ferenc kutatásai során hét, határon túli régióban élő magyar adatközlőcsoportra támaszkodott. Kutatásai közül egy fejezet foglalkozik az általa vizsgált közösségek nyelvhasználatára vonatkozó adatok összegezésével. Kérdőíve a hétköznapiak néhány színterének (munkahely, üzletek, hivatalok, szűkebb családi, baráti kör) nyelvválasztását érintette. Eredményei alapján arra a következtetésre jutott, hogy vizsgált közösségeinek tagjai interetnikus és interkulturális szempontból „nyitottak”, főként az „urbanizált, szellemi foglalkozású, értelmiségi réteg”. Felhívja azonban a figyelmet ennek a jelenségnek a „kényszerlemeire” és „aszimmetrikus vonásaira”. Ugyanis „diszkriminációs tendenciát” vél felfedezni, mely szerint a domináns szerepű kisebbségi anyanyelv legadekvátabb társadalmi közege a falusi társadalom és az „alacsonyan kvalifikált rétegek”. Ezáltal arra a következtetésre jut, hogy a „kisebbségi helyzet degradálta a kisebbségi nyelvhasználat társadalmi presztízsét” (vö. Gereben 1999: 49–55).

Kiss Jenő *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat* (1994) című kötetében a Kárpát-medencében kisebbségi helyzetben élő magyar beszélőközösségek nyelvváltozatainak és a magyarországi magyar nyelvi változatoknak a különbségeit a következő pontokban rögzítette: eltérést említ a magyar nyelv használati arányában, amely a köznyelv, a szaknyelv (rétegnyelvek), a szleng, az argó és a hobbinyelv esetében kisebb, a nyelvjárások esetében pedig na-

ismeretének szintje szerint domináns, balansz, receptív, produktív, a szemantikai hasonlóság/különbség alapján mellérendelt, összetett, a nyelvek elsajátításának/tanulásának módja alapján pedig „természetes” és „ellenőrzött”/iskolai típusokat jelöl meg.

gyobb; kisebbnek ítéli a magyar nyelvváltozatok kölcsönhatását; a nemzedékek nyelvhasználatában jelentkező különbségek kisebbek; a legjellemzőbb különbségek az államnyelv és a kisebbségi nyelv kölcsönhatásával létrejövő kontaktusjelenségek; valamint a kisebbségi közösségek nyelvhasználata nyelvjárásiabb, mint a magyarországi magyaroké (vö. Kiss 1994: 94)

Lanstyák István *A magyar nyelv Szlovákiában* (2000) című monográfiájában a Szlovákiában beszélt magyar nyelvváltozatok következő főbb különbségeit említi a Magyarországon beszélt magyar nyelvváltozatokhoz képest: kontaktusjelenségek előfordulása a nyelvi rendszer minden síkján; nyelvjárásiabb nyelvhasználat, a „nyelvhelyességi szabályoktól” való gyakoribb eltérés; nagyobb nyelvi bizonytalanság, ezáltal gyakoribb nyelvbólítás, hezitáció stb. a formálisabb beszédhelyzetekben; nagyobb fokú hiperkorrekció, normatúlteljesítés; régiesebb, mert a magyarországi újítások később jutnak be, vagy be sem jutnak a szlovákiai nyelvváltozatokba (vö. Lanstyák 2000).

Csernicskó István pedig Magyarország és Ukrajna (Kárpátalja) magyar nyelvváltozatainak „legszembevetőbb” különbségét a fentiekhez hasonlóan a kódváltásban és a szókölcsonzésben látja, továbbá gyakorisági eltérésben az egyes változók változatai között, valamint felhívja a figyelmet a jelentéskölcsonzés aspektusára is, amelynek esetén egy szó jelentése új jelentéssel bővül a másik nyelv hatására (vö. Csernicskó 1998).

A fent említett tanulmányok esetében számos olyan érintkezési pont jelent meg, amelyek érintik az általam vizsgált közösséget, így a következőkben valamennyi esetben igyekszem a fentiek, illetve az általam megfigyelt jelenségek párhuzamba állítására.

Az általam vizsgált közösség, vagyis a dobradóiak – ahogy az a fent összefoglaltakból is kiderült – a Göncz Lajos által használt beszélőközösség-kategória alapján a vajdasági magyarok közösségének része, így esetükben is kétnyelvű közösségről beszélhetünk, hiszen mindennapi érintkezéseik során két nyelvet használnak kommunikatív, szociokulturális szükségleteiknek megfelelően. Esetünkben kollektív kétnyelvűségről beszélhetünk, ugyanis az azonos területen élő beszélőközösségek különböző jellegű és kiterjedtségű kapcsolataik következtében érintkeznek egymással.

Dobradó a Vajdaságon belül a szerémségi régióban található, ahol nemcsak a szerb és a magyar, hanem a horvát beszélőközösség tagjai is jelen vannak a közösségek interakciói során. Az általam vizsgált mikroközösség mindennapjaiban is mindhárom nyelv¹³ jelen van.

■
¹³ A szerb és a horvát „nyelv” a jelenlegi „hivatalos” nyelvtudomány álláspontja szerint az egységes szerbhorvát vagy horvát-szerb nyelv „keleti”, illetőleg „nyugati” nyelvjárása, dialektusa (tekav és ijekav, azaz e-zó és ijé-zó dialektus).

Kérdőíves felmérésem során azonban kiderült, hogy a kérdezettek számára a szerb, illetve a horvát nyelv közötti különbségtétel azokban az esetekben nyilvánult meg csupán, amelyekben egy olyan beszélgetőpartnerrel való beszélgetésre kérdeztem rá, amikor egyértelmű volt a közösség tagjai számára, hogy az a horvát etnikai közösség tagja. Ilyen eset volt például a pappal való beszélgetések nyelvére való rákérdezés. A többi esetben azonban adatközlőim döntő többsége csupán a magyar és a szerb nyelvet említette. Fiatalabb adatközlőim közül azonban voltak olyanok, akik a pappal való beszélgetést szerb nyelvűnek, a szerb etnikai közösséghez tartozó orvossal való beszéd nyelvét pedig horvát nyelvűnek ítélték, amikor azonban rákérdeztem a két nyelv közötti különbségekre, fiatalabb adatközlőim valamennyi esetben a „mindegy az, egyforma, csak vannak ilyen szók, hogy kruh [horvátul: kenyér], meg máshogy mondják a levest, de mink azt horvátul is szerbül mondjuk”.¹⁴ Idősebb adatközlőim e két nyelv közötti különbségtétel esetében hangsúlyozták azok külön létének voltát: „Van különbség – hangsúlyozta egyik adatközlőm –, máshogy mondják, vannak más szavak is, de mink azokat nem tudjuk.” Egyik adatközlőm, akinek édesapja horvát, kérdéseimre adott válaszai esetében gyerekeivel való beszélgetésének nyelvét a „*magyarul is, meg horvátul is*” kategóriával jelölte, azonban a kérdőív kitöltése után fia, aki fültanúja volt a kérdőíves interjú elkészítésének, megkérdezte: „Hogy van a kenyér horvátul?”. Az apa fia „tudatlanságát” azzal indokolta, hogy „mink csak úgy, szerbül mondjuk”, amely rámutatott a közösségnek arra a szemléletmódjára, hogy bár valamennyi adatközlőm esetében a beszélgetőpartner etnikai hovatartozása differenciálta a vele való beszélgetés nyelvét, amely esetekben három nyelv: a horvát, a szerb és a magyar egyaránt előfordult, azonban a közösség mindennapi nyelvhasználatában a közösség tagjai által beszélt szerb és horvát nyelvváltozatok között csupán abban fedezhető fel különbség, hogy mikor melyiket kivel történő beszélgetésük során alkalmazzák.

Így a szerb és a horvát nyelv differenciálását illetően felméréseimet illusztráló táblázatok, ábrák és értelmezések esetében, ahol azt adatközlőim nem hangsúlyozták, mindkét nyelvet feltüntettem, vagyis szerb/horvát vagy szerb, illetve horvát nyelv kategóriákat hoztam létre. E két nyelv differenciálását azonban a nyelvhasználati kérdőívem eredményeit összegezõ implikációs skálán feltüntettem, jelezve egyúttal azok gyakoriságának megoszlását is.

A csoportok közötti kommunikáció iránya és kiterjedtségének mértéke szerint tehát a Szerémségben élő közösségek esetében olyan

■
¹⁴ A húsleves „szerbül” supa, „horvátul” juha, más leveseket a szerbek a török „csorba” [çorba a. m. leves] szóval neveznek meg, ezt a horvátok nem ismerik. Általában a szerb nyelvjárás turcizmusai a horvát változatban nem használatosak.

kétnyelvű közösségekről beszélhetünk, amelyek esetében a három csoport közül az egyik, a szerb etnikai közösséghez tartozók egy-, a másik kettő, a magyarok és a horvátok pedig kétnyelvűek; az utóbbi kettő az adott közösségben kisebbségnek tekinthető, amely számszerű, statisztikai kisebbséget is jelent, továbbá szociológiai értelemben vett alárendeltséget a domináns csoporttal szemben; valamint a csoportközi kommunikáció egyirányú, vagyis az érintkezés a leggyakrabban a többségi, szerb nyelven történik, s fordítva alig.

Ennek az „alapsémának” részese tehát a falu közössége, amelynek esetében a falu határán belül etnikai tekintetben magyar többségű mikrotársadalomról beszélhetünk. Így a közösség nem magyar anyanyelvű tagjai között, vagyis a szociológiai értelemben vett többség tagjai között is vannak olyanok, akik beszélnek és használják vagy értik a magyar nyelvet. A közösség valamennyi tagja rendelkezik azonban azzal a képességgel, amely szerint kommunikatív kompetencia alapján felismeri azokat a körülményeket, amelyek között más tagok úgy vélik, hogy helyes használni e kódokat (Dorian 1981: 116–117; vö. Bartha 1999: 64), vagyis a közösség valamennyi tagja egy olyan komplex, összefüggő kommunikációs hálózat része, melynek tagjai a saját és a mások nyelvhasználatával kapcsolatos magatartásformákra vonatkozó közös tudásban osztoznak (Bartha 1999: 64).

Közösségem tagjai kérdőíves felmérésem során a következőképpen értékelték nyelvtudásukat:

A nyelvismeret szintje	Magyarul		Szerbül, horvátul	
	N	%	N	%
5 = tökéletes	14	66,7	7	33,3
4 = nagyon jó, de nem tökéletes	2	9,5	5	23,8
3 = mérsékelten jó	4	19,1	7	33,3
2 = nem túl jó	1	4,8	2	9,6
1 = szinte alig tudok	-	-	-	-

Göncz felméréseiben a nyelvtudás és a nyelvelsajátítás témakörében (Göncz 1999: 88–93) arra a megállapításra jutott, hogy az általa megkérdezettek – saját értékelésük szerint – a magyart jelentősen magasabb szinten beszélnek, mint a szerbet, és még inkább, mint az egyéb nyelveket.¹⁵

¹⁵ Anyanyelvét, a magyart anyanyelvi szinten a kapott adatok alapján a vizsgálati alanyok 91 százaléka beszéli, a többiek pedig jól vagy nagyon jól. A környezet domináns nyelvét, a szerbet a minta valamivel kevesebb mint 80 százaléka jól, nagyon jól vagy anyanyelvi szinten beszéli, mintegy 20 százaléka nem nagyon jól, vagy csak néhány szót tud szerbül. Elhanyagolható azoknak a száma, akik receptív kétnyelvűek (nem beszélnek, csak értenek szerbül), vagy semmit sem tudnak. Ugyanakkor valamennyi adatközlője ír és olvas magyarul, szerbül 96 százaléka tud írni és olvasni, 3 százaléka csak olvas, és 1,5 százaléka nem tud sem írni, sem olvasni.

Az általam vizsgált közösség adatközlői közül 66,7 százalék ítélte úgy, hogy tökéletesen beszéli a dobradói magyar nyelvet, 9,5 százalékuk nagyon jónak, de mégsem tökéletesnek értékelte magyar nyelvtudását, 19,1 százalékuk a mérsékeltén jó, 4,8 százalékuk pedig a nem túl jó kategóriát jelölte meg. A szerb, illetve a horvát nyelvben történő jártasságára rákérdezve a közösség tagjai közül ugyanolyan arányban (33,3 százalék) szerepeltek azok, akik tökéletesnek, illetve mérsékeltén jónak ítélték azt, míg nem sokkal kevesebben vélték úgy, hogy nyelvtudásuk nagyon jó, azonban mégsem mondható tökéletesnek. A nem túl jó kategóriája is többször szerepelt ebben, mint a magyar nyelv esetében.

Göncz adataihoz képest tehát az általam vizsgált közösség tagjai közül sokkal kisebb azoknak az aránya, akik anyanyelvismeretüket tökéletesnek ítélték, sokkal magasabb viszont az a szám, amely a szerb, illetve a horvát nyelv esetében jelölte meg ezt a kategóriát. Az ő felmérésének esetében továbbá az általam *szinte alig tudok* kategóriája további négy meghatározást tartalmazott: *nem nagyon jól; alig néhány szót; nem beszélek, csak értek; sehogy*. Esetemben azonban – korábbi részt vevő megfigyeléseim alapján – nem éreztem szükségesnek e kategória további differenciálását, ugyanis kiderült, hogy közösségem valamennyi tagja mindennapi interakciói során használja a szerb, illetve a horvát nyelvet, így e kategóriák – az általam vizsgált közösség tagjai számára – „kihagyhatóvá váltak”. Ezt támasztja alá az is, hogy adatközlőim közül senki sem jelölte meg a *szinte alig tudok* válasszal értékelt szintet. Ennek okára adhat magyarázatot az is, hogy a közösség tagjai szórványban élnek, míg a fent említett felmérés döntően tömbben élő magyar közösségeket vizsgált, melyek esetében e fenti kategóriák sokkal inkább relevánsak.

A közösség tagjainak önértékelésében nagy szerepet játszott az életkor, ugyanis a legtöbb esetben az egyenesen arányos volt az önértékelési skálán adott osztályzattal a dobradói magyar nyelv tekintetében, illetve fordítottan arányos a szerb és a horvát nyelv vonatkozásában.

Ennek magyarázatára mutathat rá a következő táblázat, amelyet aszerint állítottam össze, hogy közösségem tagjai közül – interjúim alapján – ki mikor került kapcsolatba, a magyar, a szerb, illetve a horvát nyelvvel. Az iskoláskorhoz való viszonyítás ötletét maguk az adatközlők válaszaik adták.

		A nyelvelsajátítás ideje					
		Iskoláskor előtt		Iskoláskorban		Iskoláskor után	
		N	%	N	%	N	%
Nyelvek	Magyar	21	100	-	-	-	-
	Szerb, horvát	5	23,8	11	52,4	5	23,8

A magyar nyelvet a megkérdezettek tehát már iskoláskor előtt valamennyien elsajátították, ugyanis valamennyi esetben ez volt adatközlőim első elsajátított nyelve, vagyis ezen a nyelven tanultak meg először beszélni.¹⁶ A szerb, illetve a horvát nyelv iskoláskor előtti elsajátítói közül négyen egyes házasságban születtek, vagyis egyik adatközlőm édesapja horvát, édesanyja magyar, a további kettő ezek közül az ő és magyar feleségének gyermekei, valamint a negyedik eset szintén egyes házasság szülötte, akinek édesapja magyar, édesanyja pedig bosnyák származású. Az ötödik esetben éppen a fent legegyszerűbben említett adatközlő magyar etnikai közösséghez tartozó feleségéről van szó, aki úgy nyilatkozott, hogy kint az utcán, játék közben néhány nem magyar gyerektől szerezte meg iskoláskora előtti nyelvtudását.

A szerb, illetve a horvát nyelvet iskoláskorban elsajátítók száma a legnagyobb, a kérdezettek 52,4 százaléka. Ezt az magyarázza, hogy a kérdezetteknek, így a dobradói mikroközösségének ilyen mértékű része szerb tannyelvű iskolába jár vagy járt. Valamennyien, akik az iskoláskor utáni időszakra tették szerb, illetve horvát nyelvtudásuk megszerzését, magyar vagy egy esetben magyar és kis mértékben (egy évig) szerb nyelven folyó tanítási órákra jártak.

A fenti önértékelési skálán megjelölt eredmények indoka lehet az adott nyelvek elsajátításának ideje, illetve módja. Ezeket figyelembe véve a szerb, illetve a horvát nyelvtudás értékelésében az ezeket a nyelveket már iskoláskor előtt elsajátítók körében valamennyi esetben a skála „magasabb foka” került megjelölésre, míg az „iskoláskor után” kategóriát hangsúlyozók esetében az „alacsonyabbak”. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a szerb, illetve a horvát nyelvet már iskoláskor előtt elsajátítók esetében vált a skála választható pontjai közül mindkét nyelv megjelölésekor az egymáshoz legközelebb álló „fok”, vagyis a legtöbb esetben nyelvtudásuk önértékelésében mindkét nyelvből a tökéletes szintet jelölték meg.

A következő táblázatban az önértékelési skálán adott osztályzatokat tüntetem fel összehasonlításképpen az adatközlők által végzett

¹⁶ A magyar tannyelven folyó oktatás 1960-ban szűnt meg.

iskola nyelvével, illetve azzal, hogy van-e összefüggés válaszaik és az általuk látogatott magyarórák között:

Életkor	Magyar nyelvismeret	Szerb, horvát nyelvismeret	Az iskola nyelve	Jár(t)-e magyaróra?
9	5	5	szerb	igen
12	5	5	szerb	igen
12	5	5	szerb	igen
14	3	3	szerb	igen
14	5	5	szerb	igen
19	3	2	szerb	nem
28	2	5	szerb	igen
32	3	4	szerb	igen
38	3	3	szerb	igen
39	5	4	magyar, szerb	igen
42	4	4	magyar, szerb	igen
47	5	5	szerb	igen
49	4	3	magyar, szerb	nem
56	5	5	magyar	-
56	5	3	magyar	-
58	5	4	magyar	-
61	5	2	magyar	-
76	5	3	szerb	nem
77	5	4	szerb	nem
78	5	3	szerb	nem
80	5	3	szerb	nem

A fenti táblázat alapján kiderül, hogy nemcsak az életkor, hanem az iskola oktatási nyelve is meghatározza adatközlőim válaszait. A fenti három esetben, ahol mind a magyar, mind pedig a szerb nyelv mint tannyelv fel van tüntetve, adatközlőim tanulmányaikat a dobradói magyar nyelvű iskolában kezdték, azonban éppen az ő tanulóéveik alatt szűnt meg az iskola, így tanulmányaikat Satrincán, a szomszéd faluban szerb nyelven folytathatták.

A fenti arányokat tehát két fő aspektus irányította, vagyis a kérdezettek életkora, valamint iskolai éveik oktatási nyelve. A legidősebbek a magyar nyelvben történő jártasságukat elsősorban családjukban és az őket körülvevő családokkal való mindennapi interakciókkal szerezhették meg, hiszen róluk mint egy frissen érkező egynyelvű közösség tagjairól beszélhetünk, akiknek szülei, nagyszülei csak magyar

¹⁷ Penavin Olga 1976-ban publikált tanulmányában hangsúlyozza, hogy a „jugoszláviai magyar nyelv peremvidékein”, „többnyelvű falvakban” annak a példájával találkozott, hogy a családokban, amelyekben a szülők nem vagy gyengén beszéltek a „szerbhorvát, szlovén” nyelvet, a gyermekek titkos nyelvként is használták ezeket a nyelveket, hogy a szülők ne érthessék meg a mondotakat (vö. Penavin 1976: 70–71).

nyelven tudtak¹⁷: „Az én anyám haláláig nem tanult meg rendesen szerbül. Én se tudom megtanulni. Most se tudom rendesen, pedig az unokáimnak is úgy köll mondani. Sokszor mondom nekik magyarul, ők mondják nekem szerbül” – mesélte egyik idős adatközlőm.

Dobradó esetében tehát egy fiatal településről beszélhetünk, amely – ahogy az a fentiekből is kiderült – döntően meghatározza vizsgált közösségem nyelvhasználatát. Adatközlőim közül ugyanis az idősebbeknek nagyszülei voltak a falu „öslakosai”, akik – ahogy elmesélték – „északról gyűttek valahonnan”. A közösség kevés tagja számára világos azonban, hogy ősei honnan vándorolhattak „északról” jelenlegi lakóhelyükre, így a közösség nyelvjárását tekintve semmiképp sem beszélhetünk egységes nyelvjárásról, hiszen – ahogy hangsúlyozták – „mindenki máshonnan gyűtt”, így őseik esetében semmiképp sem lehet szó csoportos migrációról. Esetükben – a Kiss Jenő által szerkesztett Magyar dialektológia szerint – „nyelvszigetről” beszélhetünk azzal az eltéréssel, hogy míg ez az eset leginkább úgy jön létre, hogy a kivándorló, áttelepülő népcsoport idegen nyelvű környezetben telepszik meg, addig az általam vizsgált közösség esetében közösségem ősei – ahogy ők hívták – „pusztába”, szinte lakatlan területre érkeztek. A későbbi betelepülőkkel vált ez a kistérségi multietnikussá, ahol magyar, német, szerb és horvát anyanyelvű közösségek laktak, majd pedig a második világháború után a mai három közösség régiójává: magyarok, szerbek és horvátok által lakott területté. Így az általam vizsgált közösség nyelvjárásának helyzetét tekintve külső nyelvjárás-szigetről beszélhetünk, vagyis a környező települések lakói leginkább más nyelvek nyelvjárásait beszélik. Továbbá közösségem esetében nem jött létre az ún. „nyelvöldrajzi illúzió”, erről a jelenségről ugyanis akkor beszélhetünk, amikor együttélő nyelvjárásokból olyan dialektus alakul ki, amely nagyon hasonlít valamelyik nyelvjáráscsoportéhoz, pedig genetikailag nem is függ össze azzal (vö. Kiss 2001: 316–324). Így – tekintettel a fentiekre – tanulmányomnak nem célja a vizsgált közösség nyelvjárásának leírása.

A közösség önértékelési skáláján azok, akik magyar nyelvű iskolába jártak, valamennyi esetben a „tökéletes” kategóriát jelölték meg, így feltételezhetjük, hogy e két tényező kapcsolatban van egymással. Ezt támasztja alá az akkori dobradói magyar tanító, Mókus Károly ma már legendává emelt alakja, akit tanítványai számos beszélgetésünk során magasztaltak: „Azé tudok én olyan jó magyarul, mert a Mókus tanító megtanított minket mindenre, még az igaz magyar beszédre is, ezek a gyerekek már nem beszélnek sehogy.” Így a dobradói magyar

nyelvű iskola egyetlen tanítójának alakja összefonódik a magyar nyelvű iskolával, tanítványai és a legendákból fennmaradt történetek alapján – ahogy az terepmunkám során is kiderült – a vizsgált közösségnek a magyar nyelvhez, az etnikai identitáshoz való viszonyával is.

Mókus tanító távozása után (1960) ugyanis a közösség gyerekei a szomszédos falvak iskoláiban, Satrincán és Maradékon folytatták tanulmányaikat, ahol szerb nyelven folyt az oktatás. Az utóbbi néhány évben megindult a magyar nyelv fakultatívan választható oktatása is heti egy órában, mivel azonban az pénteken hatodik órában került megtartásra, a dobradói gyerekek többsége nem tud jelen lenni, ugyanis az őket szállító autóbusz nem várja meg a „magyarórásokat”. Korábban a szülők felváltva szállították gyermekeiket ezekre az alkalmakra, de a drága benzinárakra hivatkozva ennek a kezdeményezésnek az idei iskolaévtől vége szakadt. A fenti esetekben azonban – ahogy azt az ismertetett eredmények is tükrözik – a szerb oktatási nyelvű iskola fakultatívan választható magyaróráinak tevékenysége nem befolyásolta adatközlőim döntéseit.

Amikor azonban két évvel ezelőtt Pál Károly, a Vajdasági Magyar Szövetség tagja, országgyűlési képviselő felvetette annak a gondolatát, hogy „csináljunk magyar iskolát”, a dobradói szülők nemmel válaszoltak. Válaszukat azzal indokolták, hogy „nem tudna utána a gyerek mit kezdeni. Itt minden szerbül megy, a munkahelyen, ha tovább akar menni iskolába, akkor Újvidéken nincsen magyarul iskola. Arra meg nincsen pénzünk, hogy fölmenjen Bácskára” – mesélték adatközlőim. Ezt a meglátást támasztja alá az is, hogy a *Melyik nyelvet tartja hasznosabbnak?* kérdésemre válaszadóim 80,9 százaléka a szerb nyelvet választotta.

A fenti aspektusok magyarázhatják tehát az önértékelési skála korosztályonkénti változását, vagyis azt, hogy a magyar nyelvben való jártasságot hangsúlyozók leginkább az idősebbek voltak, rendre rosszabbul értékelve ehhez viszonyítva szerb, illetve horvát nyelvtudásukat. Ennek ellentéte, vagyis az, hogy a szerb a horvát nyelvtudást jobbnak értékelték, inkább a harmincas éveikben járónál fordult elő, amit azzal magyaráztak, hogy „mink szerbül tanultunk az iskolába, akkor az megy könnyebben”. A tizenévesek önértékelését pedig döntően meghatározta kérdésfeltevésem, ugyanis mivel nem értették pontosan a meghatározásokat, arra kértem őket, hogy mint az iskolában, adjanak maguknak osztályzatot. Az általuk kiválasztott osztályzat megnevezésében azonban inkább az játszott döntő szerepet, hogy „hanyast szeretnek kapni”, vagy – ahogy egymással

viccelődtek – „legalább lesz valamiből ötösöm”, illetve a lányok esetében az is, hogy milyen tanulónak számítanak az iskolában: „Nekem mindenképp ötösöm van, jól tanulok, akkor ötös” – hangzott az egyik indoklás.

Így a fenti aspektusok döntően hatással vannak a vizsgált közösség esetében a nyelvek írásban való használatának gyakoriságára. Eredményeim a következő táblázatban összegeztem:

Az írás természete	Magyarul		Szerbül/horvátul		Magyarul és szerbül/horvátul		Sehogy	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Magánlevél	5	23,8	8	38,1	3	14,3	5	23,8

A nyelvek írásban történő használatát az írás természete szerint csupán a magánlevelek esetében vizsgálhattam. Közösségem egyik tagja hangsúlyozta: „Nem tudok én nagyon sehogy se írni, az a másik meg nem tudja, hogy köll fejni a tehenet”. Kérdéseimre azonban, hogy *Írt már levelet? Kinek írta? Milyen nyelven?*, a kérdezettek csupán 23,8 százaléka válaszolt nemmel, míg a többiek közül 23,8% magyar nyelven, 38,1% szerb nyelven, 14,3% pedig mindkét nyelven írt már levelet.

A magyar nyelven történő levélírás nehézségeit az ékezetek terén hangsúlyozták: „Szoktam levelet írni magyarul is, de át szokom nézni ezt a vesszőt, meg ezeket a pontokat, akkor megnézem, melyik melyik, mert mi nem használjuk azt az ő-t, üt-t.” Az interjúrészlet adatközlője tehát a szerbül, illetve horvátul történő levélírás és annak magyar változata közötti különbséget az ékezetek használatában jelölte meg, amit a közösség tagjai közül többen is kiemeltek: „Én már szerb iskolába jártam, de az én anyukám megtanította nekem ezt a latinicát, meg hogy hova köll tenni a pontot, a vesszőt, akkor én most már tudok magyarul írni” – mesélte legidősebb interjúalanyom. Az ékezetprobléma megoldására adott példa volt az, amikor egyik adatközlőm elmondta, hogy első magyar nyelvű levelét édesanyjától kapta, amikor katona volt: „Katona voltam, nem tudtunk se telefonálni, se semmi, lenn voltam Kosovón. Anyuka küldött levelet úgy, szerbül írva, de magyar szavakkal. Minden szó volt írva szerbül, csak éppen a szavak magyarok voltak, hogy megértsem, én nem tudok magyarul olvasni, szerb iskolába jártam. Na, így volt.”

Ugyanő azonban leveleinek nyelvéről való megkérdezésekor a szerb nyelvet említette, melyet azzal indokolt, hogy „amikor írtam a gyerekeknek levelet, akkor szerbül, mert azok nem tudtak magyarul olvasni”. Így tehát a levélírás nyelvénél fontos kiemelnünk azt is, hogy annak megírásakor nemcsak az adatközlő adott nyelven való íráskészsége játszik fontos szerepet, hanem az is, hogy ki a levél címzettje, és annak milyen a nyelvtudása.

A szerb, illetve a horvát nyelven való levélírás esetében egy alkalommal történt meg a szerb és a horvát nyelv elkülönítése, amikor egyik adatközlő azt hangsúlyozta, hogy „levelet štampano, latinicával [nyomtatott latin betűkkel] szoktam írni”, vagyis nem „cirilicával” [cirill betűkkel], ami egyben hangsúlyozza levele nyelvének horvát jellegét. A többi esetekben ilyen különbségtételre nem került sor.

Göncz az írás természetét illetően (Göncz 1999: 125) az írásokat három típusba sorolta: magánlevél, hivatalhoz írt levél, szakmával kapcsolatos írás. Vizsgálódásaiban arra a következtetésre jutott, hogy a Vajdaságban az írásos nyelvi produkció 47,9 százaléka magyar nyelven, 45,9 százaléka pedig szerb nyelven történik. Míg a magánlevelek esetében vizsgálati alanyai főleg a magyar nyelvet alkalmazták, addig a hivatalhoz címzett iratok és a szakmával kapcsolatos írások nyelve gyakrabban a szerb volt.¹⁸ Ehhez viszonyítva kutatásom eredményei szerint a magánlevél írásának nyelve a Vajdaságra kiterjedő példákkal ellentétben inkább szerb, illetve horvát (38,1 százalékan), a magyarul és a sehogy sem írók aránya azonban pontosan megegyezik: 23,8 százalék.

Korábbi megfigyeléseim és interjúim során kiderült, hogy közösségem tagjai az írásos termékek közül az újságokat és a folyóiratokat olvassák. Így kérdőíves felmérésem a nyelvek olvasásban való használatának gyakorisága esetében erre kérdezett rá: *Olvas újságot, folyóiratot? Milyeneket? Van közöttük magyar nyelvű is? Melyik az?*

Írásos termék	Magyarul		Szerbül/ horvátul		Magyarul és szerbül/ horvátul		Sehogy	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Újság/folyóirat	-	-	5	23,8	5	23,8	11	52,4

A fenti adatok szerint tehát a kérdezetteknek több mint a fele, 52,4 százaléka nem olvas semmilyen újságot vagy folyóiratot, míg a fennmaradók egyik része csak szerbül/horvátul, a másik fele pedig szerbül/

¹⁸ Göncz összegezésében rámutat a többi magyar kisebbségi csoport adataira is, amelyek közül az írásos produkció 42,2 százalékan történik magyar, 51,9 százalékan pedig többségi nyelven. Ebből arra következtet, hogy a vajdaságiak gyakrabban használják írásban a magyart (különösen a hivatalos írásokban és a szakmával kapcsolatosan), mint átlagosan más kisebbségek, és ritkábban a többségi nyelvet (különösen magánlevelek írásakor).

¹⁹ Penavin kutatásai során a „makaróni nyelv” kialakulásának okát a nem anyanyelvű média hatásaként értékelte: „Igen sokszor az eldugott falvakba nem vagy csak ritkán jut el a magyar nyelvű újság – legfeljebb hetente egyszer-kétszer. Sok házban nem is költenek ilyesmire, ha már van rádiójuk, televíziójuk. Az újságot ha meg is veszik, csak a gazdasági melléklet, a gazdasági tanácsadás miatt veszik (az pedig egy héten egyszer szerepel az újságban), ezért beszédük tele van eme fogalmak szerbhorvát, illetve szlovén nevével. Innen van az, hogy a hivatalokban használt beszédük »makaróni nyelv«. Magyar szavak halmazába bedobott szerbhorvát, szlovén szavak keveréke. Ebben a szövegben aztán az idegen elemek magyar ragokat, képzőket vesznek fel” (Penavin 1976: 66).

²⁰ A fenti kutatás ebben az esetben is kitér a többi kisebbségben élő magyar közösség összesített adataira is, melynek eredménye

horvátul és magyarul is olvas. A semmit sem olvasók nagy arányát magyarázhatja az, hogy Dobradóban nem árulnak újságot/folyóiratot, így ezek nem jutnak el a közösség tagjaihoz kivéve akkor, ha valakinek van újvidéki vagy bácskai „kötetése”. Az egyik újságolvasó néni elmesélte, hogy unokája újságárus, így amikor meglátogatja, ajándékba a kimaradt újságokat hozza, amik – ahogy nevetve hozzátette – „ha elolvastam, akkor jók gyújtósnak a bubnjarába [dobkályhába]”. Másik újságolvasó adatközlőm pedig újvidéki ismerőseitől kapja olvasmányait. A közösségben az újságok, folyóiratok megnevezésekor három magyar, illetve két szerb nyelvű írásos termék került szóba: ezek a *Magyar Szó*, a *Jó Pajtás*, a *Családi Kör*, a *Dnevnik* és a *Politika* voltak. A vizsgált közösség tagjai közül senki sem volt, aki csak magyar nyelvű újságot vagy folyóiratot olvas.¹⁹ Ezt egyik adatközlőm azzal indokolta, hogy: „én sokkal könnyebben beszélem a magyart, csak ha olvasom, akkor nem tudom azt olyan könnyen kiértetni”.

A vajdasági magyar beszélőközösséget reprezentáló kutatás szerint a nyelvek olvasásban való használatának gyakoriságát (Göncz 1999: 126–127) tekintve az adatközlők 54,5 százalékban magyar, 33,6 százalékban szerb, míg 4,2 százalékban egyéb nyelveket jelöltek meg. A kutatás több írásos termék nyelvének választását vizsgálta: az újságon/folyóiraton kívül a *Bibliát* vagy vallásos iratokat, verset vagy regényt, szakirodalmat, egyéb nyomtatványt, például hivatalos iratot, szerződést, űrlapot. A fentiek közül a kutatás eredményei alapján különösen újságot és folyóiratot, valamint verset és regényt olvasnak a kérdezettek magyarul, de újságot, szakirodalmat gyakran szerbül is, míg egyéb nyomtatványt gyakrabban olvasnak szerbül, mint magyarul.²⁰

*

A fent leírtak, valamint további kutatási eredményeim alapján megállapítható, Dobradó mikrotársadalmának esetében kétnyelvű közösségről beszélhetünk, melynek tagjai mindennapi interakcióik során a magyar, a szerb, illetve a horvát nyelvet is használják. A szerb és a horvát nyelv annyiban különül el a közösség tagjai számára, hogy bár tudatában vannak a két nyelv különbségeinek, a horvát nyelv használatát nyelvválasztási kérdőívem kitöltésekor csupán azokban az esetekben hangsúlyozták, amikor beszélgetőpartnerükről egyértelműen tudták, hogy az a horvát etnikai közösség tagja. Közösségem tagjai a nyelvválasztás tekintetében az interakcionista, illetve az autoritativ (vö. Bartha 2002: 111–137) stratégiát alkalmazták, vagyis

a nyelvválasztást olyan interakcionális szempontok határozták meg, hogy mi volt a beszélgetés témája, valamint a beszélgetés szituációjának összetevői, továbbá a közösségem tagjai közül sokan hangsúlyozták, hogy „az én kerítésemen belül, mondom mindig a gyerekeknek, csak magyarul szabad beszélni”. Fontos azonban kiemelnem, hogy ez utóbbi mégsem vezetett a kódváltás interakcionális szabályainak felrúgásához, ugyanis közösségem tagjai számára a szerb nyelvből való szókölcsönzés, szerb mondat idézése, vagy – ahogy ők fogalmaztak – a „kevert beszéd” a kerítésen belül elfogadható magyar nyelvvaltozatnak számított. Továbbá ha nem magyar anyanyelvű érkezett a kerítésen belülre, a nyelvválasztás valamennyi esetben a mindenki által értett nyelvre esett.

A közösség tagjainak nyelvvaltozata több olyan szerb eredetű szót is tartalmaz, amelyről a dobradói mikrotársadalmak úgy vélik, hogy az „eredetétől fogva” magyar. Ezek közül – ahogy az a dolgozatomban idézett interjúrészekből is kiderült – a leggyakrabban használt a „szmétál” [zavar]. Maga a kifejezés magával hozta továbbá a dobradói nyelvvaltozatba annak vonzatait is. Közösségem tagjai ugyanis egy alkalommal sem fogalmaztak úgy, hogy „szmétál engem”, ehelyett valamennyi esetben a „szmétál nekem” hangzott el. Ennek mint tudatosan magyar eredetűnek tartott kifejezésnek bizonyítására szolgálhat az a példa is, amikor egyik interjúalanyom így fogalmazott: „Nekem úgy szmétál, ha valaki úgy keverten beszél.”

Közösségemben megfigyelhettem továbbá a közösség által ismert nyelvek, a magyar, a szerb és a horvát funkcionális elkülönülését. Kutatásaim rámutattak arra a jelenségre, hogy vizsgált közösségem valamennyi tagja bizonyos tevékenységeihez nyelvi repertoárjából²¹ meghatározott nyelvvaltozatot, nyelvet köt. Kérdőívem eredményeinek összegzésekor kikristályosodott, hogy melyek kért adatközlői „kódhasználatának” normái, elvárásai, melyek ezeknek jelöletlen választásai (vö. Gal 1979: 9), míg az ettől eltérő, szokatlan nyelvi formák és választások több példájával is találkozhattam. A társalgás alkódjának kijelölésében (Bartha 1999: 88) tizenöt – a kutatás alapján a közösség számára legfontosabb – szintér nyelvvalasztását összegeztem (lásd implikációs skála). Ezek a következők: a nagyszülőkkel, a szülőkkel, a testvérekkel, a házastárssal, a gyerekekkel, a komákkal, a szomszédokkal, a barátokkal, vásárlás közben, a munkahelyen, a gyerekek esetében az iskolában, Istennel, az unokákkal, az orvossal, a pappal, valamint az állami tisztviselőkkel folytatott beszélgetések. Felsorolásommal a közösségben használatos

szerint 53,8 százalékban olvasnak magyarul, 36,6 százalékban egyéb nyelv(ek)en és 7,1 százalékban se-hogy, mely arányok a vajdasági eredményekkel globális szinten „erősen összecsengenek”.

²¹ „Nyelvi repertoáron egy közösség szociálisan szignifikáns interakcióiban a közösség tagjai számára rendelkezésre álló nyelvi források összességét értjük. A nyelvi források magukba foglalják mindazon nyelveket, nyelvjárásokat, regisztereket, stílusokat és nyelvfordulatokat, amelyek a csoport beszédében vagy más kommunikációs modalitásban (pl. írásban) előfordulnak.” (Gal 1987: 286; id. Borbély 2001:71)

nyelvválasztás szerint a „legbelső” színterektől haladtam a „legkülsőig”. A „legbelső” színterek nyelve a magyar, a „legkülsőké” pedig a szerb, illetve a horvát nyelv volt.

„Legbelső” színtereknek bizonyult a nagyszülőkkel, a szülőkkel, a testvérekkel, a házastárssal, a gyerekekkel és a komákkal használatos nyelv. Ezek esetében jelölték meg adatközlőim kevés kivétellel a magyar nyelv kizárólagos használatát. Az első szintéren, vagyis a nagyszülőkkel való beszélgetés esetében két fiatal adatközlőm jelölte meg mind a magyar, mind pedig a horvát nyelvet. Esetükben ugyanis egy testvérpárról van szó, akiknek apai nagyapjuk horvát, apai nagyanyjuk magyar, míg anyai nagyanyjuk szintén magyar volt. A horvát nagyapa – ahogy a család elmesélte – „nem akar mondani semmit magyarul, de ért mindent”, így az általa nyújtott nyelvválasztási stratégia dominál a vele való beszélgetésekben. Ahogy két fiatal adatközlőm elmesélte, nagyanyjukkal sok esetben magyarul beszélgetnek, azonban ha nagyapjuk is jelen van, a társalgás nyelve azonnal horvát nyelvűvé válik.

A második szintéren a szülőkkel való beszélgetések nyelve szerepel, amelynek esetében adatközlőim közül hárman említették a magyar és a szerb, illetve a magyar és a horvát kategóriát. Egyik esetben egy vegyes házasságból származó fiúról van szó, akinek édesanyja – ahogy fogalmazott – „*boszánka*”. A vele való beszélgetések nyelvét jelölte szerb nyelvűnek 28 éves adatközlőm, azonban interjúm során hangsúlyozta, hogy édesanyja „már úgy megtanult magyarul, mint a tiszta magyar”. A következő két esetem szintén a fent említett családból való, ahol a család tagjai, egy 48 éves férfi és annak fia jelölte meg a szülővel való beszélgetés alkalmával a magyar és a horvát nyelvet. Az idősebb férfi tehát horvát apjával beszélget horvátul, míg édesanyjával magyarul is beszélget, 12 éves fia pedig szüleivel is használja a horvát nyelvet. Édesanyja ezt azzal indokolta, hogy „köllött mondani horvátul is, hogy utána tudjon beszélni a nagyapjával is”. A fiú 14 éves lánytestvére viszont a fenti szintéren való beszélgetés nyelveként csak a magyart említette. Ezt a nyelvválasztási stratégiát alátámasztották megfigyeléseim is, ugyanis a fenti család tagjai közül a 12 éves fiú volt az, aki a legtöbbet használta a szerb, illetve a horvát nyelvet. Nagyapja nemrégiben Horvátországban tett látogatása során is ő volt az, aki elkísérhette az „*öreget*” Dalmáciába, ahol annak előző házasságából származó fiai élnek. Arra is fény derült, hogy a falu gyerekei közül ugyanez a fiú tudta egyedül a futballozás „kellékeit” magyarul is felsorolni,

vagyis a „pályát”, a „kaput”, a „kapust”, a „bíró”. Így egy családon belüli nyelvválasztási eltérésre figyelhetünk fel, melynek egyik oka a két gyerek nembeli különbsége.

A testvérekkel való beszélgetés színterén már öten említették mindkét nyelvet. Míg két esetben vegyes házasságban született testvérekről, ezek közül is az egyikben a fenti 48 éves férfiről beszélhetünk, akinek „Dalmáciában” élnek horvát egynyelvű testvérei. A másik két esetben annak két gyermeke jelölte meg az egymás közötti beszélgetés nyelveként a magyart és a horvátot. Ebben a kategóriában azonban már találkozhatunk azzal a példával is, amikor magyar anyanyelvű adatközlőm magyar anyanyelvű testvérével való beszélgetésének említésekor a magyar mellett a szerbet is megjelölte. Itt már első ízben tükröződik a generációk nyelvhasználatában megfigyelhető különbség is, ugyanis a 19 éves fiúnál idősebbek a fenti eseteken kívül a testvérral való beszélgetés nyelveként a magyart választották.

A következő helyzetben a házastárssal való beszélgetés nyelve szerepel, amelynek esetében azok, akiket érintett ez a témakör, egy eset kivételével mindannyian a magyar nyelv használatát hangsúlyozták. Kivételt képezett a fent említett, vegyes házasságban született 48 éves férfi feleségének a válasza, aki mindkét nyelvet, a magyart és a horvátot is említette, ezzel szemben férje csak a magyar nyelv használatát hangsúlyozta. Megfigyeléseim során azonban a családban valamennyi esetben magyar nyelven folyt a beszélgetés.

A gyerekekkel való beszélgetés esetében a fent említett család szülői említették mind a magyar, mind pedig a horvát nyelvet, hiszen – ahogy az anya is hangsúlyozta – „fontos, hogy az öregapjával is tudjon beszélni”. Megfigyeléseim alátámasztják, hogy bár a családban a beszélgetés javarészt magyar nyelven folyik, a hároméves kislány mind magyar, mind pedig szerb, illetve horvát szövegkörnyezetben is megtalálta magát.

A következő szituáció a komákkal való beszélgetés színtere, amelynek szinte valamennyi esetében magyar nyelven folyik a beszélgetés; 32 éves interjúalanyom jelölte meg mindkét nyelvet, melynek oka az lehet, hogy komájuk vegyes házasságban született, felesége azonban magyar, továbbá 32 éves adatközlőm férje sem említette csak a magyar nyelvet. A magyar nyelv dominanciájára adhat magyarázatot az is, hogy adatközlőim mindegyike a magyar etnikai közösséghez tartozókkal „komásodott össze”.

A szomszédokkal való beszélgetések esetében – bár valamennyi alkalommal szerepelt a magyar nyelv használata – adatközlőimnek

■
22 Papp Richárd a Vajdaságban végzett kutatásai során a vizsgált mikroközösségek esetében a vallásosságának két szintjét különbözteti meg: az „első” szintet, amelyen az etnikai-társadalmi jelentéstartalmakat érti, ahol a vallást mint a saját kulturális környezet terét, az interetnikus kapcsolatok kifejeződését és a társadalmi kommunikációban betöltött szerepét vizsgálta; valamint a „második” szintet, amely a vallást mint belső-tartalmi rendszert jelöli (vö. Geertz 1994), a vallás „belső” világát (szakrális kommunikáció, egyházi rítusok, tradíciók, naptári rendszerek, szimbólumok, norma- és értékrendek, ideológiák, világkép stb.) (Papp 2002: 163–195). A fenti két kategóriát mint „külső”, illetve mint „belső” szintet említem.

azonban több mint a fele kiemelte a szerb nyelvet is. Ezeknek a válaszoknak java része úgy hangzott, hogy „a szerbekkel szerbül, a magyarokkal magyarul”, így adatközlőim közül azok választották mindkét nyelvet, akik közelében egy nem magyar etnikai közösséghez tartozó szomszéd él.

A barátokkal való beszélgetés szintere esetében találkozhattam először azzal a példával, hogy két adatközlőm egyedül a szerb nyelvet említette. A csupán a magyart említők hárman vannak, az idősebb generáció tagjai. Implikációs skálámon ez esetben néhol zárójelbe tettem a magyar nyelvet azok esetében, akik kérdéseim közül a legjobb baráttal való beszélgetés nyelveként a magyart, a nagyobb baráti körben azonban a szerb nyelvet választották.

A vásárlás nyelvét illetően már hat esetben találkozhatunk a szerb nyelv egyedüli említésével. Azok pedig akik mindkét nyelvet, mind a magyart, mind pedig a szerbet megjelölték, egy-egy példával tudták illusztrálni magyarnyelv-választásukat a vásárlás során. Egy interjúalanyom említett egy szabadkai származású boltost, a többiek, akik ezt a kategóriát jelölték meg valamennyien a rumai piac „*Marisát*” említették, aki – ahogy fentebb is idéztem – „már messziről kiabál magyarul, mindenki tudja, hogy mink dobradóiak vagyunk”.

A munkahelyen a munkatársaikkal adatközlőim – ahogy fogalmaztak – „*többsnyire szerbül*” beszélnek. A magyar nyelv feltűntetésekor is inkább mint „*megszólalunk, de nem nagyon beszélgetünk magyarul*” kaptam a választ. A zárójel használata a gyerekek iskolai nyelvhasználatát illetően került ebbe az oszlopba, ugyanis ezek az adatközlőim nyelvválasztásuk során magyar nyelvűnek csak a legjobb baráttal folyó beszélgetést említették.

Az Istennel való beszéd nyelve pedig négy esetet kivéve valamennyi alkalommal horvát nyelvű volt. A vallásos szinterek horvát nyelvű dominanciájára adnak választ az ezt tárgyaló fejezetben felsorolt aspektusok, amelyek a vizsgált közösség valláshoz való viszonyában, az imádság rituális jellegében keresendők. A magyar nyelv említése pedig négy esetben szerepelt, főként az idős generáció tagjai közül, vagyis a „tradicionalista öregek” csoportjából, akiknél a vallás „külső” szintjének²² is fontos szerepe van érintett interjúalanyaim identitás-meghatározásában.

Ezt követi az unokákkal való beszélgetés szintere, ahol az érintettek csupán két esetben jelölték meg a szerb nyelv mellett a magyart is mint a társalgás nyelvét. Ennek okát adatközlőim azzal indokolták, hogy „az onokáink már úgy elserbesedtek”.

A nyelvhasználat három „legkülső” színtere az orvossal, a pappal, illetve az állami tisztviselőkkel való kommunikálás nyelvválasztását illetően alakult ki, ugyanis ezekben az esetekben csupán egy esetben fordult elő a magyar nyelv említése. A közösség tagjainak is tudomása volt arról, hogy ez az asszony magyar nyelven gyón, majd pedig „kiérti”, amit a pap mond neki, azonban ezt az esetet – ahogy az az implikációs skálából is kiderült – a közösség normasértőnek ítélte, így a kódok jelölt használatával találkozhatunk ebben az esetben.

Az implikációs skála értelmezésével is kiderül tehát, hogy a dobradói mikrotársadalma kultúrájának alapvető jelensége a rokonsági rendszer, melynek tagjai javarészt a magyar, illetve a magyar nyelvet is használják beszélgetéseik során. Az is kiderült továbbá, hogy a magyar nyelv használatának eltűnése a falun kívül eső színterek esetében volt megfigyelhető, így míg az általam első hat szintéreként említett szituációk a közösség tagjainak rokonsági rendszerén belül zajlanak, addig a következőkben, ahol még szerepet játszik a magyar nyelv, valamennyi esetben a közösség saját kultúrájának biztonságos környezetét érintő aspektusról beszélhetünk. Így a szomszédok, a barátok, a munkahely első esetében egy Dobradón belüli szinterről beszélhetünk, míg a másik két esetben a magyar nyelv használata leginkább a dobradói „külső” szintéren való találkozásakor volt jelen. Kivételt képez a vásárlás, ahol mint üzleti fogást is felfoghatjuk a két eladó nyelvválasztási stratégiáját, hiszen az érintett adatközlők mindig annál a „magyar asszonynál”, illetve annál a „szabadkai származású embernél” vásárolnak.

A fentiek illusztrációként szolgálhatnak a közösségben zajló nyelvcsere folyamatának²³ vizsgálatához, ugyanis megfigyelhető a „nyelvek funkcionális szerepmegoszlása”, vagyis kétnyelvű közösségben a nyelvek használata a különböző szituációknak és társadalmi funkcióknak megfelelően oszlik meg (Bartha 1999: 123–126). Gal és Paulston a nyelvcsere²⁴ jelenségét a kisebbségi csoportok társadalmi rétegződésével, valamint velejáróival, a közösség gazdasági és társadalmi helyzetével hozza összefüggésbe. A nyelvcsere jelenségét kutatók a jelenség vizsgálatával párhuzamosan kísérték figyelemmel a nyelvmegőrzés folyamatát is, amely jelenségek egy-egy közösség életében eltérő mértékben, de egyszerre vannak jelen. A nyelvmegőrzés – Paulston szerint – a nyelvcsere jelenségének hiányában három esetben valósulhat meg, egyrészt ha a közösség „képzeletbeli határvonalat” húz maga köré, amely akadályozza a többségi társadalommal való érintkezésben, másrészt, ha a közösség külsőleg van elhatárolva

■
²³ Fishman szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere tanulmányozása a más-más nyelvet beszélő lakosság kontaktusának kialakulása után válik időszzerűvé (Fishman 1966: 424; id. Borbély 2001: 20–21)

²⁴ Weinreich a nyelvcsere-t úgy határozza meg, mint egy nyelv szokásos használatáról egy másikra való áttérést, Gal pedig a nyelvi repertoár újrendezéséről beszél, mely nem egyszer az egyik nyelv teljes feladásával jár (Bartha 1999: 124).

a többségtől, harmadrészt pedig ezt eredményezheti a diglosszaszerű szituáció, amely esetben két nyelvváltozat funkciójának megosztása érvényesül. (Vö. Borbély 2001: 20–23).

A közösségben a nyelvcserét illető kérdések interjúalanyaim által szinte valamennyi esetben megfogalmazódtak. Akkor ugyanis, amikor nagyszüleik a nem a közösségben élő unokákról megállapították, hogy „elszerbesedtek”, valamint akkor is, amikor a titói időszakról kérdeztem adatközlőimet: „Akkor már azt se tudnánk, hogy mi az a magyar. Volt pénz, volt egyetértés, nem érdekelt az senkit, hogy most te magyar vagy, vagy szerb.” Így bár a fenti, a nyelvcserét elősegítő aspektusok közül közösségemre is érvényes az, hogy gazdasági szempontból különböznek a környező települések szerb lakosaitól – ahogy fogalmaztak, „mink csak olyan szegényesen élünk” –, ezekhez a környező falvakhoz képest azonban a „bácskaiak meg a magyaroknál jobban állnak” – hangsúlyozta egyik adatközlőm. Így közösségem tagjai nyelvmegőrzésük élenkülését a Nagy-Jugoszlávia szétesésével magyarázzák, vagyis azzal, hogy bár a szerb nyelvet ítélték kérdőíves felmérésem során a hasznosabbnak, „ott, Magyarba többet bírsz”. Ezt támasztották alá azok a próbálkozásaik is, hogy „Magyarba majd mi eladjuk a *bosztant* [szerbül: sárgadinnyét]. Nekik az olcsó, nekünk meg jó pénz”.

A dobradói beszélőközösség jövőképében előkelő helyet foglalnak el az „északi” világok, azok közül is Magyarország, ugyanis – ahogy interjúalanyaim fogalmaztak – „majd ha bemennek abba az Európai Unióba, akkor majd muszaj lesz nekik segíteni nekünk”. Így vizsgált közösségem nyelvcseré-, illetve nyelvmegőrzés-folyamatának aspektusai ígéretes témát sugallnak jövőbeli kutatásom számára is.

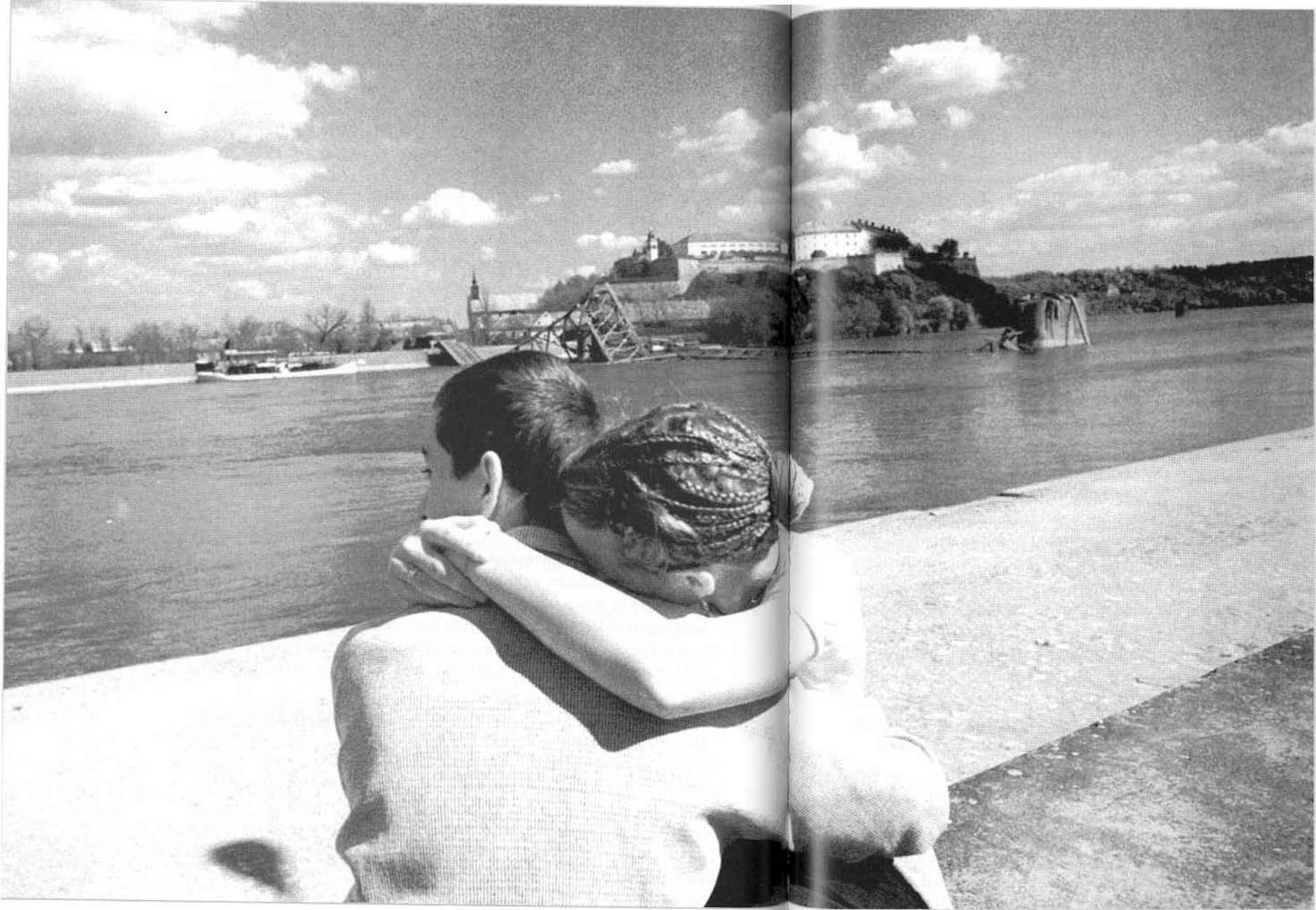
Beszélők	Nem	Életkor	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
A	nő	56	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	-	M H	-	Sz	H	Sz
B	nő	38	M	M	M	M	M	M	M Sz	Sz	M Sz	-	H	-	Sz	H	Sz
C	nő	42	-	M	M	M H	M H	M	M	M Sz	M Sz	-	H	-	Sz	H	Sz
D	nő	32	M	M	-	M	M	M Sz	M Sz	M Sz	M Sz	-	H	-	Sz	H	Sz
E	nő	80	-	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	-	M H	Sz	Sz	H	Sz
F	férfi	19	M	M	M Sz	-	-	-	M Sz	(M) Sz	Sz	Sz	H	-	Sz	Sz	Sz
G	férfi	49	-	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	M Sz	H	-	Sz	H	Sz
H	férfi	28	M	M Sz	M Sz	-	-	-	M Sz	(M) Sz	Sz	(M) Sz	H	-	Sz	H	Sz
I	férfi	61	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	M Sz	M H	-	Sz	H	Sz
J	férfi	47	M	M H	M H	M	M Sz	M	M	M Sz	M Sz	M Sz	H	-	Sz	H	Sz
K	nő	14	M H	M	M H	-	-	-	M Sz	M Sz	Sz	(M) Sz	H	-	Sz	H	Sz
L	férfi	12	M H	M H	M H	-	-	-	M	Sz	Sz	Sz	H	-	Sz	H	Sz
M	férfi	9	M	M	M	-	-	-	M Sz	(M) Sz	H	(M) Sz	H	-	H	H	H
N	nő	12	M	M	M	-	-	-	M Sz	(M) Sz	M H	(M) Sz	H	-	H	H	Sz
O	nő	14	M	M	M	-	-	-	M Sz	(M) Sz	M Sz	(M) Sz	H	-	Sz	H	Sz
P	férfi	77	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	Sz	Sz	-	Sz	Sz	H	Sz
R	nő	76	M	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	-	M H	M Sz	Sz	H	Sz
S	férfi	39	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	M Sz	M Sz	H	-	Sz	H	Sz
T	férfi	56	M	M	M	M	M	M	M Sz	M Sz	Sz	Sz	H	Sz	Sz	H	Sz
U	nő	78	M	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	-	M H	Sz	Sz	H	Sz
V	nő	58	M	M	M	M	M	M	M	M	M Sz	-	M	M Sz	Sz	M	Sz

1. nagyszülökkel, 2. szülökkel, 3. testvérekkel, 4. házastárral, 5. gyerekeivel, 6. komákkal, 7. szomszédokkal, 8. barátokkal, 9. vásárlással, 10. munka-, ill. iskolatársakkal, 11. Istennel, 12. unokákkal, 13. orvossal, 14. pappal, 15. állami tisztviselőkkel

M = magyar, H = horvát, Sz = szerb

- Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla: Nyelvhasználat, nyelvmegértés, nyelvcseré amerikai magyar közösségekben. In Kovács Nóra – Szarka László szerk.: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 111–137.
- Boas, Franz: *Methods of research.* In Boas, Franz (ed.): *General Anthropology.* Boston–New York, 1938, 666–686.
- Borbély Anna: *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében.* Budapest, 2001, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.
- Borsányi László: Megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99. (1988, 1) sz. 53–82.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, 1998, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria.* New York–San Francisco–London, 1979, Academic Press.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, 1994, Osiris Kiadó – Századvég Kiadó.
- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest–Újvidék, 1999, Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kiss Jenő: *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat: A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak tematikus füzetek 1.* Budapest, 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak.* Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- Kósa László: Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Néprajzi és településtörténeti áttekintés. In *Értekezések, monográfiák 3. Jugoszláviai magyar folklór.* Újvidék, 1983, 21–40.
- Köztes Európa 1963–1993. Térképgyűjtemény.* Budapest, 1997, Osiris Kiadó.
- Labov, William: A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunkamódszerei. *Szociológiai Figyelő*, 4. (1988) sz. 22–48.

- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony, 2000, Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Leach, Edmund: *Szociálintropológia*. Budapest, 1996, Osiris Kiadó – Századvég Kiadó.
- Lelkes György szerk.: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 1992, Balassi Kiadó.
- Marót Károly: Rítus és ünnep. *Ethnographia*, 51. (1940) sz. 143–187.
- Niedermüller Péter: Empirikus kultúrakutatás, avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa szerk.: *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc, 1993, ME Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék. 27–87.
- Papp Árpád szerk.: *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* [optikai lemezen]. Szabadka, 2002, Kiss Lajos Néprajzi Társaság.
- Papp Richárd: Intuitív antropológia. In Kézdi Nagy Géza szerk.: *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, 1999, Szimbiózis (8), 251–262.
- Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz?* Budapest, 2000, Kisebbségkutató Műhely.
- Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest–Kolozsvár, 1995.
- Penavin Olga: Nyelvi jelenségek a jugoszláviai magyar nyelv peremvidékein. In Rehák László szerk.: *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és a nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Újvidék, 1976, Forum Könyvkiadó. 64–71.
- Penavin Olga: *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Újvidék, 1981, Forum Könyvkiadó – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Péntek János: Láttelet a szórványhelyzet nyelvi következményeiről. *Erdélyi Múzeum* 1–4. (2000) sz. 289–290.
- Sárkány Mihály: *Vágyak és választások*. BUKSZ, 1990.
- Vajda László: Kövek a síron. In *IMIT Évkönyv*. Budapest, 1948, IMIT. 209–241.
- Vetési László: *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon*. Kolozsvár, 2002, Kalota Könyvkiadó.
- Magyar Szó*, 2000. június 6.; 2001. karácsony; 2002. április 7.; 2002. július

„A fájdalom a nem
létező testrészekben
sajog fel.”

(Deák Ferenc)

A kulturális antropológia partikularitása és

Az 1990-es évek végén kezdtük meg kulturális antropológiai kutatásainkat feleségemmel, Hajnal Virággal. Előttünk nem végeztek még szisztematikus antropológiai kutatásokat ezen a területen. A jelen tanulmány ezért elsősorban arra törekszik, hogy a kulturális antropológiai megközelítés és kutatómódszertan sajátosságainak rövid ismertetésével, majd egy konkrét és aktuális jelenség körüljárásával mutassa be és tegye továbbgondolhatóvá azokat a meglátásokat, amelyeket egy kulturális antropológiai kutatás képes lehet leírni és értelmezni a vajdasági magyarság kultúrájáról és identitásáról.

Szándékosan választottam ezért egy olyan témát tanulmányom tárgyául, amely a nemzetpolitikai makrojelenségeknek, a Kárpát-medencében élő magyarság egészét érintő folyamatoknak a mindennapokban átélt, megélt jelentéstartalmait, hatásait próbálja feltárni a maguk „hús-vér” mikrovalóságában.

Kulturális antropológusként kutatásaim alapját a részt vevő megfigyelés képezi. A részt vevő megfigyelés az adott-vizsgált kultúra mindennapjaiban való osztozást jelenti, amely által lehetővé válik a hétköznapi és az ünnepek jelenségeiből, a beszélgetések és az interjúk narratíváiból kirajzolódó valóságtartalmak aprólékos-részletes körüljárása. Ezeket a kutatott közösség tagjai számára valóban fontos és releváns társadalmi tényeket, motívumokat pedig az antropológus úgy értelmezi, hogy azokat a tágabb etnográfiai és szociokulturális kontextusba ágyazza, azaz holisztikusan elemzi. Mindez azt jelenti, hogy nem beszélhetek én sem például a „vajdasági magyarság identitásáról” anélkül, hogy ne végeztem volna többéves terepmunkát meghatározott közösségekben (elsősorban Zentán, Bácsfeketehegyén és Dobradóban), nem vettem volna részt a tanulmányban később bemutatandó rítusokon, valamint ha nem lennének ismereteim a vajdasági magyarság társadalomtörténetéről, jelenlegi szociológiai, politikai, gazdasági, interetnikus és vallási jellemzőiről vagy a nemzetpolitikai folyamatokról.

Kutatásaim során ezért a mindennapok életében való részvétellel együtt minden meghatározó rítuson megpróbálok részt venni, s az ott tapasztaltakat átbeszélni a résztvevőkkel és a részt nem vevőkkel egyaránt. Interjúimat, beszélgetéseimet minden korosztállyal, társadalmi réteggel, különböző státusokkal rendelkezőkkel, magyarokkal, szerbekkel egyaránt megpróbálok körüljárni. Eredményeimet

NEMZETTUDATÁNAK AKTUÁLIS ÁLLAPOTA ANTROPOLÓGIAI SZEMMEL ■

autentikussága a vajdasági magyarok identitásának kutatásában

megpróbálom úgy objektivizálni, hogy tanulmányaim megjelenése előtt lektoráltatom „fő adatközlőimmal”, akikkel folyamatos kapcsolatban vagyok.

Munkáim „objektivitásának”, „átfogó jellegének” sarokköveit is ezekben a „szubjektív mozzanatokban”, a kutatott közösség valóságán belül látom megragadhatónak. Felmerülhet azonban a kérdés, mitől lehet egy antropológiai kutatás „autentikus”, miért „jó” az egy társadalomnak, ha megtűri ezeket a terepmunkásokat. A kérdésekre megfogalmazható válaszlehetőségeket Lévi-Strauss segítségével próbálom megfogalmazni, hiszen a tőle származó gondolatok (Lévi-Strauss 2001/I: 270–285) egy „autentikus”, objektív-elemző teoretikus meglátásait közvetítik felénk: Lévi-Strauss az etnográfiai, etnológiai és antropológiai diszciplínák viszonyrendszerét azok módszertani összefüggésében szemléli. Eszerint az etnográfiát a kutatás első, a megfigyelés és leírás fázisának nevezi, amely magában foglalja a terepmunkát mint a sajátos kulturális jelenségek értelmezésére vonatkozó módszerek és technikák együtteseit. Az etnográfiai kutatás így egy „kellően behatárolt csoportra vonatkozik”, amelyben „a szerző személyes tapasztalatai során tett megfigyeléseinek legnagyobb részét” gyűjti egybe.

Az etnológia ehhez képest az „első lépés” a szintézis felé. Az etnológia úgy tesz lépéseket e „szintézis” irányában, hogy felhasználja az etnográfiai megfigyelés eredményeit „folytatását képezve” azoknak. Az említett „szintézis” három lehetséges iránya a földrajzi (szomszédos csoportokra vonatkozó ismeretek ötvözése), történeti („ha egy vagy több népesség múltját akarjuk rekonstruálni”) és a szisztematikus („ha egy adott típusú technikát, szokást vagy intézményt próbálunk elkülöníteni, hogy annak szenteljük megkülönböztetett figyelmünket”) megközelítés és elemzés.

E „szintézisek” mindegyikének velejárója és kritériuma a terepmunkára épülő kutatási eredményekkel együtt az az értelmezési mód, miszerint a „társadalmi élet valamennyi – gazdasági, technikai, jogi, esztétikai, vallási – aspektusa jelentéssel bíró rendszert alkot, s ezek egyikét sem lehet megérteni anélkül, hogy a többi közé ne helyeznénk”.

És ezzel Lévi-Strauss szerint el is érkeztünk az *antropológiai fázis* tartományába. A szociális és kulturális antropológiai „fázis” ugyanis az etnográfiai és etnológiai következtetések fent idézett holisztikus

ötvözetét jelenti. Ennek fényében a tekintélyes kutató megállapítja, hogy az „antropológia az ember globális megismerését célozza”, és ezáltal ő (is) olyan „konklúziókra akar jutni, amelyek minden emberi társadalomra érvényesek a modern nagyvárosoktól a legkisebb melanéziai törzsig”.

Az antropológia ebben a törekvésben fedezi föl azokat az „autentikussági szinteket”, amelyekről releváns értelmezésekkel tud szolgálni: „... az antropológia egyre inkább érdeklődve a modern társadalmak iránt, autentikussági szinteket ismer föl és különít el ezekben. Az etnológus számára az teszi lehetővé, hogy ismerős terepeken mozogjon, amikor egy-egy falut, vállalatot, egy nagyvárosi »szomszédságot« (mint az angolszászok mondják: neighbourhood) vizsgál, hogy ezekben mindenki mindenkit ismer vagy majdnem.” Az „autentikusság szintje” ebből következően „teljes társadalmakat... vagy pedig olyan társadalmi tevékenységmódokat” jelöl, „amelyeket minden esetben sajátos pszichológiai mélység jellemez, s ahol az interperszonális kapcsolatok és a társadalmi viszonyok rendszere egyetlen egészbbe illeszkedik”.

Az elmondottakból az antropológiai megismerés „autentikussága” is kiviláglik, hiszen „e megkülönböztető jegyekből azonnal adódik egy következmény: a társadalmi élet ilyen formáit soha nem lehet csupán kívülről megismerni. Ahhoz, hogy megértsük őket, arra van szükség, hogy a kutatónak sikerüljön a maga számára létrehozni a rájuk jellemző szintézist, vagyis hogy ne érje be elméleti elemzéssel, hanem illessze egységbe őket, mégpedig személyes tapasztalat: saját élménye formájában” (Lévi-Strauss 2001/I: 270–285).

Az antropológus tehát így járul hozzá világunk és önmagunk „globális megértéséhez”. A közelmúltban elhunyt kiváló antropológus, kedves tanárom, Boglár Lajos terepmunkái fényében látta mindezt: „Külföldi kollégák vetették föl a kérdést, ha ennyi időt szánok egy törzsi 'szerelemre', lehetséges-e az intenzív szubjektivitás mellett bármiféle általánosítás? Eljuthatunk-e egyetemes érvényű értékekhez összehasonlítás nélkül? A válaszom igen egyszerű: minél nagyobb tereptapasztalattal rendelkezünk, annál nagyobb a valószínűsége, hogy meglássuk/megtaláljuk az egyes mögött az általánost, hiszen éppen a több tapasztalat birtokában vagyunk képesek kiemelni a különöst, a sajátost, a lényegyet hordozót a jelenségek láncolatából” (Boglár 2002: 1).

A kulturális antropológia „autentikussága” tehát éppen „partikularitásában” rejlik, hiszen a lokális kultúrák megélt valóságaiba enged bepillantást, megadva számunkra a lehetőséget, hogy ne mások

világairól, hanem ezeknek a világoknak a megelőivel együtt gondolkozunk el róluk (vö. Geertz 1994: 170–200.)

A leírtak alapján úgy vélem, hogy antropológiai kutatásainkkal olyan kézzelfogható tudásanyaggal szolgálhatunk komparativista elemzések, „szintézisek” számára is, amelyek által tágabb történeti-társadalmi összefüggésekre is rávilágíthatunk. A „partikuláris” valóságok feltárására történelmi, társadalmi, etnikus törésvonalakkal és kibeszéletlen traumákkal terhelt régióknak is elengedhetetlen szüksége van.

Kutatásaim is ezeknek a „mély” valóságtartalmaknak a felismeréséhez és tágabb kontextusban való továbbgondolásához kívánnak hozzájárulni (Szarka 2004: 2–3).

Következő esettanulmányom is ezekkel a módszerekkel és törekvésekkel kíván hozzászólni a Vajdaságban élő magyarok identitásáról folyó diskurzushoz. Ennek az összetett kérdéskörnek sajátosságát már a vajdasági magyarság megközelítésének problematikussága is jelzi. Több lehetőség is nyílik ugyanis a vajdasági kisebbségi magyar közösség lehetséges néprajzi, antropológiai körülírására, meghatározására és megközelítésére. A vajdasági magyarságot etnikus csoportnak, közösségnek is tekinthetjük, definiálhatjuk a vajdasági, szerbiai interetnikus környezetben. Ebben az értelemben az „etnikus” szó az etnikum melléknévi változatát jelenti az „etnikai” fogalommal szemben, amely – Sárkány Mihály gondolatait követve – a magyar nyelv lehetőségeit kihasználva „etnikumhoz hasonlót”, az „etnikai derivátumát” jelöli (Sárkány 2000: 99).

Etnikumon, etnikus közösségen emberek olyan meghatározott, történetileg kialakult csoportját értem, amely közösen birtokolt hagyományvilággal, kulturális vonásokkal és e közösséghez való tartozást, valamint más csoportoktól való különbözőséget kifejező azonosságtudattal rendelkezik. Ehhez az azonosságtudathoz kapcsolódik az etnikus közösség identitástudatának történeti folytonosságérzete, „állandósága” is, de mivel éppen történetileg alakuló csoportról van szó, ezért a kutatások során figyelembe kell venni az etnikum összetevőinek, az általa hordozott kultúrájának változásait is a folyamatos adaptációk során (Boglár 1995: 5; Sárkány 1977: 745).

Ugyanakkor jelölhetjük a vajdasági magyarságot magyar „néprajzi-etnikai csoportként” is, ha a magyarságon belüli „alegységként” tekintünk rá, amely saját „mi” tudattal rendelkezik, és elhatárolja magát más magyar közösségektől is. Ilyen különbségtevést tapasztalhatunk a vajdasági magyarság identitásában, amely a trianoni döntést követő

politikai-területi elkülönülést kulturális eltérésekkel is alátámasztja, elsősorban a szerb kultúrával való együttélés és adaptációk hatásával magyarázva mindezt, ahogy ezt a következőkben is látni fogjuk. Ennek fényében akár sajátos „táji, nagytáji csoportnak” is tekinthetjük a vajdasági magyarságot (Kósa–Filep 1983: 40–51) Ezzel együtt ugyancsak a magyarságon belül mint nemzetrészt is megközelíthetjük a Szerbiában élő magyarságot. Erre utalnak kutatott közösségeim önelemzései is, amikor magukat mint *délvidéki* magyarokat helyezik el a nemzeti közösségen belül. Ez utal a fenti különbözőségekre is, de párhuzamosan rámutat arra is, hogy a délvidéki magyarság különbsége a többi magyar csoporttól csupán az egységes magyar nemzeten belül releváns.

A Vajdaság ma Szerbia tartománya, amelyet a Bácska (északi sávjának kivételével), a Bánság és a Szerémség történelmi régiói alkotnak. A Vajdaságban lakik a szerbiai magyarok nagy része. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után Bács-Bodrog, Temes, Krassó megyékből és Szerém megye két kerületéből az osztrák hatalom új közigazgatási területet szervezett „Temesi Bánság és Szerb Vajdaság” néven. Ezt a területet 1849 és 1860 között központilag kormányozták Bécsből. A Vajdaság elnevezést a szerbek ezután is megtartották, míg a magyar nyelvben tájfogalomként csak a trianoni döntés és a területnek a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz való csatolása után kezdett terjedni – először Jugoszláviában, azután Magyarországon is. A Vajdaság megnevezés általánossá válását segítette elő Magyarország és Jugoszlávia későbbi szocialista államhatalmainak ideológiája is, mivel a Délvidék elnevezést „irredentának” minősítette (Kósa–Filep 1983: 191–192). A Délvidék megnevezés tehát olyan történeti-politikai tájfogalom, amelynek tartalma koronként változik.

A Délvidék elnevezésen a középkorban „alvidék”, majd „végvidék” értelemben a dél-magyarországi vármegyéket (Verőce, Pozsega, Szerém, Bács, Torontál, Temes, Keve), illetve a Dunán és a Száván túli bánságokat (Ozorai, Sói, Macsói, Szörényi) értették. Később, a 18–19. században a Bácskát és a Bánságot jelölte. 1918 után a Magyarországtól Jugoszláviához csatolt részeket nevezték Délvidéknek (Kósa–Filep 1983: 81–82). Terepmunkám helyszínén kutatásaim megkezdésekor a Vajdaság elnevezés volt elterjedtebb. Később azonban egyre többen a Délvidék elnevezést használták, kiemelve ezzel a régiónak a magyar nemzethez való tartozását, és elutasítva annak 1849–1860-ban, az osztrák abszolutizmus idején Szerb Vajdaságként ismert elnevezését. A Délvidék elnevezés ebben az összefüggésben mint a vajdasági ma-

gyarság nemzetrészként való megjelölése értendő, amely elsősorban a nemzettudatot elmélyítő közösségi rítusok nyomán vált mára a kutatott kisebbségi kultúra köznyelvének és evidenciakészletének a részévé. A Délvidék elnevezést beszélgetőtársaim a többi, korábban Jugoszláviához csatolt nemzetrészek átfogó neveként is használják, de hangsúlyos és közérthető jelentéssel elsősorban a vajdasági magyar közösséget fedi le. Ezért a következő esettanulmányban én is egymás szinonimáiként említem a Vajdaságot és a Délvidéket, kitérve azonban a megnevezéseknek sajátos jelentésére, amikor azok kontextusa megkívánja.

Kutatási tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a vajdasági magyarság egyértelműen és egyöntetűen a magyar nemzet mint történetileg kialakult tartós közösség részének tekinti közösségét, melyet egységes történeti terület és történelmi sors, azonos nyelv és kultúra, valamint az ezek alapján megnyilvánuló és kinyilvánított ösztartozás-tudat köt össze (Kósa 1980: 706).

Így a sokszínű magyar nemzeti kultúra részeként is megközelíthetővé válik a délvidéki magyarság, miközben a nemzettudat jelentéstartalmait az általam kutatott lokális-etnikus identitás részeként is vizsgálhatóvá teszi. A nemzethez való tartozás identitáselemei és az ezekhez kapcsolódó kulturális (és ezen belül) rituális gyakorlat a saját identitás kereteinek szimbolikus kitágítását, egyetemessé tételét és legitimizációját szolgálják a vajdasági magyarság életében. Ez is mutatja, hogy a magyar nemzethez tartozás olyan integratív „sarokköve” a vajdasági magyar identitásnak, amely által, illetve amelyhez viszonyítva határozza meg a vajdasági magyarok saját-etnikus önképét, sztereotípiáit, mentalitáskategóriáit, érték- és normarendszerét, ezáltal szabályozva és alakítva az interetnikus kapcsolatok stratégiáit, valamint ezekhez viszonyítva a szerbség kultúrájának és etnikus jellemzőinek megítélését is.

Ezért sem lehet kutatott közösségeim identitását „többesnek” vagy „kettősnek” nevezni, mert éppen komplex identitásrendszerüknek lényege a többirányú kötődések magyarságtudaton belüli szintézise. Éppen ezért nagyon fontos a délvidéki magyarságot a nemzeti közösség egészen belül vizsgálni, hiszen a nemzettel történő események, a nemzetpolitikai megnyilvánulások és makrofolyamatok alapvetően befolyásolják sajátetnikus kultúrájuk és identitásuk milyenségét.

A vajdasági magyarság továbbá saját etnikus, nemzeti identitását mint kisebbség éli meg, így a kisebbségi léthelyzetből fakadó sajátságok is alapvetően formálják kultúráját és identitását. Kutatott közösségeim életét ezért is a folyamatos alkalmazkodás és kényszeradaptációk

alakítják úgy, hogy ezek a mindennapos léthelyzetek életstratégiáit, döntéseit is meghatározzák (A. Gergely 1997: 17). Mindez viszont ismét magyarságtudatuk másságát mélyíti el számukra a többi, első-sorban a magyarországi magyarság jellemzőihez képest.

Ez pedig rámutat arra is, hogy az etnikus és nemzeti kötődések komplex, élő és dinamikus jelentéseket takarnak kutatót közösségeim életében. A mindennapok világa és a rituális gyakorlat részleteinek kulturális antropológiai módszerekkel való feltárása hozzásegíthet minket ahhoz, hogy ezeket a jelentéseket megélt valóságukban is szemlélhessük. A következő esettanulmány ehhez kíván hozzájárulni.

■ **„Az a millenniumi lelkület kéne vissza...”**
December 5-e hatása a Délvidéken két évvel
a népszavazás után

A 2005. évi március 15-éhez kötődő rítusokat elemezve rámutattam, hogy az ünnepeket átszövő legfontosabb motívumok a 2004. december 5-ei, a határon túli magyarság kettős állampolgárságára vonatkozó sikertelen népszavazáshoz kapcsolódtak (Papp 2005). Ezek elemzése kapcsán láthatóvá vált, hogy a Délvidéken december 5-e a nemzethez való tartozás „*otthonlét érzését*”, a saját kisebbségi kultúra tágabb, biztonságos hátterének érzetét törte meg, felerősítve ezzel a Magyarországgal szemben korábban is megfogalmazódó és személyes tapasztalatokból, sérelmekből is táplálkozó „*idegen lét*” érzését (vö. Csepeli 1987: 249). Ezért a kritikák elsősorban Magyarországgal (s ezen belül ennek közömbös és nemmel szavazó többségével) s nem a nemzeti közösség egészével szemben fogalmazódtak meg. Ezzel együtt a délvidéki identitás „*igazi*”, „*hiteles*” nemzeti volta vált hangsúlyosabbá december 5-e hatására. Az elmondottakból következik, hogy a nemzeti közösségen belül az „*igazi*”, „*hiteles*” magyarság képviselői a magyarságot kisebbségi sorsként megélik, elsősorban a nemzetrészek közösségeinek tagjai, azaz a „*hasonló balkáni helyzetben*” élő magyarok, továbbá azok, akik képesek ennek a létállapotnak az átélésére, a nemzethez való tartozás egzisztenciális sorsként való megélésére. A kisebbségi lét így válik a nemzethez való tartozás mintájává, felértékelve a saját identitás minőségét, enyhítve a népszavazás általi csalódás fájdalmát.

A támogató szavazatok száma nagyobb volt az elutasító szavazatokénál, de legtöbben a tartózkodók voltak.

A kilencvenes években elkezdődött, a státustörvénnyel és a millenniumi rítusokkal felerősödött folyamat, amely a nemzethez

való tartozás elmélyülését s az ehhez kapcsolódó kisebbségi stratégiák nyíltabb felvállalását indították el a Délvidéken, december 5-ével együtt folytatódik tovább. December 5-e a „*déli nemzet*” identitáselemet erősítette meg, megnövelve ennek presztízsértékét, hozzákapcsolva mindehhez a „*déli végek*” nemzetért felelős, nemzetet védő, az identitás aktivizálódását jelentő mentalitáskategóriát (vö. Gereben 1999: 76–77).

A befogadás, az „*otthonlét*” érzés ennek megfelelően a nemzeten belüli kisebbség irányából válhat autentikussá. Ennek biztosítékai és mintái december 5-ével szemben a nemzeti történelem kiemelkedő eseményei, elsősorban az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, amelynek jelentései a nagyszülőktől áthagyományozódott tradíció és a március 15-éhez kapcsolódó rítusok által válhatnak átélhetővé és az aktuális körülményekhez adaptálhatóvá. Az említett rítusokon olyan folklórelemek egészítik ki mindezt, mint amilyenek a korábbi írásimban is bemutatott népdalok, nemzeti műdalok voltak, kiegészülve a közelmúltban született s mára a legtöbb nemzeti rítus során elhangzó, Koltay Gergely vagy a Bródy János – Szörényi Levente szerzőpáros által szerzett énekekkel¹, az általam is elemzett, a 2004. évi nemzeti rítusokon elhangzó „*Délvidéki himnusz*”-szal (Papp 2004a), valamint az ünnepek jelentéseit kiemelő, tudatosító versekkel és a rítusokat megerősítő szakrális elemekkel. December 5-ével kapcsolatban úgy tűnik, hogy tovább bővül ezeknek a folklórjelenségeknek a száma, hiszen többek között kezdenek megjelenni olyan versek és énekek, amelyek – a fent említettekhez hasonlóan – beépülnek a mindennapok kulturális kommunikációjába. A mindennapok kultúrájában jelentéssel bíró folklórelemek így lesznek elmélyült identitáselemmé. Ezek a tudatosult identitástartalmak pedig ismét a rítusok során válnak újra és újra átélhetővé (vö. Hoppál 2004: 117).

A 2006. évi március 15-ei ünnepségek is ebbe a folyamatba illeszkedtek, rámutatva a nemzettudatban lejátszódó változások finom rezdüléseire, árnyalatváltozásaira is. Az elmúlt évek gyakorlatához hasonlóan továbbra is a zentai és a zentaiakkal együtt átélt bácskossuthfalvi központi ünnepség március 15-éhez kapcsolódó rítusainak elemeit, illetve az azokat a résztvevők által értékelő narratívákat elemeztem elsősorban.

Megfigyeléseim, interjúim emellett kiegészültek a beszélgetőtársaimmal való folyamatos „politizálással”, a nemzeti sors közös megvitatásával, amelynek jelentősége és aktualitása mindig felerősödik a március 15-ei rítusok időszakában. Mivel magyarországi vagyok,

¹ Az elmúlt évek rítusain (így a 2005. évi ünnepeken is) Koltay Gergely szerzeményei közül a *Kell még egy szó* és a *Ki szívét osztja szét*, a Szörényi – Bródy-dalok közül a *Ha én rózsá volnék*, illetve az *István, a király* rock-operából több ének is visszatérő motívumává vált ezeknek a közös-ségi eseményeknek.

mindez az elmúlt két évben még erőteljesebbé vált kutatásaim során, hiszen beszélgetőtársaim annak az országnak a polgáraival oszthatják meg érveiket, amely nagy csalódást okozott számukra. Ugyanakkor több, mint hat éve kutatok a Vajdaságban, ezért beszélgetőpartnereim az aktuálpolitikai észrevételeken túl ezek személyes, bizalmas, átélt mélyrétegeit is feltárták számomra, amelyek a délvidéki magyarság közösségi sorskérdései megértésének és átérzésének a lehetőségét adják meg számomra. Ezzel az írással is ezt az üzenetet próbálom továbbadni.

Zenta, 2006. március 13–14.

Nemzeti ünnepünk zentai eseményei március 13-án az Alkotóházban kezdődtek, mégpedig Patrubány Miklós *Gyűjtatlan gyulladjék (Gondolatok a 2004. december 5-ei népszavazási kísérletről)* című könyvének bemutatójával. A könyvet a szerző, a december 5-ei népszavazást kezdeményező Magyarok Világszövetségének elnöke mutatta be. A tény, hogy ez az alkalom vezette be az ünnepségek közösségi rítusainak sorát, s hogy az Alkotóházban telt ház fogadta az említett szerzőt, előrevetítette, hogy a 2006. évben is december 5-e lesz az ünnepi események fő motívuma. A könyvbemutatón történtek és ezek interpretációi is ezt emelték ki.

Az esemény megszervezője és a könyvbemutató bevezetőjét megtartó személy az egyik zentai politikai tömörülés (Magyar Polgári Szövetség) vezetője volt, akit az általam elemzett korábbi rítusok során többen mint a helyi magyarságot megosztó, „*túlzottan magyarkodó*” egyéniséget értékelték számomra. December 5-e után azonban az ő megítélése is megváltozott: „*Őt most nagyon szeretik itt.*” „*Megnőtt a hitele, amióta látják a zentaiak, hogy csak magukra számíthatnak*” – mondták azok a beszélgetőtársaim, akik korábban kritikusan szoltak az előadóról. Magát a rendezvényt is a változások pozitív irányú folyamatában helyezték el: „*Látod, lassan mindenki rádöbben, hogy mi is a helyes igazság, szépen megtöltötték a termet, nem csalódtam a zentaiaikban*” – utalt erre egyik beszélgetőtársam.

A könyvbemutató első aktusa a *Himnusz* és a *Székely himnusz* eléneklése volt. A két éneket mindenki énekelte, a *Székely himnusz* végén hangosan hozzátéve egyikük által, hogy „*az utolsó sorhoz mondjuk még, hogy ne hagyd elveszni Vajdaságot sem, Istenünk!*” Erre mások hozzátették: „*A Délvidéket inkább.*” „*Igen, meg a Felvidéket se, meg Kárpátalját.*”

Korábbi tanulmányaimban kitértem arra, hogyan helyeződött át a hangsúly a nemzeti rítusok során a Vajdaság elnevezésről a Délvidék alkalmazására. A Délvidék ebben a rituális retorikában a vajdasági magyarság mint nemzetrész a magyar nemzethez való kötődés identitás-specifikumát jelöli. A fenti esetben is ez kapott egyértelmű megerősítést a további nemzetrészekkel való közös sors kifejezésével a Székely himnusz eléneklése és a Felvidéknek, valamint Kárpátaljának a Délvidékkel való szimbolikus összekapcsolása által. Erre utalt a köszöntőt és bevezető előadást prezentáló helyi politikus is, aki a nemzetrészekhez kapcsolódva választotta el a „*hiteles nemzetrészeket*” a népszavazásban nemmel voksoló anyaországiaktól, amikor kifejtette, hogy december 5-én „*elvált a jó a rossztól, hogy finoman mondjam*”, utalva ezzel egy felvidéki politikusnak tulajdonított és Zentán is közismert és mára szállóigévé vált, a népszavazást kommentáló kijelentésével, miszerint: „*a szar elvált a víztől*”. Az előadó erre utalt némi iróniával, ezután kitért a népszavazás eredményének okaira, miszerint a történelem úgy bánt el a magyarországi magyarokkal, hogy a lelküket pusztította el, s ezért éppen az elcsatolt nemzetrészek magyarjainak, így a délvidékieknek is az a küldetésük, hogy az általuk a kisebbségi sorsban megőrzött hitet, a magyarság igazi lelkületét, miszerint „*jó magyarnak lenni és együvé tartozni*” visszaadják a nemzetnek. December 5-e csupán állomása volt ennek a „*harcnak és forradalomnak*”, amelynek az eredmény ellenére is az est vendége, Patrubby Miklós volt a hőse. Az előadó az előbb felsorolt jellemzőket Patrubby Miklós személyiségével is azonosította: a könyvbemutató napján a könyv írójának még Budapesten kellett beutazási vízumért folyamodnia, ezután hóvihár közepette kellett elutaznia Zentára. Az elmondottak egyszerre illusztrálták a nemzetrészek szétválasztottságának negatívumait, az összetartozás akadályait, hangsúlyozva azt is, mennyire fontos lenne, ha a vajdaságiak is ott lehetnének a március 15-én megrendezett székelyudvarhelyi nagygyűlésen, ahol a székelység fogja kinyilvánítani igényét az autonómiára. Az előadó utalt rá, hogy a nemzetrészek sorsa nem választható el egymástól, ezért kívánatos lenne egymás ügyeinek közös támogatása, de addig is, amíg ezt a közép-európai politikai kontextus nem teszi lehetővé, „*lelki hidakat*” kell építeni és fenntartani egymás között. Az összetartozás tudatát nyomatékosította az est meghívottjának, Patrubby Miklósnak a köszöntője is, amelyben „*kedves testvéreként*” szólította meg a résztvevőket. Előadásának kezdetén tovább is ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódott, kifejtve: „*szörnyű és drámai*”, hogy elszakították a nemzetrészeket egymástól az „*új világ*”

követelményei, mint például a kölcsönös vízumkényszerek. Mindezt egy Erdélyben balesetet szenvedett, mindenki által ismert vajdasági magyar személy példájával tette még átélhetőbbé, akihez még felesége sem tudott azonnal elutazni.

Hangsúlyozta, hogy az általa vezetett Magyarok Világszövetsége a népszavazás által éppen ezt szeretne volna elkerülni a nemzeti integráció megteremtésével. Kifejtette, hogy ezt a törekvést a magyarországi politikai pártok mindkét meghatározó oldala félreértette, mert a baloldaliak az integrációt tévesen az áttelepüléssel azonosították, azt hangoztatva, hogy *„csőcselék vagyunk, és elfoglaljuk az országot”*. A jobboldal is végső soron a távolságot mélyítette azzal, hogy a határon túl élő magyarok otthon maradását szorgalmazta, de nem derült ki, hogy milyen erkölcsi alapon kérte ezt. *„Megvédenek bennünket?”* – tette fel a kérdést az előadó tudatosítva hallgatóságában a magyarországi magyarság meg nem értésből származó távolságát a határon túli magyaroktól. Ezt követően egy tréfával illusztrálta mindezt: *„Tudják, hogy lesz egy székeléből oláh? Hogy áttelepül Magyarországra.”* A viccet hangos nevetés fogadta, hozzátéve a közönség soraiból: *„És szerb.”*

Ezek után az előadó számba vette az előbb elmondott okokból származó politikai eseményeket, amelyek végül a népszavazás kezdeményezésére sarkallták a Világszövetséget, újra kiemelve az integráció fontosságát, hogy komolyabb nehézségek nélkül *„egy délvidéki elmeheessen a csíksomlyói búcsúra”*.

Az összetartozás tudatosításának politikai vetülete a népszavazás kezdeményezése volt, de ez csak eszköz próbált lenni az integráció megteremtésében, amelynek valóságos hátterét és lényegét a Szent Korona-eszme tartalmazza.

A Szent Korona-eszméről részletesen szólt az előadó. A Szent Koronát mint *„össznemzeti szimbólumot”* nevezte meg, ami *„mindent kifejez”* a nemzet valóságos tartalmáról. Filmfelvétel segítségével mutatta be a Parlamentben a Szent Korona előtt letett esküjüket, amelyben a Világszövetség vezetői az újabb népszavazást is magában foglaló, a nemzeti integráció megvalósítására irányuló törekvéseik folytatására tettek fogadalmat. A filmen hallható *Himnusz* intonálása alatt a teremben lévő hallgatók is felállva énekeltek. Az előadásnak ezen a pontján is a közös, értett, nemzetrészekeken átívelő jelrendszer megléte tudatosodott a résztvevőkben. A Szent Korona szimbólumának jelentései a 2002. évi rítusok során is rápillanthatam, amikor a Koltay Gábor által rendezett *Sacra Corona* című film zenéjének a hatását követhettem nyomon az ünnepi rítusok során.

A *Sacra Corona* és annak zenéje akkor mint az „*anyaországból jövő kulturális megerősítés*” – ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott – jelentették a nemzet és a szakralitás összefüggéseinek tartalmait. Beszélgetőtársaim elmondása szerint ugyanis a film tartalma, ahogyan maga a Szent Korona is mint jelkép a nemzeti történelemhez és a nemzeti érzéshez kapcsolta őket.

A Szent Korona „*egyértelművé teszi a nemzet egységét*”. „*A Szent Jobbal nem tudtunk mit kezdeni, a korona az más, az mindannyiunkat egyesít, ez a zene is ezt erősíti.*” „*Nem véletlen ez a zene itt és most, mert ugyanazt jeleníti meg, mint az 1848, a közösséget*” – értékelték a zenét korábbi rítusok során a résztvevők.

A Szent Korona jelentéstartalmai tehát az előadó és hallgatósága számára is azonos üzenetet közvetítenek, s ez tovább mélyítette az elemzett alkalom legfontosabb mondanivalóját, az összetartozás tényét és ennek élményét december 5-ének, a népszavazás eredményének ellenében.

A könyvbemutató résztvevői ennek megfelelően pozitívan értékelték az eseményt: „*Nagyon szép volt.*” „*Köszönjük!*” Ezekkel a szavakkal mentek oda Patrubány Miklóshoz dedikáltatni a megvásárolt könyveket, majd későbbi beszélgetéseink során így elemezték számomra az alkalmat:

„*Olyan megható volt, ahogy a koronát körbeállták, és méltóságos, ahogy az esküjüket letették.*”

„*Jó volt ez az egész, mert bár magunkra vagyunk hagyatkozva, de mi a testvérek, gondolom a magyarok, akik kisebbségek, összekapaszkodunk, és ezt a Szent Korona is példázza még, hogy a történelem is közös, hogy volt már itt minden, de mi megmaradtunk, mert mindig voltak magyarok, akik összekapaszkodtak.*”

„*Ez tiszta volt. Látnod, a magyar mindig széthúz itt, a Vajdaságban is, de ez az ember hiteles, mert amit mond, az is.*”

„*Tudod, miért volt ez nagyon jó? Mert látszik, hogy nem a levegőbe beszél. Látszik, hogy meggyötört, ahogy mi is, tiszta beteg.*”

„*Az a baj ezzel az egészszel, hogy ez egy nagyon jó ember, de ezt nem fogják soha megérteni, mert egy magyarországi soha nem fogja megérteni, hogy már a nagyszüleink óta titkosan reménykedünk, hogy állampolgárok legyünk újra, nem kell, hogy ott éljünk, csak szimbolikusan. Nem értik, hogy ez valakinek lehet a legnagyobb vágya. Azt sem érthetik, hogy a gyerekeink kimenekültek, és évekig nem kapnak befogadást, rendeset, állampolgárságot, amikor ott építik az országot. Meg azt sem, hogy a fiatalok miért nem tudnak itt maradni. Tényleg, nagyon igaz volt az egész magyarságról meg a magyarországiakról.*”

Az idézett interjúrészek szerint a Szent Korona által jelképezett összetartozás tudata köti össze a délvidéki magyarságot is a többi nemzetrésszel, illetve a közös nemzeti múlttal. Az összetartozás eszménye és annak képviselője válik „hitelessé”, „tisztává” a szintén magyar jellegzetességeknek megnevezett széthúzást reprezentálókkal szemben akár a Vajdaságban, akár Magyarországon. Patrubány Miklós személyiségvonásait, egészségi állapotát pedig küldetéséhez kapcsolódó teljes áldozatkészségével, valamint a közös „meggyötört” kisebbségi sors jelképével hozták összefüggésbe. Ezzel szemben áll – ahogy az utolsó interjúrészletben olvashattuk – a magyarországiak világa, amely meg sem értheti az összetartozás lényegét és tétjét. Mint azt korábbi tanulmányaimban bemutattam, az ezredfordulón a millenniumi ünnepségsorozatok által felerősödve, a 2002. évig a nemzeti összefogás, összetartozás realitása mélyült el a rítusok résztvevőiben. Ez a négy évvel ezelőtti magyarországi politikai választások után egyre inkább megváltozni látszott, amely folyamatot végül december 5-e zárta le. Ezzel párosul a vajdasági magyarság politikai pártjai széthúzásának több mint egy évtizedes realitása. Nem véletlen ezért, hogy az eszmény és a valóság ellentéte, az összetartozás vágya éppen az előbb leírt könyvbemutató után közvetlenül így fogalmazódott meg egyik beszélgetőtársam sóhajtásában:

„Az a millenniumi lelkület kéne vissza, ami itt volt, ami azelőtt csak egyszer volt még: '90-ben, amikor a VMDK² alakult, és mentünk, az egész család, mintha újjászülettünk volna, a gyerekek, a nagyszülők, mind ott voltunk. Aztán amikor már ennek vége lett, legalább ott volt a millennium, a közös lelkület, a biztonság, hogy kellünk a közös, nagy családba. Lehet, hogy már ennek is vége?”

Ezekkel a gondolatokkal és érzésekkel ment át a hallgatóság a nap második ünnepi rendezvényére, a *Se országom, se hazám* című műsor megtekintésére a zentai Művelődési Ház színháztermébe.

Maga az előadás címe és az ünnepi meghívón olvasható idézet is érzékeltette a műsor tartalmát a látogatók számára. Az idézet Petőfi Sándor *Bolond Istók* című verséből a következőket üzenté a résztvevőknek:

„Ki vagyok? Sehonnai, / Se országom, se hazám, / Valamely vándormadár / Lehetett az ősapám. // Járok-kelek a világban, / Ma itt vagyok, holnap ott, / És akinek tetszik, annak / Emelek csak kalapot.”

A műsornak a város nyilvános terének központi részeiben elhelyezett plakátjai a szétszakított Nagy-Magyarországot ábrázolták. Magyarország fehér színűre volt festve, amelyet fekete sáv választott

■
² A Vajdasági Magyar Demokratikus Közössége, amely az 1990-es évek első felében egységesen fogta össze a magyar politikai irányzatokat Szerbiában.

el a nemzetrészekről. A nemzetrészek lakta területek virágos népművészeti motívumokkal voltak díszítve. A plakátok felső részét pedig a Szent Korona keresztje tetőzte be. A plakátokon is tehát az előbb elemzett könyvbemutató mondanivalója és szimbólumai jelentek meg előrevetítve ezzel a következő ünnepi műsor üzeneteinek tartalmát is. Ezt tudatosította a színházterem minden ülésén elhelyezett, piros-fehér-zöld színekkel nyomtatott, műsorfüzet, amely a topolyai Cirkalom táncgyűttes és a Csalóka zenekar, valamint az Aurora beszédművészeti csoport versmondóinak „*Se országom, se hazám...*” című műsorát hirdette. Maguknak a topolyai fiatal művészeknek a jelenléte is egyértelmű jelentéssel bírt, hiszen a tavalyi évben is ők léptek fel március 14-én Zentán, ahogyan Orbán Viktor 2004. szeptemberi látogatásán, továbbá a 2001. évi meghatározó millenniumi rítuson is (vö. Papp 2003a; 2006).

Idén is őket hívták meg, ellentétben a 2004. december 5-ét megelőző időszakkal, amikor többször anyaországi előadók hozták el Zentára 1848. március 15-ének üzenetét (Papp 2004a).

A három nemzeti színben nyomtatott műsorfüzetet kinyitva a belső lapon a következő Kosztolányi Dezső-idézetet olvashattuk a „*Magyar vagyok, minthogy magyarul írok...*” kezdetű verséből: „*Magyar vagyok, minthogy magyarul írok, / magyarul mondom ámuldozva: tej, / s magyarul mondom a halálos áment, / ha ingadozva hátradől a fej.*”

A műsor címe, plakátja, a meghívó versrészlete, illetve a műsorfüzet idézete az előbb említettekkel együtt egy további, kettős jelentést is közvetített a résztvevőkhöz: a „*Se országom, se hazám*” állapotban való létezés összefonódását a saját identitás (a Szent Korona által szakrálisan is védett) megkérdőjelezhetlenségének nyílt és határozott felvállalásával. E kettős állapot megélésének lehetőségét pedig a magyar irodalom közvetítésével fejezték ki, bemutatva, hogy ez a sors a mai magyarok elődei számára is ismert valóság volt.

Az ünnepi műsor is ezt az összetett problémavilágot tette átélhetővé. A műsort a *Bánk bán* „*Hazám, hazám...*” kezdetű áriája vezette be. A rítus kezdetén ezután a *Himnusz* eléneklése következett. A színpadot csakúgy, mint az elmúlt évek március 15-ei ünnepeinek alkalmával, egy nagyméretű kokárda díszítette. A polgármester beszédét „*Kedves nemzettársaim*” megszólítással kezdte, és később is „*délvidékieknek*” szólította a résztvevőket, megfelelően ezzel az elmúlt évek változó nemzeti-rituális retorikájának. „*1848 a nemzeti egységről szól nekünk*” – emelte ki, hozzátéve, hogy a vajdasági magyarság akkor is ünnepelte az összetartozás ünnepét, amikor még

illegális volt így tenni, ahogyan akkor is, amikor az ünnep divattá lett. A nemzeti sorsot, az összetartozást tehát a vajdasági magyarság kisebbségi léthelyzetben fokozottabban, hitelesebben élte meg annál, hogy „divattá” váljon számára. Ennek megfelelően erre buzdította a jelenlevőket: „Hordjuk büszkén a kokárdánkat dicső múltunk és jövőbe vetett hitünk jeleként!”

Előző évi beszédében a polgármester december 5-ére utalva kifejtette, hogy a délvidéki magyarság „hálátlan időszakban” él, amelynek meghatározó oka az is, hogy az „*anyaország is gyakran csak mostoha*”. Az idén erre nem tért ki, inkább az idézetek ellenpontjára mutatott rá, amely szerint a hiteles, kitartó, „*egységes nemzettudat*” lehet az alapja a vajdasági magyarság jövőképeének még akkor is, ha magára marad.

A beszéd után a topolyai művészek előadása következett. A Csalóka zenekar muzsikájára táncoló táncgyűttes a Kárpát-medence magyar nemzetrészeinek tájairól mutatott be táncokat. A repertoárban helyet kaptak ördögösfüzesi, Küküllő menti, kalotaszegi táncok, csallóközi lakodalmas és gömöri táncok a délvidéki folklór (szlavóniai dalok, doroszlói csiraj) mellett. Az utóbbi aspektussal kapcsolatban fontos kiemelni, hogy itt a Délvidék mint a saját nemzetrész és kultúra reprezentálója magában foglalta a horvátországi (szlavóniai) magyarságot is. Az egységes nemzetrész-identitás formálódására utal, hogy a topolyai táncos lányok a nyugat-bácskai Doroszló népviseletében is felléptek a műsor során. A színpad hátterében pedig végig Nagy-Magyarország térképét láthatta a közönség kivetítve, amelyen az előadás tematikája szerint változtak a képek.

Az előadás végén felhangzott az a népdal is, amely a műsorfüzet Petőfi-idézetét kiegészítendő, illetve annak mélyebb, a népi-magyar tradícióban gyökerező jelentőségét is hangsúlyozta a résztvevők számára: „*Megátkozott engem az édesanyám, hogy ne legyen se országom, se hazám.*”

A szimbólumok, a táncok és a dalok jelentéseit húzták alá és tudatosították a műsorban elhangzó versek is. Az előadott versek szerzői a vajdasági Jung Károly és a korábbi zentai magyar rítusokban is központi szerepet kapó Wass Albert voltak. A szerzők következő költeményei hangzottak el:

- ♦ Jung Károly: *Dal a hazáról* (Marad-e majd lábam alatt e föld, / Melyet átkereszteltek a századok, / A nevenincs föld, a Duna, Tisza, zöld / Kertek, rétek tájéka, meg a konok //

Parasztoké; a maradó eszelős kóborok / Hazája, mely mára
elfutott a ködben, / Örült eperfák állnak őrt fölöttem, /
Elfolytak Erdődön a borok s óborok. // Állampolgár vol-
tam, állampolgár lettem, / Pizskosszürke égbolt szétfoszlik
fölöttem, / Sorra magadra hagynak szökő híveid – // Haza.
Én azért jöttem haza, mert nem / Birtam ki tovább. Már
nem véhettem / Többet. Ki érti a hontalan keserveit?)

- ♦ Jung Károly: *Télvíz idején* (Kallódnak a költők idegen
helyeken / Hazájuk kiköpte őket a fagyba, a télbe. /
Ordasvicsoritás maradt a szó nyomában, / S lopakodik
már a sok sunyi sakál. // Maradni vagy menni az egyetlen
hazába, / Mert üresen kongnak a szó csarnokai / Kísért a
tébolyodás: hazamenni, haza! / Üressé lesz a haza Duna és
Tisza között. // Asszonyokra és szeretőkre maradtak a há-
zak, / Magára hagyott a könyvtár, a kéziratok, / A barackfa,
a szilva, a naspolya, meggyfa, / Megfagyva a krizantémok
mindenszentek előtt. // Csonttá fagyott a föld is, a két-
ségbeesés, / Nincs az a szó, mely a fagytól visszariadna, /
Csonttá fagyva a földben zokognak az ősök, / Az ember,
jósága, kit végül magára hagyott. // Hazamenni, csak haza,
hiába zúgnak a szelek, / Hiába biztos a köd, végzet, halál,
háború, / Tán menti a vétket a pesti fohász, kései ima, / De
más ne tetézze a bűnt, a majdnem árulást.)
- ♦ Wass Albert: *Hontalanság hitvallása* (Hontalan vagyok, /
mert vallom, hogy a gondolat szabad, / mert hazám ott van
a Kárpátok alatt, / és népem a magyar. // Hontalan vagyok,
/ mert hirdetem, hogy testvér minden ember, / hogy egy-
másra kell, leljen végre egyszer / mindenki, aki jót akar. //
Hontalan vagyok, / mert hiszek jóban, igazban, szépben, /
Minden vallásban és minden népben, / és Istenben, kié a
diadal. // Hontalan vagyok, / de vallom rendületlenül, hogy
Ő az út s az élet, / és maradok ezen az úton, amíg csak élek
/ töretlen hittel ember és magyar.)

A szerzők és a versek szövegei – mint olvashattuk – egyaránt az
állampolgárságok változásai, a hazátlanság érzésének közös erdélyi-
délvidéki, magyar kisebbségi realitását, s ezzel együtt az ezeket
a tapasztalatokat megélő és értő nemzetrészek összetartozás-tudatát

erősítették meg a résztvevőkben. „Ha lehetne felelni a versekkel, akkor a Jung-versnek épp azt mondanám, hogy éppen mi, csak a többi hontalan értheti meg ezt a keservet” – mondta egyik beszélgetőtársam.

Az erdélyiekkel való azonosság megfogalmazása a korábbi általam elemzett rítusokban is megnyilvánult, ahogy a most elemzett ünnepi műsorban is Wass Albert verse reprezentálta a közös nemzeti sors megfogalmazását és a hozzá való kapcsolódást. Ezt egészítette ki az Erdélyország az én hazám eléneklése és az erdélyi táncok a többi határon túli régiónál magasabb aránya is a táncrepertoárban.

Az előadás alatt folyamatosan hangzottak fel ujjongó, tetszésnyilvánító bekiabálások. A műsort is olyan ováció zárta, amely talán a legnagyobb az általam az elmúlt öt évben megfigyelt március 15-éhez kapcsolódó rítusok alatt.

„Szép volt, gyerekek!”, „Gyönyörű volt.”; „Köszönjük!” – hallatszottak a bekiabálások.

A műsort követő értékelő megjegyzések is ugyanezt fejezték ki:

„Jól körbeénekeltek itt a Nagy-Magyarországot nekünk. Nagyon felemelő érzés volt az a testvéri érzés, hogy mégse vagyunk egyedül, még ha bajban is vagyunk.”

„Erről beszéltem neked, hogy kell a lelki katarzis, amit nem tudsz aztán elmondani, de azért a lényegét éled át. Ez olyan volt.”

Az említett „lényeg” azonban a műsor összetartást kifejező mondanivalójának másik tartalmi lényegét is elmélyítette a hallgatóságban:

„Ez a dráma, a tragédia, ez a se országom, se hazám, hogy úgy érezzük, az utolsó erőnkben vagyunk, és nincs utánpótlás, mert nem áll mögöttünk senki, a sajátjaink, a nemzet.”

Az idézett interjúrészlet egyaránt kapcsolódik az általam korábban elemzett „kisebbségi vákuum” identitástényező és a saját közösségi léthelyzetet értékelő vajdasági narratívákhoz, amelyeket december 5-e még jobban felerősített, ahogy azt a december 5-ének tavalyi hatását elemző írásomban a „semfüsemfa” és a „déli végeken vagyunk hátország nélkül” kifejezések mutattak be érzékletesen a vajdasági média és beszélgetőtársaim megfogalmazásában (Papp 2005).

A műsor előadásai és hallgatósága közös, értett kulturális kódrendszerének összhangjára mutat rá, hogy a topolyai művészek vezetői (először egy budapesti néptáncversenyre készülve) tudatosan a fent említett jelentéseket kívánták bemutatni előadásukban:

„A kettős Trianonról beszélünk, amit most december 5-ével kell külön megmagyarázni, úgyis együtt érezzük, ezt kell csak együtt átélni” – foglalta össze az előadás egyik összeállítója.

Ebben a közösen birtokolt evidencia- és tudásrendszerben találkozott tehát a zentai és a topolyai magyar lokális világ. Ezt emeli ki az egyik zentai beszélgetőtársammal készített interjúrészlet is, aki személyesen ismeri az előadókat:

„Nagyon tetszett, és nagyon jó volt, hogy összekötötték december öttel. Ők már több éve jönnek, ismerem is őket jobban, és tudom, hogy nekik ez a vérükben van, nem adják föl, igaz, amit csinálnak. Ha már ennyire a szívükben, a vérükben van a néptánc, ez már kötődik a magyarsághoz, és az kötődik ahhoz, hogy így reagáljanak, hogy csinálnak egy ilyen műsort december 5-éről. Ez nekem egyáltalán nem volt meglepő, hogy egy ilyen műsort csinálnak. Nem úgy a magyarországiaknak. Merthogy volt ilyen minősítés, és a magyarországi zsűrinek mutatták ezt be, és a magyarországi zsűri azt mondta, hogy hát ez nagyon durva. Mégis a legjobb táncosoknak minősítették őket, tehát azért nem volt az, hogy emiatt, hogy ilyen műsort csináltak lepontozták volna őket, csak azért megmondták, hogy ez nagyon durva volt.”

Az idézetek egyértelműsítik, hogy – bár külön szó vagy direkt utalás nem jelenik meg benne – a műsor december 5-e tükrében a „kettős Trianonról” szól. Kiderült az is, hogy a műsor magyarországi szakmai zsűri előtt is megmérettetett, s bár elismerték tánc tudásukat, magát az előadás „lényegét” nem értették meg. A magyarországiak meg nem értése pedig tovább tudatosítja a távolságot a magyarság anyaországi és délvidéki megélésének minősége között. Egymás megértése csupán a közös kulturális tudás összhangjában oldódhat föl, amelyet viszont az azonos léthelyzet képes megteremteni. Erre példa a Zenta és Topolya közötti „lelki híd” megléte – ahogy egyik beszélgetőtársam megnevezte. Ez egyrészt tudatosítja a vajdasági magyar lokális közösségek felett átívelő azonosságot, másrészt ezen belül differenciál is. Erre utal a csoport vezetőinek megjegyzése, miszerint *„Zenta az igazán, különösen fogékony ennek a kettős Trianonnak a megértésére.”*

Voltak olyan más közösségek is, amelyeknél nem volt ekkora sikere a műsornak, ez olyan helyeken történt meg, ahol az előadás plakátját sem merték kitenni a településen. *„Itt, Zentán értik ezt, és mögé is mernek állni a magyarságnak.”* Zentán is a megváltozott etnikus stratégiáknak a jelzése egyébként a Trianonra utaló, a szétszakított Nagy-Magyarországot ábrázoló plakát köztéren való megmutatása, amelynek nyílt felvállalása viszont a saját identitás és a város magyarságának felértékelődését reprezentálja. Ennek a változásnak a tartalmi, lelki összetevőit erősítette meg a közös kulturális konszenzus

is a topolyai előadókkal az előadásban közvetített üzenetek jel- és jelentésrendszerének közös átélése által.

A két közösség között tehát a közösen birtokolt folklór teremt hidat. Nem csupán arról van szó, hogy mindkét csoport társadalmi tudata azonos jelentésrendszert feltételez, hanem ennek kifejezése és megélésének módja is ugyanolyan. Az identitás szempontjából ez a magyarság nyílt felvállalását jelenti. Mindez december 5-e után mindkét közösség számára a „*déli végek*” mentalitását jelöli, amely az anyaországgal szemben, a „*hazátlanság*” állapotában is a magyarság hiteles megőrzését jelzi. Ennek kifejezése tette – ahogy az egyik idézett interjúrészlet is jellemezte – „*hitelessé*” az előadókat a zentaiak előtt, illetve ennek megértése, befogadása és felvállalása a zentaiakat az előadók szemében. Ehhez társult a műsor folklórrepertoárja, amely önmagában is „*igazzá*” tette az együttest és annak műsorát, ahogy ezt egy korábban idézett beszélgetőtársam kifejtette:

„[...] nekik ez a vérükben van, nem adják föl, igaz, amit csinálnak. Ha már ennyire a szívükben, vérükben van a néptánc, ez már kötődik a magyarsághoz, és az kötődik ahhoz, hogy így reagáljanak, hogy így csinálnak egy ilyen műsort december 5-éről.”

A közösen birtokolt folklór, a mögötte álló nemzeti identitás, a magyarság múltjának és jelenének azonos átélése így fűzi szorosabbá tehát a „*déli végek*” közösségeinek összetartozását.

*

Az ünnepi események következő alkalma a másnapi *kegyeletadó koszorúzás* volt a Felsővárosi köztemetőben, az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc áldozatainak emléksírhelyénél. Az emlékezés szónoklatainak középpontjában a nemzeti összetartozás mellett a délvidéki magyarok politikai, érdekvédelmi összefogásának elengedhetetlen szükségessége állt.

A vajdasági közélet és politikai irányzatok zentai képviselői közül mindegyik hangsúlyozta a nemzeten belüli egység megteremtésének és ezen belül a vajdasági pártok összefogásának kívánalmát az 1848–49-es szabadságharc szellemében. Mindez kiegészült a többi néppel, elsősorban a szerbséggel való partneri kapcsolatok javításának szándékával. Az egyik felszólaló ennek szintén ’48-cal való történelmi vonatkozását emelte ki. Eszerint sem Jelašić, sem a Szerb Vajdaság ügyén fáradozó szerbek nem ismerték fel az összefogás üdvözítő lehetőségét. Meg is lett ennek az eredménye, a Szerb Vajdaság később német befolyás alá került.

Az aradi vértanúk és ezen belül is Damjanich példája viszont egyaránt követendő minta lehet a mai délvidéki magyarok és szerbek számára. Ennek háttere, alapja a sok sérelmen is győzedelmeskedő közös sors felismerése. E kettősség, a sérelmek, a tragédiák, valamint az összetartozás kettősségét hangsúlyozta a résztvevők számára Milošević 2006. március 11-ei halálhíre is. A megemlékezés után főleg erről beszélgettek velem, hiszen a rítus helyszíne a temetőnek abban a terében volt, amely többek között az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szerbek által meggyilkolt áldozatainak állít emléket. A miloševići időszakban ezért minden megemlékezésen tartani kellett az atrocitásokról:

„Mindig kiállítottunk valakit a kapuba, hogy nézze, nem jönnek-e a rendőrök vagy valami megvadított szerbek.”

„Sokan mondták akkor, hogy a temető falához építettünk minden emlékművet bárki bedobhat ide egy bombát, úgyhogy megvolt ez a félelem.”

Ezeket az emlékeket 2006-ban is felidézte a rendőrök temetőn kívüli, de látható jelenléte:

„Jönnek-mennek a rendőrök, nézik: Hát ezek meg még mindig emlékeznek? Hát ők nem emlékeznek a '48-ra” – mondta egyik beszélgetőtársam. „Vagy másképp emlékeznek erre” – egészítette ki egy másik résztvevő. „Hát igen – zárta le egyik beszélgetőpartnerem –, nekik az sérelmes, hogy itt a '49-es áldozatokra emlékezünk, a Miloševićet is ezért zavarta, de csak kívártuk, hogy meghalt. Majd a szerbeknek is az kell, hogy rájöjjenek; nekik is csak a bajt hozta a fejükre.” „Ők is tudják ezt, csak még nem akarják kimondani, közösen szenvedtük azokat az éveket” – zárta le a beszélgetést egyikük.

A szerbség az elmondottak tükrében egyszerre jeleníti meg a magyarsággal szemben álló kollektívumot és az elmúlt politikai elnyomásban ugyanúgy szenvedő sorstársat. Milošević megítélése és halála ezért a közeledés lehetőségét is magában hordozhatja. Ezekre az összetett jeletéstartalmakra utaltak további beszélgetőtársaim is:

„Nem fogunk mi, vajdasági magyarok krokodilkönnyeket ontani a Milošević után.”

„Csak azt sajnálom, hogy a büntetés, az ítélet előtt halt meg.”

„Mit sajnáljunk rajta, az elüldözött ötvenezret vagy mit?”

Milošević megítélése tehát egyértelműen negatív a vajdasági magyarság körében, s ezt a büntetés előtti halála csak fokozza. A szerbség megítélése azonban ezzel összefüggésben ambivalens, egyszerre

jelen van benne a jövőtől való félelem, a bizalmatlanság és a változás reménye is, ahogyan azt interjúalanyaim megfogalmazták:

„Csak azt nem tudom, itt még a halálában is hogyan fog ártani, mert itt nagyon gyászolják, még népszerűbb is lehet – meg az eszméi –, mint eddig.”

„Nem tudom most, hogyan lesz, de tény, hogy a szerbeket is jól a padlóra küldte, és azt ezek is tudják, szerintem ez egy utolsó esély az együttélésre. Ezt a szerbek is tudják, és ha nem hülyítik meg őket, megint rendesek lesznek. Azért évszázadok óta együtt élünk, és azért valahogy csak megvoltunk azalatt. Ez most nekünk is tényleg lehetőség, hogy példa legyünk az együttélésre, ez egy jó része volt annak a beszédnek.”

Beszélgetőtársam a korábban elhangzott beszédre utalt vissza, amelyben a szónok arra is kitért, hogy ha tudunk tanulni 1848 befogadásából és lelkesítő példájából, akkor Magyarország felé is képes lehet a vajdasági magyarság az összetartozás mintájává válni. Ehhez viszont elengedhetetlen a magyarországi szavazók felismerése is, akik az áprilisi választásokon a nemzeti oldalra kéne, hogy szavazzanak, arra az oldalra, amely a december 5-ei népszavazáson a nemzeti integrációra, az összetartozás kinyilvánítására, a kettős állampolgárság megadására buzdított.

Az együttélés, a vajdasági magyarok összefogása és így mintává válása tehát a nemzeti politika függvénye is az elmondottak szerint. Ezek mindegyik eleme összefügg egymással, egyik a másik nélkül nehezen kivitelezhető kutatott közösségem tagjai szerint.

A megemlékezés egyik (a könyvbemutatót is bevezető) előadója azonosította továbbá a hideg, télies-havas időt a szabadságharc és a mai idők körülményeivel, amelyben az 1948–49-es hősök is dacoltak a megpróbáltatásokkal, ahogyan nekünk is küzdenünk kell a magyar nemzet „felszabdalása” ellen. A szabadságharc hőseinek volt erejük megfordítani a történelem menetét, a magyarság elmúlását. A forradalom idejét átláthatóvá teszi a jelen – ahogy az előadó fogalmazott – „fájó tapasztalata” is: az elvándorlás, a Boszniából és Kosovából való betelepítések és a folyamatos magyarelles atrocitások. A vajdasági magyarok életében azonban fordulat következhet be, ha a magyar nemzet képes az együttműködésre, és ha helyben is, Zentán is „megértjük az összefogás szükségét”. A harc ugyanis másképpen, de mégis ugyanazért, „a mi életünkért” folyik, mint 1848–49-ben.

A bemutatott rítust is az összefogás szükségességének és lehetőségének jelképeként nevezte meg a szónok, mint a meglévő „közös pontok” egyikét, amelyben a közös múlt és az azonos léthelyzet

egyaránt kötelezi a vajdasági politikai pártokat és választóikat az összefogásra:

„Ha máshol nem, legalább itt, a temetőben kell megbékülni, és ezeken a közös pontokon elindulni.”

Ennek megléte lehet ugyanis alapja a magyar nemzeti autonómiának is a Vajdaságban.

A temetői rítus üzenetei tehát tovább mélyítették az előző napi események jelentéstartalmait. Nem véletlen, hogy a vajdasági magyarok napilapja, a *Magyar Szó* másnapi, március 15-ei számának tudósítása, amely majdnem egy teljes oldalt szentelt a zentai ünnepi eseményekre, *A nemzet egységről szóló ünnep* címmel jelent meg.

A zentai „üzenet” ennek megfelelően a vajdasági magyarság nyilvánossága számára is elérhetővé vált. Felmerül azonban a kérdés, hogyan függ ez össze, hogyan illeszkedik mindez a vajdasági magyarok más közösségeinek kisebbségi stratégiáival, a délvidéki magyarság nemzethez való kötődésének aktuális tartalmaival.

A fenti kérdésekre a következő fejezetben – az elmúlt öt év március 15-ei rítuselemzéseimnek megfelelően – a bácskossuthfalvi központi rítus alkalmából próbálom megfogalmazni a válaszlehetőségeket. A bácskossuthfalvi ünnepség ugyanis minden évben összegezi és újrafogalmazza a vajdasági magyarság egészét érintő kérdéseket ’48 szempontjából. Másrészt a szinte minden vajdasági magyar lokalitásból – így Zentáról is – minden évben részt vevő csoportok révén a rituális jelenségek, ideológiai elemek, szimbólumok beépülnek a helyi közösségek mindennapi etnikus-kulturális gyakorlatába és kisebbségi stratégiába.

Bácskossuthfalva, 2006. március 15.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen az idén is a református templomkertben fogadták az érkezőket. A templomkert bejáratánál ismét kokárdákat tűztek a fiatalok a vendégek szíve fölé. A templomkertben ebben az évben is reprezentálta magát a Hatvannégy Vármegye Mozgalom árpádsávos lobogókat tartó kis csoportja. Jelenlétük kommentárjaiból kiderül azonban, hogy bár megszokottá vált részvételük, a jelenlevők továbbra sem tulajdonítanak számukra központi szerepet:

„Úgy látszik, nem múlik el már nélkülük március 15-ei rendezvény. Nem nő be a fejük lágya” – jegyezte meg az egyik zentai látogató. Másikuk ironikusan azonosította az általuk reprezentált lobogót az

egyik ismert belgrádi futballcsapattal: „Olyan a zászlójuk, mint a Crvena Zvezdáé, nem lehet már tudni előre, hogy szerbek-e vagy magyarok.”

Jelenlétük és az általuk közvetített jelképrendszer tehát nem találkozik az ünnepi rendezvény résztvevőinek átélni kívánt jelentéstartalmaival. Az utóbbi jelentéstartalmakat a református templomban tartott ökumenikus istentisztelet idézte fel és tudatosította a résztvevőkben ebben az évben is. Szakralitás és nemzettudat összekapcsolódásának és az ennek megfelelő szocializációs stratégiáknak a példáját mutatta föl a helybeli lelkész bevonulása gyermekeivel, akiken szintén ott díszlett a nemzeti színű kokárda. Beszélgetőtársaim ezt a jelenetet később újra és újra felemlítették, mint az ünnep egyik legfontosabb üzenetét, követendő példáját. A lelkéssel szemben az idén is központi helyen állt a nemzeti zászló, amelyet két gyermek tartott, rajta a 2004. december 5-ei dátummal megjelenített gyászszalaggal.

Az istentisztelet a Szózáttal kezdődött, majd felhangzott Fazekas László *Himnusz* című verse a templomi kórus előadásában. Ebben az előadásban újra szakralitás és identitás elválaszthatatlansága fejeződött ki kiemelve, hogy Isten hozta erre a földre ezeregyszáz éve a magyarságot, s hogy Trianon bánata ellenére továbbra is sasszárnyain az Úr hordozza a magyar nemzetet. Az ének után ebben az évben is meghatározó szerepet töltött be Dolinszky Árpád evangélikus püspök, aki az igehirdetés előtti beszédében egyaránt köszöntötte a „*határon inneni és túli testvéreket*”. Az eddig említett jelképekhez és mozzanatokhoz kapcsolódva nyomatékosította, hogy „Isten szeretetéből hazát és nemzeti közösséget is ajándékozott nekünk. A magyarságra irányuló szeretet ezért keresztyéni szeretet is. Az 1848-ban fellángoló bátorság és önfeláldozás is ebből fakadt, ebből táplálkozott, s hogy 1849-ben mindez porba hullott, az azok bűne, akik nem értették meg azt az alapelvet, amely magában foglalja a szabadságért és a ránk bízott, sáfárságra kapott ajándékért, népünkért való felelősséget. A vajdasági emléktáblák, sírhelyek nem a gyász terei tehát, hanem az emlékezet oltárai, amelyek a jelenről is szólnak. Legyen ezért ez a nap is fogadalmi nap – hívta fel a résztvevőket a lelkész –, amelynek segítségével diadallal kel új életre hőseink bátorsága.”. Beszéde végén kiemelte, hogy sok mindenben különbözhetünk egymástól, de származásunkban egyek, magyarok vagyunk, ezért azt kérte Istentől, hogy tudjuk egymást megbecsülni és egymásért, nemzetünkért élni.

Az istentisztelet következő részében – a helyi katolikus pap áldásosztása, a kórus éneklőadása alatt is – a vezérmotívum a „*testvéri*

összefogás és összetartás” volt, kiemelve az isteni gondviselés áldásos munkáját, amely nem múlik el a magyarság életéből.

A rituális retorika így egyrészt újra és újra felidézte az elmúlt évek leginkább hangsúlyozott üzenetét, másrészt felvezette az igehirdetést is, hiszen 2004. december 5-e után, és a tavalyi évtől eltérően az idén egy magyarországi református lelkész, Bátki Mihály esperes tartott igehirdetést. A prédikáció alapját a feltétel nélküli megbocsátás képezte Lukács evangéliumának 17, 3–4 és Máté evangéliumának 18, 21–22 igeversei alapján:

„Ha vétkezik ellened atyádfia, figyelmeztess, és ha megbánja, bocsáss meg neki. És ha naponta hétszer vétkezik ellened, és hétszer tér vissza hozzád ezt mondva: »Megbántam!« – bocsáss meg neki!” „Akkor Péter odament hozzá, és ezt kérdezte tőle: »Uram, hányszor vétkezhetsz ellenem az én atyámfia, hogy én megbocsássak neki? Még hétszer is?« Jézus így válaszolt: »Nem azt mondom neked, hogy hétszer, hanem még hetvenszer hétszer is!«”

Az igehirdető ennek kapcsán kiemelte, hogy március 15-e mindig a nagybőjt időszakára, azaz a húsvétra való felkészülésre esik, hiszen ahogy minden embernek személy szerint, úgy a nemzeti közösségnek is Krisztussal való személyes találkozásra van szüksége. Az Ige azt mondja, az Isten szeretet, amelynek tartalma az isteni megbocsátó, kegyelmes szeretet. Ez áll szemben az ember bűnös voltával, amely ha közös is, de személyenként áll össze. A kollektív bűnbánat ezért sem lehet soha teljes, a bűnöket ugyanis egyenként követjük el, ezért a jövőért imádkozva önmagunknak is bűnbánatot kell gyakorolnunk, Isten segítségét kérve a gyógyításhoz. A keresztyén magatartás nem a saját jogait akarja behajtani másokon, hanem megbocsát az ellene vétkezőknek is az Ige szerinti magatartást követve.

Az igehirdetés során a lelkész feltette továbbá a kérdést, mi a helyzet akkor, ha az ellenünk vétkező nem bánja meg vagy fel sem ismeri azt a bűnt, amelyet elkövetett velünk szemben. „Az Ige azt mondja – húzta alá az esperes –, akkor is bocsássunk meg, mert ha ezt nem tesszük, akkor nem a megbántónak ártunk, hanem magunkat mérgezzük meg.”

A *Miatyánkban* is azt láthatjuk, hogy nem úgy szól az imádság: „mi is megbocsátunk azoknak, akik tőlünk bocsánatot kértek”. A megbocsátás ugyanis a lelki nyugalmat is megadja nekünk. Istennél mindenkinek van bocsánat, így nemzetünknek is, ezért lehet ma is ünnepelnünk, és ezért kell úgy ünnepelnünk, hogy Isten előtt állunk, az Ő kegyelméhez és királyi székéhez járulunk.

Mint láthatjuk, a magyarországi lelkész igehirdetése teológiaiilag is legitimálta és elmélyítette szakralitás és nemzettudat összefonódását hangsúlyozva azonban, hogy a nemzethez való tartozás kizárólag a bibliai értékrendszer szűrőjén keresztül valósítható meg. S ennek a szakrális szűrőnek sarokpontja a megbocsátó szeretet. Az igehirdetés tehát egy szóval sem említette december 5-ét, mégis teljességgel egyértelmű volt az ehhez kapcsolódó üzenet beszélgetőtársaim számára, akik így kommentálták mindezt:

„Értettük a célzást,... de komolyan, ez most így kellett, hogy lehütsön egy kicsit.” „Tavaly nagyon le voltunk törve, én mérges voltam nagyon, őszintén megmondom. Eltelt azóta az egy év, és így is, úgy is érzek. Ez a pap a jót hozta ki most belőlem, úgysem lehet másképp.”

„Látod, vannak ott magyarban is rendesek, ezt tudtuk eddig is, de mindig jó ezt látni is, és tényleg meg kell bocsátani annak a sok félrevezetett embernek is, tényleg nem tehetnek az egészről.”

Az igehirdetés aktuális üzenetének dekódolásával kifejezésre jutott a magyarországiakhoz való pozitív viszonyulás, és a közeledés lehetőségének realitása. Volt azonban, aki a prédikáció gondolatait is az egyfajta, „tisztá” nemzeti jelentésrendszert értők világának megkülönböztetésére vonatkoztatta:

„Nem kell direktbe kimondani. Úgyis mindenki érti, aki nem, az jobb is, ha nem.”

Egyik beszélgetőtársam ugyanakkor „nagyon fontosnak és eltalálnak” értékelte az igehirdetést, mivel úgy látta, hogy – szavaival – „letisztult lassan minden, kezdünk megerősödni, föllállni, és jó, ha ebben pont egy hiteles magyarországi segít nekünk”.

Az általa használt „hiteles” kifejezés egyaránt magában foglalta a papi szerepet, s azt, hogy „ő azokhoz a magyarországiakhoz tartozik, akik igennel szavaztak”. Ennek megfelelően és az előző interjúrészletekből is láthatóan sem az igehirdetésben megfogalmazott és a hallgatók által pozitívan értékelt megbocsátás, sem a fent idézett „letisztult”, „kezdünk megerősödni” kifejezésekben (amelyek a december 5-e utáni „föllállást” jelentettek) nem módosultak az identitáshatárok a nemzettudat egészén belül. Egy évvel ezelőtt megfogalmazódott a határon túli magyarság „hiteles nemzettudatának”, mint a nemzeten belüli kisebbségnek az identitása a nem „hiteles” magyarországi magyarokkal szemben. S ezen nem változtatott az sem, hogy a nemzeten belüli kisebbség tagjai szintén „hiteles” magyarországiak is, akik „igennel” szavaztak 2004. december 5-én. A határképződés utóbbi eleme nyilvánult meg az előbb idézett

interjúrésztéből is, amely szintén „*igennel szavazóként*” értékeli az igeihirdető személyét is.

Az istentisztelet végén a helybeli lelkész kiemelte, az elhangzottak arra bátorítanak, hogy vállaljuk magyarként az életet, és örömmel hozta fel példaként, hogy immár egy éve működik a településen a református óvoda. Arra kérte a résztvevőket, hogy adakozzanak az ebben az intézményben nevelődő „*márciusi ifjak*” javára. A lelkész a nemzeti kultúra továbbörökítésének elengedhetetlenségére hívta fel ismét a figyelmet, hívta mindenkit – külön invitálva a gyermekeket és a fiatalokat – az ünnepség további eseményeire. A templomi rítust végül a *Himnusz* közös eléneklése zárta.

Az ünnepség következő mozzanatát, a koszorúzást is a *Himnusz* eléneklésével vezették át a résztvevők. Ugyanígy a templomi rítushoz hasonlóan a Kossuth-szoborhoz közel álltak fel a fiatalok a december 5-ei dátumot megjelenítő gyászszalaggal ellátott nemzeti lobogóval. A tavalyi rendezvényhez hasonlóan tehát mindenki láthatta ezt a zászlót, bár az idén nem közvetlenül a Kossuth-szobor mellett helyezték el.

Szakralitás és etnicitás összefonódását jelképezte a papi viseletüket kokárdával díszítő lelkészek szintén mindenki által látható elhelyezkedése a szoborral szemben. A Kossuth-nóta ebben az évben is kiemelt szerepet kapott a rítusban, bevezetve az ünnepi beszédek sorát.

Először a helyi közösség elnöke köszöntötte a vendégeket, külön megemlítve a magyarországi meghívottakat: a nagykövetség és a főkonzulátus delegáltjait, a debreceni polgárokat, Németh Zsoltot, a Magyar Országgyűlés Külügyi Bizottságának fideszes elnökét, akit külön taps és éljenzés fogadott.

Az előadó az ünnepi beszédben közös és lelkes együttgondolkodást kért, „*mert most együtt kell a kérdésekre válaszolnunk*” – fogalmazott. Ismét azzal találkozhatunk tehát, hogy a szónok nem említette konkrétan december 5-ét, azonban mindenki számára világos volt, hogy az általa említett „*most*” ezt jelöli. Hangsúlyozta a szónok, hogy ebben a „*mostani*” helyzetben is március 15-e szolgálhat mintául. A Délvidékre vonatkozóan is március 15-ét említette mintaként, mivel március 15-e adhatja meg a lelki erőt a jelenkori „*szellemi-lelki káoszban*”. Ezzel tartozik a délvidéki magyarság a márciusi ifjaknak, akik életüket adták a nemzetért. A vajdasági magyarokat ez a történelmi örökség kötelezi „*nemzetünk megőrzésére*”. Beszédének végén ő is hangsúlyozta a keresztény értékrendszer és a nemzeti identitás elszakíthatatlanságát, kifejtve, hogy az előbb felvázolt magatartás alapja a „*hit a családban és a közösségben*”.

A következő szónok az ünnepség díszvendége, Németh Zsolt volt. Személyét nagy taps fogadta, mivel őt beszélgetőtársaim „hiteles” személyiségként értékelték annak folytán, hogy ő és pártja a december 5-ei népszavazáson az „igen mellett volt” – ahogy fogalmaztak. Beszédében Németh Zsolt kifejtette, hogy március 15-e alapvető értékkel bír minden magyar számára, és csak ezt elfogadva van helye bármilyen vitának magáról a forradalomról is. Az elmúlt sztalini, kádári és titói diktatúra ezzel szemben önmagának sajátította ki a forradalom fogalmát egy klikk hatalomra jutását és gyilkosságait nevezve el forradalomnak. A diktatúrák elmúltával azonban szabadon értékelhetjük már március 15-e jelentőségét is. Az 1848-as forradalom és szabadságharc egyik legnagyobb értéke és üzenete, hogy megteremtette az egységet a különböző érdekű (városi-falusi, nemesi-paraszti) közösségek között. Ebből vezette le a szónok az általa képviselt Fidesz–KDNP szövetség jelenlegi törekvéseinek lényegét; a nemzeti szolidaritás megteremtését. „A forradalom tehát – folytatta – a lehetetlennek vélt dolgok lehetségessé válását is jelenti. Erre példa ’48 is, ugyanis ekkor bebizonyosodott, hogy a »kint levők« is egyesülhetnek a »bent levőkkel« azok sérelmei nélkül.” Ennek kifejtése után a szónok összefüggésbe hozta mindezt a december 5-e előtti magyarországi politikai kampány szellemiségével. Az általa és pártja által képviselt szellemiség alapján ők azt mondták, hogy a lehetetlennek mondott dolgok is megtörténhetnek, ahogy ezt 1848, 1956, 1990, valamint a 2001. évi státustörvény megszületésének tényei példázzák. Ennek alapján mondták ki december 5-e előtt is, hogy a nemzeti szolidaritás megvalósulható realitás: a határon kívüliek és belüliek érdekegyesítése igenis kivitelezhető, hiszen Magyarország és a határon túli nemzetrészek nem gondot jelentenek egymás számára, hanem kölcsönös „megoldást”. 1848 után ezt a törekvést csupán külső hatalom tudta meghíúsítani, de ma már csak mi lehetünk ennek akadályozói.

A szónok végül kifejtette, ő és a mögötte álló politikai-társadalmi szövetség azon fáradozik, hogy ez a nemzeti érdekegyesítés sikerülhessen, és tudja, hogy sikerülni is fog. Szónoklatát a jól ismert buzditással zárta, belefoglalva a vajdasági magyarokkal való közösség tudatosítását is: „Hajrá, Magyarország! Hajrá, Vajdaság! Hajrá, magyarok!”

Előadását ováció fogadta, és később újra és újra visszautaltak rá beszélgetőtársaim:

„Ez a Zsolti mondta ki először nyíltan december 5-ét. A többiből is értettük. Azok is jók voltak. Jó, jó, de nem lehet ezt elmismásolni.”

„Bátorság, lendület. Mi hajlamosak vagyunk sopánkodni. Ezt szeretem ezekben a fideszesekben, lehet még mindig tanulni tőlük.”

„Azért jó mindig tudni, hogy azért ez is Magyarország. Mert a Fidesz mögött azért csak-csak ott van az ország majdnem fele.”

Az interjúrészletek ugyanazt a tartalmat fejezik ki, amelyről már a 2002. évi március 15-ei rítussal kapcsolatban írtam, miszerint azért szeretik a Fideszt – vezetőiket ennek megfelelően mindig keresztnevéken említve – a vajdasági magyarok, mert nyíltan felvállalják és képviselik a nemzeti összetartás politikai programját. Mint egyikük említette, ezen az ünnepségen is először Németh Zsolt – ahogy fogalmazott – „nevezte végre nevén a dolgokat”, azaz azt a motívumot, december 5-ét, amely végig körüllegte a rendezvényt. Mindezt tovább mélyítette a szónok beszéde is, amelyben közös nevezőre hozta, azonos értékűnek minősítette az 1848-as, az 1956-os forradalom és szabadságharc, az 1990-es rendszerváltás eseményeit és a 2001. évi, a vajdasági magyarság számára alapvető fontossággal bíró státustörvény megalkotását mint a nemzeti érdekérvényesítés történelmi mérföldkövét.

Ennek hátterében érthetjük meg azt is, hogy a következő beszéd hatása, Gyurcsány Ferenc levele, amelyet a belgrádi magyar nagykövet tolmácsolt, az előzővel ellentétes reakciókat váltott ki a közönségből. Ezek a reakciók nem voltak mentesek a beszélőlaktól sem, bár olyan bekiabálások, mint tavaly, nem hangoztak el. A beszéd önmagában nem tért el nagyon az előzőekben hallottaktól, a hangsúly itt is a „békés határegyesítésen”, a „nemzeti konszenzus megteremtésének szükségességén”, a „hiteles hazafiságon”, valamint az „összefogáson” volt. A levelet mégis kisebb taps fogadta, mint az előzőeket, füttyölésekkel és bekiabálásokkal tarkítva.

Ennek okaként a „hitelesség” fogalmát és a december 5-e előtti kormánypárti kommunikációt jelölték meg beszélgetőtársaim:

„Ez beszél hiteles hazafiságról, aki végig a nemre buzdított!”

„Küld ide egy levelet, ettől lesz hiteles. Inkább átgondolná, hogy mit csinált.”

„Ez csak kötelező volt neki, mert protokoll, közben meg azt kívánja, bárcsak már eltűnnének a föld színéről.”

A miniszterelnök irányában tehát hiányzik a bizalom beszélgetőtársaim részéről, a határon túliak irányában – elsősorban december 5-e előtt – alkalmazott kommunikációs stratégiája és az e mögött álló nemzetpolitikai elképzelései miatt. Emellett, mint az előzőekben leírtakból is kiderült, a hitelesség olyan alapvető jelentéssel bír beszélgetőtársaim számára, amelynek kritériumát egyértelműen az „igennel” való szavazás

adja meg; ennek megfelelően az a „hiteles” magyarországi magyar a szemükben, aki december 5-én igennel szavazott.

Így érthetővé válik, miért váltottak ki indulatokat annak a miniszterelnöknek a hitelességre vonatkozó gondolatai, aki a nemmel való szavazásra buzdított. Ráadásul ezt a levél olyan értelemben használta, amely szerint csak akkor lehet ismét konszenzus a békés határegyesítésében, ha a „hiteles hazafiság” lesz a zsinórmértéke minden magyarországi és határon túli politikai törekvésnek. Érzékletesen világít rá e gondolatkör hatására egyik interjúrészletem:

„A végén még ő oktatott ki minket a hitelességből, azt szeretné, ha megdicsérnénk, milyen jól kitalálta, hogy nemmel kell szavazni, és bocsánatot kérni, hogy ő mekkora zseni, mi meg azt se tudjuk, mi jó nekünk.”

A két beszéd tehát indulatokat váltott ki a közönségből, mivel azok a december 5-ei helyzetet idézték föl számukra, amikor nem volt érdemi beleszólásuk azokba a politikai-társadalmi vitákba és döntésekbe, amelyeket viszont saját meglátásaik szerint értékelték azóta is, hiszen ezek kultúrájuk és mindennapi életük meghatározó kérdéseit vetik föl.

Ezért is volt fontos mozzanat az ünnepség során, hogy a következő szónokok a helyi magyarság vezetőiként, a saját közösségi tapasztalatok alapján beszéltek az ünnepről.

A Magyar Nemzeti Tanács elnöke, Józsa László ennek megfelelően kifejtette, Magyarország európai uniós csatlakozása azt is kifejezi, hogy maga a magyar nemzet Európával van, de az anyaországtól függ, viszi-e magával a vajdasági magyarságot is, vagy állandósul-e a lemaradás folyamata.

Az mindenesetre kedvező jel, hogy 2006. március 15-én a Vajdasági Parlament titkára és Románia elnöke is kifejezte jókívánságait. Lehetőség van tehát a nemzeti kultúránkért való cselekvésre, de ezt csupán ’48 szellemében, egymással összefogva tehetjük meg sikeresen. Beszédét a Kossuth-nótából idézve zárta. *„Éljen a magyar szabadság, éljen a haza!”*

A beszéd tehát ismét az összefogásra mint ’48 örökségére hívta fel a figyelmet. Emellett azt is láthatjuk, hogy néhány év alatt a Kossuth-nóta is evidenciává, vállalt kifejezőjévé vált a rituális gyakorlatnak. A következő szónok Bunyik Zoltán, a tartományi oktatási titkár volt. Beszélgetőtársaim később ezt a beszédet értékelték – Németh Zsolté mellett – a legpozitívabbnak, mivel – ahogy egyikük fogalmazott: *„Ez is kimondta a lényegét, mert rátapintott a lényegre.”*

A beszéd a korábbi tematizáció mentén szintén kiemelte az összefogás szükségét, de arra is rámutatott, hogy bár a magyarság legnagyobb

csapása a kishitűség és a széthúzás, népünk mégis kitartott a legnagyobb tragédiában is. „Legyünk ezért büszkék magyarságunkra ma is itt, a vajdasági kirekesztettségben és kilátástalanságban! Mert itt is meg tudjuk találni az igaz utat, csak merjünk álmodni. Ezért feledjük el december 5-ét is, és higgyük, merjük megálmodni a közös, egyesült nemzetet itt, a szerbekkel együtt élve ebben a hazában!”

A beszéd több pontja is kifejezte és összefoglalta azt a beszélgetőtársam által említett „lényegét”, amely az elmúlt évek során megfogalmazódott a rítusokban.

A „*merjünk álmodni*” gondolata visszanyúlt a 2002-ben is használt retorikához, kifejezte a „millenniumi évek” fideszes szlogenjének az emlékét, amelyet akkori interjúrészleteim is többször kiemelten fontos kifejezésként tartalmaztak. A beszéd emellett nem siklott át december 5-ére, hanem megoldást próbált megfogalmazni annak kezelésére. Végül kifejezte azt az alapvető identitáskonstrukciót is, amely a délvidéki magyarságot a magyar nemzeten belül úgy helyezi el, hogy az számos felvállalt sajátossággal bír a szerbséggel való együttélés és az ebből fakadó kulturális kölcsönhatások okán.

A beszédekét viszont egy '48-as „keserves” zárta le, amelynek következő sorait „*döbbenetesen találónak*”, „*kegyetlenül igaznak*” értékelték beszélgetőpartnereim: „*Engem anyám megátkozott [...], legyen hazám ország-világ.*”

A beszédekét követő koszorúzás után az ünnepséget az esti műsorra való meghívás zárta, amelyben magyarországi résztvevők is felléptek.

Az idei ünnepség leírásából és kommentárjaiból kiderül, hogy a rítusokat továbbra is egyszerre tematizálja 1848 és december 5-e dichotómiája. Míg az előbbi az összefogás/összetartás, a nemzeti felelősségvállalás értékével bír, addig a másik ennek ellenkezőjét szimbolizálja. 2006-ban viszont az utóbbinak a fájdalma kevésbé volt kommunikálva, ehelyett inkább a megbocsátás és a felejtés stratégiája fogalmazódott meg. A magyarországi vendégek meghívása és az ottani „*hiteles magyarság*” hangsúlyozása pedig szintén fontos elemként jelentkezett mind az ünnepségek, mind a beszélgetések során.

A többi beszéd tartalma, illetve beszélgetőtársaim szavai azonban azt mutatják, hogy ha nem is mindig hangsúlyozva, de egyértelműen és mindenki által érthetően a december 5-éhez való viszonyulás határozta meg az idei március 15-éhez kapcsolódó rítusokat ahogyan Zentán, úgy Bácskossuthfalván is. Összefoglalva, a rítusokkal kapcsolatban elmondható, hogy december 5-e a közösségi tudat jel- és jelentésrendszerének megkerülhetetlen elemévé vált, amelyet már

nem kell feltétlenül kimondani, hiszen az értett evidenciaként épült be a mindennapok kultúrájába és identitászerkezetébe.

A rítusok ezt a valóságtartalmat fejezik ki, és teszik nyilvánossá a résztvevők számára, felmerül azonban a kérdés, hogyan jelenik meg mindez a hétköznapi világában. A továbbiakban erre láthatunk példákat a zentai magyarság életének tükrében.

■ Fekete karácsony és Rúza Magdi

Legkedvesebb beszélgetőtársaim egyike megrázó versben dolgozta fel a december 5-ei népszavazás eredményének – ahogy fogalmazott – „lelki traumáját”. Versének a *Fekete karácsony* címet adta:

*Fekete december, fekete karácsony,
Károgó varjú ül kopasz, téli ágon.
Angyalszárnyú remény elszállt messze-messze,
Magunkra maradtunk búsan, keseregve.
Karácsonyi Jézus, mért, hogy el nem jöttél:
Vagy ebben az évben tán meg sem születél?
Üres volt a jászol? Nem volt benne szalma?
Rettentett Heródes dölyfös, nagy hatalma?
Hogy jöhettél volna? Hisz be sem fogadtak!
Nagy házak lakói egy fészert sem adtak.
Kérhettél esengve, zörgettél hiába,
Elűztek, kergettek havas éjszakába...
Karácsonyi Jézus, mint mi, olyan árva,
Dideregve bolyong részvétlen világba'.
Elűzött, elzavart Káin-lelkű testvér,
Kinél szeretetet, megértést kerestél.
Bolyongsz messze földön, szíved-lábad vérzik.
Arcul csap idegen – testvéreid nézik.
Botorkálsz, elesel, s a távolban mintha
Karját tárva várna már rád a keresztfá...
Ó, szegény Kisjézus, ó, árva kis magyar!
Kivel tán az Isten sem tudja, mit akar.
Lesz-e még tavaszod, húsvétos, harsonás,
S keresztutad végén vár-e feltámadás?*

(Szinta János)

A versből drámaian szól hozzánk december 5-e átélésének hatása, a „Káin-lelkű testvér” értékelése, és a kitaszítottság, otthontalanság érzése, mint a vajdasági magyarság sorsának megfogalmazása, „akivel Isten sem tudja, mit akar”.

Mindez egybecseng a zentai március 15-éhez kapcsolódó ritusok „Se országom, se hazám...” című műsorának üzenetével. A december 5-e utáni lelkiállapot az idézett versben is olvasható tartalmának okairól a következőket mondták el zentai beszélgetőtársaim:

„December 5-e itt, Vajdaságban az itthoni magyarokra borzasztó hatással volt. Az, hogy nem kellünk az anyaországnak, és nem az lett hangsúlyozva a sajtóban sem, hogy a szavazók többsége igennel szavazott. De mondjuk, ez így is siralmas, mert a többség ki sem ment szavazni, azt mutatta, hogy le vagytok szarva.”

„Hallottam, hogy a portugál nemzetgyűlés hozott egy határozatot, hogy mindenki, aki portugálul beszél, tehát az a 120 millió brazil is, megkaphatják a portugál állampolgárságot. És akkor ezek a disznók, érted, hazudnak, hogy ez sehol a világon nincsen. Nem történt volna meg, hogy a horvátoknak megadták, hogy a románok megadták minden románnak, hogy a lengyelek megadták, érted, ezek letagadják! Van sok példa inkább, amiből tanulhatnánk, precedens, és akkor erre azt mondják, hogy nem igaz. Miért, hogyhogy nem igaz, hát tény és való! És akkor azt mondják, hogy Európa nem fogadja el, nem lehet.”

Az első interjúrészletből is kiviláglik, itt sem a teljes magyarországi magyarságtól történik meg az elhatárolódás, mert a szavazók többsége igennel szavazott. Azonban az eredmény így is „siralmas” lett, s ezért mégiscsak az összmagyarság a felelős, ahogyan azt a második interjúrészlet egy szubjektív nemzetkarakterológiai összehasonlításban kifejezi. Más interjúrészleteim is tartalmaznak ilyen összehasonlításokat, de azok már közelebbi, szerbiai példákkal élnek:

„Itt van előttünk a szerbek példája. Hogy azt mondják, az igaz, hogy Kosovóban kevesebben vagyunk az albánoknál, de az ősi szerb föld. A Vajdaságban igaz, hogy az valamikor a magyaroké volt, de most ott többen vagyunk. Mindig van érvük a nemzetük mellett. Ez a logika működik náluk.”

„Tudod, az a tragikus az egészben – nézd meg ezt a kosovói albán példát –, ahhoz, hogy az már nem vitás, hogy Kosovo az albánoké, ez már biztos, de ott nekik az albán állam háttértámogatást adott. És ugyanúgy, amikor a szerbek a Vajdaságot elszakították Magyarországtól, ott volt a szerb állam a háttérben, a románok, amikor Erdélyt

elcsatolták, ott volt a háttértámogatás. És nekünk is a Horthy-időben ott volt a magyar államnak a háttértámogatása.”

Láthatjuk az albán és a szerb összehasonlításban, hogy ezek a népek mint az összetartozás követendő példái állnak szemben a magyarokkal. A korábbi rítuselemzésekkel kapcsolatban is láthattuk, hogy a magyarok által megfogalmazott negatív önsztereotípiák leghangsúlyosabb minősítése éppen a széthúzás. Az 1848-as példa legtöbbet hangsúlyozott üzenete éppen ezért az összefogás üzenete. Utoljára idézett interjúrészletem azonban hozzát teszi, hogy nem mindig volt ez jellemző a magyarságra. Ellenpéldaként a második világháború előtti, Horthy kormányzósága alatti magyar állam példáját említette.

Egyik korábbi tanulmányomban (Papp 2003a) részletesen elemeztem a vajdasági magyarság „tisztá magyar időkhöz” való viszonyát, amelyből kiderül, hogy a Horthy alatti nemzetpolitika és Bácska Magyarországhoz való tartozásának megvalósulása ma is a „hiteles magyar” lét zsinórmértékének számít. Ennek alapján ez, a magyarság alig több mint hat évtizeddel ezelőtti múltjában is fellelhető stratégia segíthetne csupán a magyarságon, mivel – ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott – *„egyedül még nekünk se mehet hosszú ideig a végek védelme, hiába tanuljuk meg lassacskán a balkáni tökösséget”*. Ebben a helyzetben azonosul – a korábban elemzett zentai rítusok fellépőinek üzenetével megegyezve – december 5-e Trianonnal és a mai Magyarország negatív megítélésével. Egyik beszélgetőtársam így összegezte mindezt:

„Kettős Trianon december 5-e. Mert Trianont, azt még valahogy kibírtuk, mert a nagyok csinálták. Eddig bírtuk, azt hiszem, mert már sok idő eltelt, és most mentség sincs nagyon, mert ezt már csak magunknak köszönhetjük, vagyis a mostohának.”

A Trianonnal való azonosítást túl is lépte interjúalanyom, mert azt a nagyhatalmaknak lehet tulajdonítani december 5-ével szemben, amelyet *„magunknak köszönhetünk”*, ezért ez utóbbi hatása tragikusabbnak tekinthető a trianoni döntésnél is.

Ebben a helyzetben hozott később enyhülést néhány olyan magyarországi kezdeményezés, amely némiképp árnyalta a zentai magyar közvéleményt. A legjelentősebb és a legtöbb emberre kiható kezdeményezés Zenta magyarországi testvérvárosától, Hódmezővásárhelyről érkezett. Hódmezővásárhely ugyanis 2005. március 15-én tiszteletbeli polgárságot adományozott a zentaiaknak, s az erről szóló, névre kiállított adományleveleket húsvétkor ünnepélyes keretek között át is adta nekik.

Beszélgetőtársaim így élték át mindezt:

„Nem fáj már úgy ez az egész, mert jó időzítéssel, rögtön jött ez a vásárhelyi gesztus, és ez nagyon sokat javított a közérzetünkön.”

„Borzasztó volt ez az egész, viszont nagyon jó hatással volt ránk itt, Zentán, hogy a testvérváros valóban testvér maradt, hogy Hódmezővásárhely tiszteletbeli polgárnak választott engem és mindenkit, aki jelentkezett.”

Az esemény a fejezet elején idézett vers szerzőjét is megihlette, aki az avatásra az egész zentai „magyar ajkú és lelkű” közösség nevében írt alkalmi verset átadta a hódmezővásárhelyi küldöttség vezetőjének is. A négysoros vers *Hódmezővásárhely*:

Tiszteletbeli polgárrá avatásunk alkalmából

*Feketé karácsony – arany húsvét:
Egy sötét átok bilincse hullt szét.
Mégis van hát a számunkra hely:
Köszönjük szívből, kedves Vásárhely!*

A tiszteletbeli polgárrá avatás tehát enyhített a magára hagyatottság érzésén, ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta: „Ez egy ilyen gyógyírként hatott a sebünkre.”

Jelentőséggel bírt az oklevél március 15-ei keltezésének, illetve húsvéti átadásának időpontja is. Március 15-ének összefogásra buzdító üzenete és a dátum mint december 5-ének ellenpontja így kívülről, Magyarország felől is megerősítést kapott.

*

A húsvéti időpont pedig vallás és nemzettudat egymást erősítő voltát fokozta. Az utóbbi jelentőségét a két eseményt illusztráló interjúrészletek is érzékeltetik:

„December 5-e, az egy olyan törés volt, olyan törés ment akkor bennem végbe, ami úgy éreztem, hogy olyan visszafordíthatatlan, és hogy teljesen más szemmel nézek az anyaországi magyarokra. De a Jóisten egy olyan utat adott nekem, hogy felléphettem Budapesten a farsori református templomban, és ezáltal visszakaptam a reményben, a nemzetben való hitemet, ami december 5-én elveszett. Ez egy akkora élmény volt számomra, az, hogy az Úr asztalánál együtt énekeltem az oda kihívott többi határon túli magyarral, és az anyaországi magyarokkal is! És olyan óriási szeretetet kaptam a műsor után is, hogy

odajöttek hozzám, és könnyes szemmel átöleltek. Ezért is nem tudom őket vádolni, mert elég probléma, ha nem érzik Isten közelségét és ezt az egész összetartozást. És láttam, hogy ez egy őszinte dolog. Az egy olyan nagy élmény volt. A református tiszteletes is azt mondta, hogy nem magyarkodunk, hanem magyarok vagyunk.”

„Arra döbbsentem rá, hogy nem szabad általánosításokat levonnom az anyaországiakkal kapcsolatban. A nemzethez való tartozás meg az Istenhez való ragaszkodás kiegészíti egymást, és gondolom, hogy azok, akik nemmel szavaztak, azok nem értik ezt.”

„A másik nagy élményem az volt, hogy december 5-én, egy évvel a népszavazás után meghívtak minket Gödöllőre, a népdalcsoportot, ahol énekelek. Ez egy megemlékezés volt, hogy egy éve volt december 5-e, és azt a címet adták a rendezvénynek, hogy Az együvé tartozás napja. Nekem ez a cím, ez a mottó nagyon tetszik, habár végül ez is magával vonja, hogy vannak az anyaországi magyarok, meg vannak a határon túliak. Ez is egy olyan rendezvény volt, hogy összehozták a kettőt. Nem az, hogy egy nemzethez tartozunk, hanem hogy ez két dolog. De ez így sem volt negatív, mert ők legalább próbáltak egy kapcsolatot fölvenni. Istentisztelettel kezdődött: ökumenikus, református, katolikus meg evangélikus istentisztelet volt, és akkor az evangélikus tiszteletes mesélt egy történetet, amit biztos, hogy nem tudok sírás nélkül elmondani. A Balatonon nyaraltak, és egy fiú egy nyomorék fiút cipelt a hátán órákon keresztül, és egy nő már nem bírta ki, és megkérdezte: »Nem nehéz?« Erre a fiú azt válaszolta: »Nem, a testvérem.« Ez annyira, olyan mélyen érintett, hogy úgy érzem, hogy akik nemmel szavaztak, azoknak ezt kell üzeni, azoknak ezt a történetet el kell mondani. Meg azoknak, akik csak megrántják a vállukat, hogyha »ilyen határon túliakról« van szó.”

„Amik így Magyarországon történtek velem december 5-e után, az végül enyhített a fájdalommon. De ez se ilyen egyszerű, mert akik ott voltak a templomban meg Gödöllőn, azokon úgy látszik a szeretet meg az őszinteség, de itt is olyan emberek voltak, akik megértene minket, akik között sok ugyanúgy határon túli. Az anyaországiak is aranyosak, akik ezt megszervezték, de Gödöllőn is csak határon túliak léptek föl, szóval nem volt még alkalmam anyaországiakkal találkozni, mondjuk, a hétköznapiokban.”

A december 5-e közvetlen hatásait elemző tavalyi írásomban (Papp 2005) bemutattam, hogy Magyarország „hitelességének” legfontosabb reprezentálói a magyarországi egyházak, elsősorban a reformátusság. Mindez egybevág a helyi „magyar” egyházak és a

vallási értékrendszernek a vajdasági magyarságban betöltött szerepe értékelésével is. December 5-e megítélésének enyhítésében ezért – ahogyan az idézetekből is kitűnt – jelentős szerepet kaptak az egyes felekezeti kezdeményezések. Ugyanakkor azt is olvashattuk az interjúrésztettekben, hogy a „nemmel” szavazók iránti távolság megváltoztathatatlansága is elmélyült a találkozások kapcsán.

A fentiekben azt láthattuk ugyanis, hogy amíg a magyarországiakkal szembeni negatív általánosítás veszített is erejéből, addig a „nemmel szavazók” azt a csoportot testesítették meg, akik láthatatlanok a határon túliak számára, hiszen azok el sem jönnének egy olyan rendezvényre, amelyen a meghívott délvidékiek s más nemzetrészek tagjai részt vettek. Az egyik interjúrésztet ezt így fogalmazta meg: „azok, akik nemmel szavaztak, nem értik ezt”, azaz nem birtokolják azt az értékrendszert, amely a „hiteles” magyarság sajátja. A találkozások pozitívumaival együtt tehát továbbra is fennmaradtak azok az erős határok, amelyek a magyarországiakkal mint sztereotipizált közösséggel fennállnak. Beszélgetőtársam mindehhez a következőket is hozzátette:

„Én most meg vagyok békélve. Bennem is megvolt az az érzés december 5-én, hogy már én is hagyom az egészet, nem érdemes a magyarságomért harcolni, minek? És legkönnyebb földadni, pont ezt gondoltam, de hát most meg vagyok nyugodva, de hát pont ezért, mert ilyen pozitív hatások értek. De azt is meg tudom érteni, aki nem ment ki Magyarországra, vagy ilyesmi, akkor azt megint nem tudja átérezni, hogy nem mindenki olyan, vagy pont olyan emberekkel találkozott, akik vállat rándítanak.”

A hódmezővásárhelyi kezdeményezés, valamint az egész közösséget érintő, alkalmi magyarországi meghívások pozitív hatásuk mellett is csupán gesztusoknak tekinthetők, amelyek jelentősége az anyaország többsége és (nemzet)politikai törekvése megváltozásának érzékelése nélkül nem tekinthetők, meghatározónak. Érzékletesen illusztrálják mindezt a következő interjúrésztettek:

„A korosztályomban azt látom, hogy már nem érdekli őket. Ez a december 5-e volt az az utolsó pont, hogy elérkeztünk arra a szintre, hogy ők nem foglalkoznak sem a politikával, hogy Fidesz vagy szocik. Meg egyszerűen tudomást se vesznek róla. Például az évfolyamtársaim magyar tanszékesek, és egyáltalán a nemzettudattal úgy vannak, hogy ők most már kívül állnak, ők vannak, mint személyek, de nem nemzetben gondolkodnak, csak saját magukban. Ennyi. Annyit mondtak, hogy ők egyáltalán nem lepődtek meg. Ennyire mélyen nem érintette már meg őket.”

„Nagy pofon volt december 5. mindenesetre, egy kicsit még most is támolygunk, sokat javított a hódmezővásárhelyiek befogadása, de ami majd végképp eldönti ezt az egészet, az a mostani választás. Mert azt elfogadtuk így, hogy megosztott a magyar társadalom, körülbelül mondhatni, hogy kettészakadt az ország, ez evidens. No, most ha lenne egy fordulat, akkor szinte feledtetné, hogyha most tényleg a nemzeti oldal felülkerekedne. Még akkor is, ha 8-10 képviselőhellyel nyernének többet. És ha nem, arról is beszéljünk, az eltemet bennünket, eltemet szerintem.”

„Tíz-húsz év alatt teljesen megroggyanunk, visszafordíthatatlanul, ha itt nem változik valami a nemzet életében, mert nem bírjuk ki folyamatosan december 5-ét, Magyarország nélkül nem megy.”

Az interjúrészletek több mindenre is rávilágítanak. A fiatal korosztályról szóló megfigyelések azt is jelzik, már december 5-e előtt is rezignáltan viszonyultak a fiatalok a magyarországi történetekre, másik, őket nem érintő világnak értékelve Magyarországot. December 5-e ezt nyomatékosította, de egyesekben még nem nyomta el ez teljesen azt a reményt, hogy a nemzetben belüli „hiteles” politikai-társadalmi közösség a „nemzeti oldal”, azaz a velük azonos értékrendű magyarországiak csoportja kerülhet többségbe.

A 2006. évi magyarországi választások ezért szintén meghatározó téttel bírtak idézett beszélgetőtársaim számára, hiszen – mint kifejtették – a „nemzeti oldal” győzelméig december 5-ét is feledtethetné, míg a vereség a délvidéki magyarság legfeljebb húsz év múlva bekövetkező eltűnéséhez vezetne. Mint köztudott, a 2006. évi magyarországi választásokat ismét a baloldali kormánykoalíció nyerte meg.

Beszélgetőtársaim így kommentálták mindezt:

„Nem tudtam aludni a választások alatt, mert az ember mindig reménykedik, mint a népszavazásnál. Na, sok értelme nem volt, mert az eredmény is olyan lett, mint a népszavazásnál.”

„Sokan már nem is nézték, mint négy éve, mert elfogyott mostanra a lelkesedés, vagy nem akartak már még egyszer csalódni. A lényeg, hogy csak a közöny maradt, úgy látszik, de jobb is, ahogy kinéz a dolog, mert úgy néz ki, hogy most már tényleg ennyi volt nekünk.”

„Mit szóljunk, ez már minket nem érdekel, egy életre lemondunk az országról.”

„Engem ez már nem érdekel, én megfogadtam, a magyar tévéket se fogom nézni.”

„Nem tudtam aludni a választások után, de most már senkit se érdekel, ez van, így kell ezután élni.”

„Ezek a választások is csak rátesznek itt nekiünk egy lapáttal, hogy belefásulunk abba, hogy már megint a rossz győz.”

Az idézett interjúrészletek közös pontja a kölcsönös lemondás motívuma, Magyarország róluk való lemondásának a keserű tudatosulása, és – ennek megfelelően – a közösség tagjainak lemondása is a Magyarországhoz kapcsolódó események közös sorsként, őket is érintő valóságként való megéléséről. Ráadásul beszélgetőtársaim úgy érzik, hogy a választási eredmény a vajdasági magyarság jövőjét is megsemmisítő folyamat utolsó mozzanata volt.

Utolsóként idézett fiatal, huszonéves beszélgetőtársam ennek egyik legfontosabb okát abban látja, hogy például az ő nemzedéke leginkább csak – ahogy fogalmazott – a „rossz győzelmét” élte át eddig, akár a délszláv háborúkra, akár a miloševići rezsimre, akár a bombázásokra emlékezik. Tanulságos, hogy interjúalanyom december 5-ét és a választási eredményeket is annak a „rossznak” a győzelmével azonosította, amely jelző eddig csupán a fenti tragikus eseményeket jelölte. Magyarország így lehet egyenértékű ebben az esetben a magyar közösség létét alapjaiban fenyegető eseményekkel. Ennek megfelelően mindegyik, a választási eredményeket boncolgató beszélgetésem végül is a vajdasági magyarság biztos eltűnésének felvázolásával ért véget:

„Ha itt még valami történik, az már az utolsó csepp lesz. Ennyi volt akkor. Lassan beolvadunk, de nem is kell beolvadni. Itt a Vajdaságban már alig vannak fiatalok. Kihalunk lassan, nem szaporodunk tovább, és ezt a szerbek is nyugodtan megvárják.”

„A feleségem ijedezik, hogy a szerbek hazahozták a Miloševićet, mármint a halottat. »Jaj, majd meglátod, a radikálisok itt vérfürdőt rendeznek!« Dehogy csinálják. Spórolnak azok a golyóval, meg főleg a saját erejükkel, megvárják, amíg elpárolgunk. Hát mennyi van még? Ha nagyon optimista vagyok, van még húsz évünk, mert addigra az idősök kihalnak, fiatalok meg lassan alig lesznek, egy se, ha így megy tovább. Azért csak vannak kisgyerekek, na, van még akkor 40-50 év, minden évben 10 százalékkal kevesebb az óvodás gyerek, úgyhogy – mondom – én még optimista vagyok. Tíz év múlva töredék leszünk. Az itteni szerbek is fogynak, de ők kapják a háttérországból az utánpótlást így is. Mert mi már nem várhatunk ilyet, meg semmit se nagyon Magyarországtól. Mert mi tudtunk '41-ben haragudni az ejtőernyősökre, ezeknek hívtuk a Magyarországról ide költözőket. Pedagógusokat meg tisztviselőket kellett telepíteni, mert itt, Jugóban nem neveltek ki új magyar tanítóképzést. Jöttek Magyarországról, érted, kellett is, de már ilyenre remény nincs.

Nekünk csak a szórvány az utánpótlás, de ez is már a fogyás bizonyítéka. De ha nem gettósodunk, az unokáink már nem fognak magyarul beszélni. Ez a csapda, ez a tragédia, gondolj csak bele!”

Az idézett „tragédiát” egyik interjúrészletem a magyar nemzet teljes eltűnésének egyik tüneteként minősítette, ennek megfelelően a vajdasági magyarság sorsa rávilágít a nemzettel történő folyamatokra és azok magyarázatára is:

„Biztos ismered a Gion Nándort. Neki az egyik naplójában van leírva, hogy beszélt egy franciával. És hát fölött, ez a Trianon. És azt mondja: »Te Nándor, ha egy teret rosszul köveznek ki kockakövel, és az egyik kiáll, nem fogják az egészet fölszedni, hogy egy beilleszkedjen – azt mondja. – Addig tapossák a bakancsok, a lópatkók, a kocsikerek, míg betördelik, lekoptatják, és beilleszkedik a többi közé, és akkor rendben van minden.« Hát minket, ugye, mi vagyunk az a kiálló kockakő Európában, és mi vagyunk azok, akiket a bakancsok, a lópatkók, a kocsikerek koptatnak. És a végén tényleg nemzetállam leszünk. Most még jött egy ilyen csapás, érted, és az lesz, amit a Gionnak a francia ismerőse mondott, egyszerűen lekopunk. Hogy utána mi lesz, hogy átcsap-e, az már biztos, hogy már annyi szerb ment át, több tán, mint magyar Magyarországra, és ott vannak a kínaiak. Lassan felőrlik Magyarországot.”

Az eddig elmondottak arra mutatnak rá, hogy a tavalyi december 5-e hatásairól szóló tanulmányomban elemzett „déli végek” mint magára hagyott, de a magyarságért kiálló, „igazi”, „hiteles” nemzetrésztudata egy olyan reflexív stratégia kifejeződése, amelynek hangsúlyossá válása válaszként is értelmezhető a Magyarországgal való kapcsolatok december 5-én tetőződő negatív tapasztalataira. Az idézett interjúrészletek ugyanis rámutatnak, hogy a magyarországi események 2004. december 5-e után is alapjaiban határozzák meg a saját közösség sorsát.

Az elmúlt másfél évtized szerbiai eseményei, az elvándorlók tömege, az ország jelenlegi állapota ugyanis nem teszi lehetővé egy saját kisebbségi társadalom felépítésének, s ezzel együtt a magyarság megmaradásának, pozitív jövőképeinek kialakulását sem. Ebben a folyamatban a státustörvény és a millenniumi ünnepségek reménységet nyújtottak, de ahogy a címben is olvashatjuk, mindennek csupán visszatérni vágyott emléke él ma már.

*

A 2006. évi magyarországi választások után azonban egy váratlan esemény változást hozott a vajdasági magyarság életében. A kishegyesi Rúzsa Magdolna lett ugyanis az egyik magyarországi kereskedelmi csatorna népszerű tehetségkutató zenei műsorának, a *Megasztárnak* a győztese. Hónapokon keresztül, hétről hétre lehetett izgulni érte, és lassan a teljes vajdasági közvéleményt lekötötte – ahogy mindenki nevezte – Magdi szereplése. Azért is hangsúlyos mindennek az elemzése, mert a műsor azokat a fiatalokat is bevonta a következőkben elemzett kérdéskörök által tematizált diskurzusba, akikről a tanulmány előző részeiben mint a magyarság ügyei iránt közönyössé váló csoportról olvashattunk.

Rúza Magdi szereplésének fontosságát mutatja, hogy Zentán az évente megrendezésre kerülő, a Vajdaság többi településéről és magyarországi, elsősorban fiatal résztvevőkkel megtartott *Énekelt versek fesztiváljának* időpontját is áttették egy nappal későbbre, mivel a *Megasztár* döntője, amelyben Rúza Magdolna versenyzett az első díjért, éppen az előzetesen meghirdetett időpontra esett.

Rúza Magdolna szereplése és győzelme később is hatással volt beszélgetőtársaimra. Zentán néhány nap alatt „folklorizálódott” például az a történet, miszerint az egyik szerb lakos meghallva, ahogy Magdi a *Đurđevdan* éneklé, végig vigyázban állt. A *Đurđevdan* című dal ugyanis a szerbség egyik legkedveltebb éneke, s az, hogy Rúza Magdi ezt elénekelte, a vajdasági szerbséget is meghatotta. A vajdasági magyar médiumok is hangsúlyozták, hogy a szerbek közül sokan kezdték el nézni a magyarországi műsort, és sms-eket küldtek Magdira szavazva (Szerbhórvát 2006: 128). A *Đurđevdan* eléneklése ugyanakkor a vajdasági magyarok számára is fontos jelentőséggel bírt. Mint korábban is láthattuk, a délvidéki magyar identitás saját közösségét a magyar nemzeten belül azzal határolja el, teszi megkülönböztethetővé a többi nemzetrésztől, hogy rendelkezik azzal a „balkáni” mentalitással, amely a szerbséggel való együttélésből fakad. Azzal, hogy Rúza Magdolna felvállalta a szerb kultúra bemutatását is, a fenti mentalitás hiteles képviselőjévé vált, „igazi vajdaságiként” fogadták el.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a Vajdaságban igen erősek a lokális különbségek. Így Kishegyesről, a kishegyesi magyarokról is számos negatív sztereotípiát él más vajdasági magyar közösségek közvéleményében. Rúza Magdolna személye ezeken a határokon is átlépett, hiszen ott, Magyarországon a teljes nemzetrészt képviselte. Ugyanígy Magyarország felé is csökkentek a távolságok, hiszen sokan rácsodálkoztak arra, hogy – egyik beszélgetőtársam szavaival – „december 5-e után is rá szavaztak a legtöbben, ez csoda”. Persze a

keserőséget is felszínre hozta mindez: „Most legalább láthatják, hogy milyen emberekre mondtak nemet.” „Azt se tudták eddig, milyenek vagyunk, most már látják és elismerik, de ez már késő.”

Ezzel együtt Magdi személyéről egyöntetűen pozitívan, közvetítő szerepét hangsúlyozva szóltak. Ahogy egyikük fogalmazott: „Magdi a híd.” Ennek tartalmát másik beszélgetőtársam így értelmezte:

„Bonyolultak vagyunk mi itt a Délvidéken. Nem vagyunk szerbek, nem is leszünk, de elismerjük, és néha szeretjük is őket. Magyarok vagyunk, de mások, mint a többi magyar: déliek, balkániak. Ezért sokat kapunk is a szerbektől is, meg a magyaroktól is, de ettől nem fogunk változni, hanem dölyffel válaszolunk, hogy különbek vagyunk. De elég csak egy gesztus, egy pici jó, és rögtön magunkhoz öleljük őket, persze, főleg a magyarokat, de akár a szerbeket is, bár tőlük túl sok jó nem jött, de ahogy kinéz, már a magyaroktól sem. Na mindegy, Rúzsza Magdi egy csoda, aki ezt a jó szellemet ugrasztotta ki a palackból, hogy megvan itt a béke lehetősége minden irányban. A magyarok meg legalább láthatták, milyenek az igazi, balkáni csajok.”

A Rúzsza Magdolnáról szóló sajtókommentárok is a beszélgetőtársaim által elmondottakat fogalmazták meg. A következő cikkkrészlet, amelyet a vajdasági közélet korábbi tanulmányaimban is többször idézett legnépszerűbb véleményformálóinak egyike, Dudás Károly írt, úgy foglalja össze az eddig elemzetteket, hogy Magdi „közvetítő” szerepét nem csupán a vajdasági magyarságra, hanem az összes nemzetrészre vonatkoztatja. A fiatal énekesnő ennek értelmében „igazi”, „autentikus” képviselője a határon túli magyarságnak. Az elmondottak súlyát nyomatékosítja, hogy Dudás Károly mindez a 2006. május 31-én *Trianon évfordulója* felcímmel megjelent *Hét Nap vajdasági magyar hetilap* bevezető, *A haza a magasban működik. Trianon évfordulójára* című vezércikkében mondta el:

„Jelentem: Rózsza Magdolna, ez a törékeny kishegyesi lány »légi-esítette« a szigorú trianoni határokat. Átjárhatóvá tette őket. Amíg énekelt, egészen megfeledeztünk róla, hogy közénk feszülnek. Sikerült neki, ami 1920. június 4-e óta egyetlen magyar államférfinak, politikusnak sem. Pedig sokan megpróbálták: így is, úgy is. Mit mondjak: nem igazán ment. Mi, délvidéki magyarok azért tartunk most ott, ahol tartunk: önhibánkon kívül a mind magányosabbá váló Szerbia sötétzárkájában senyvedünk.

Rúzsza Magdinak most sikerült. Ha csak néhány hónapnyi, kurta időre is, határokon átívelő varázslatos hangjával megvalósította Illyés Gyula még 1938-ban versben felvázolt nemzetstratégiáját, a *haza a*

magasban soha el nem évülő gondolatát. [...] Amíg Magdi énekelt, újra együtt volt a nemzet. Együtt, mint már nagyon régen nem. Érkeztek a támogató sms-ek, telefonhívások, levelek, remegő biztatások a Délvidékről, a Muravidékről, a Drávaszögből, érkeztek Erdélyből, a Felvidékről, Kárpátaljáról, érkeztek a Nyugat-Európában élő magyaroktól, érkeztek még a tengerentúlról és az időnként mostohaként viselkedő anyaországból is. [...] Magdi éneklése megszabadított bennünket a gonosztól. Felszabadult a határokon túlra kényszerített magyarság. »Érünk mi annyit – mondogattuk itt is –, mint ezek itt körülöttünk, akik annyiszor megaláztak, semmibe vettek bennünket, érünk annyit, mint azok odaát, akik annyiszor kitagadtak, magunkra hagytak minket – talán még többet is.«

A Magyarország határain túlra kényszerítettek hosszú idő után ismét felemelhették a fejüket. Rúza Magdi látványos diadala visszaadta alaposan megtépázott önbecsülésünket. [...]

Jelentem: a haza a magasban »működik«. Jobban is tán, mint ez a másik haza (hazák?) itt lenn, a porban. Rúza Magdolna megjelenése és diadala erre is ráirányította a figyelmünket. S amíg az a haza ott fölött megvan, addig itt lenn is van remény...

Erre gondoljunk 2006. június 4-én, a trianoni tragédia évfordulóján.

S ne arra, hogy számunkra e gyásznapon minden elveszett."

A leírtak mellett azonban a verseny a Magyarországhoz fűződő negatív tapasztalatokat is tovább mélyítette. Egyik beszélgetőtársam így látta ezt:

„Az is jó példa azért, hogy lehet a versenyzőkre küldeni sms-t, de azt mindig elmondták – többször is – hogy az ajándékokat csak egy magyarországi nyerheti meg. Jellemző, a szavazatod kell, amúgy le vagy szarva.”

Rúza Magdolna szereplésének ez a kettőssége világlik ki az egyik újságcikkből, Laták István *Ebenguba* című írásából is, amely a vajdasági magyarok napilapjában, a *Magyar Szóban* jelent meg az énekesnő szerepléséről:

„Ez a 20 éves kishegyesi lány néhány másodperc alatt sok ezer emberben oldotta fel a december 5-i stresszt, s hiszem, nem csak én voltam úgy, hogy végre egymás felé kéne fordulni, nem egymás ellen. Ezt személy szerint nálam mindeddig sem magyarországi, sem pedig határon túli politikus magyar nem tudta elérni, arról nem is beszélve, hogy a famózus népszavazás hány lapáttal tett még rá.

[...] Azt viszont kikérem magamnak, amit a műsor honlapján az egyik balga néző jelentett ki: »Hiteltelen a műsor, mert megint a határon túli ócska népséget kell pátyolgatni...«

A cikk itt már egyértelműen megemlíti a „december 5-i stresszt” is, kifejtve, hogy Magdi „hiteles” és az összefogást megteremtő személye szemben áll az anyaországi és a határon túli politikai elit „széthúzó” tevékenységével. Az utóbbi aspektust beszélgetőtársaim is többször kiemelték:

„A Rúzsa Magdi többet tett itt értünk, mint az egész politikai brancs tizenöt éve.”

„Ez a Magdi összehozott végre mindenkit mindenkivel, mert őszinte és tiszta. Tanulhatnának tőle, de nem fognak, mert belőlük ez teljesen hiányzik.”

„El kéne zavarni az összes politikust, és a Magdit hívni helyettük, és ezt a magyarországiakra is értem.”

A negatív megjegyzések tehát egyik esetben sem kapcsolódtak Rúzsa Magdolna személyéhez. A leírtak azt is jelzik, hogy a vajdasági magyarság december 5-e után is a magyarországi eseményekhez és médiához köti magát a mindennapokban, de az országot egyértelműen egy „másik világnak” minősíti, ahol csupán egyénileg van esély a befogadottságra, közösségi szinten azonban – az összefogás reményének, szükségességének vágya mellett – a be nem fogadottság távolsága erősödik föl. Érzékletesen foglalja össze mindezt egyik interjúrészeletem:

„Ez a Magdi-sztori is egyértelmű. Nem kellettünk mint testvérek, akikért – ha minimálisat is –, de áldozatot kellett volna hozni. Bohóc-nak vagy művésznek vagy valami olyannak, ami náluk, bennük már rég nincs meg, mint a Magdiban például. Egyenként esetleg, ha valamiben nagyon jók vagyunk, akkor nagy kegyesen elfogadnak. Amúgy meg csak maradjunk magunknak, legyünk csak nyugodtan szerbek.”

Rúzsa Magdolna sikerei hétről hétre enyhítették a nemzeten belüli távolságokból fakadó sérelmeket, de eltörölni nem tudták azokat, felszínen tartva a negatív tapasztalatokat is. Hónapokkal később, az átélt események csitultával a versenyre emlékezve újra a borúlátó meglátások lettek hangsúlyosak:

„Igazából sovány vigasz, hogy egy kiváló lány érvényesül odaát. Normális esetben ez evidens lenne, nem? Mi meg odáig voltunk, ezt a természetes dolgot így felfújtuk.”

„Az ember, amibe lehet, kapaszkodik, de aztán belátja: hiába. Magdi majd jó gazdag lesz, meg is érdemli. Mi meg maradunk, ahol vagyunk, még egy darabig, aztán az se lesz.”

„Valahol szégyen, hogy így, ilyen kis dologtól is beizgultunk, de mi ilyenek vagyunk itt, délen. Ennyi is elég, hogy fellelkesüljünk, ilyen

a temperamentumunk, de sajnos, a másik véglet is igaz, hamar le is lohadunk, mint most.”

Az idézett interjúrésztetekben elmondottak tehát visszatérnek ahhoz a hangvételhez, amelyet a december 5-ét értékelő interjúkban is olvashattunk. Az utolsó interjúrésztetből azonban az is kiderül, hogy a népszavazás utáni helyzet és Rúzsza Magdolna sikerei átélésének felfokozott volta a „*saját déli mentalitásból*” is ered, amely mögött viszont ott áll a „*déli végek igazi-hiteles*” nemzettudatának elmélyülése is. A délvidéki magyar identitás felerősödése ezáltal határképződést erősít föl a magyarországiak irányában.

A Rúzsza Magdolnával kapcsolatosan leírtak, valamint az utolsó interjúrésztet is rámutat azonban arra, hogy ez a távolság elsősorban a magyarországi politikai tettek következménye, és hogy ennek az állapotnak a megváltozásához milyen kevés is elegendő lenne...

■ Összegezés

A 2006. évi március 15-éhez kapcsolódó események elemzésekor újra láthattuk, hogy konstruálódik évről évre a vajdasági magyarság identitása. A helyi és a központi ünnepek 1848–49-re emlékező mozzanatai az idén is az aktuális folyamatokra fogalmaztak meg követendő értékeket és stratégiákat március 15-e *szempontjából*. Ebben a kontextusban a tavalyi évhez hasonlóan ismét „’48 üzenete”, az összefogás értéke állt szemben a 2004. december 5-ei népszavazás értékelésével. A zentai rítusokkal és a mindennapokról szóló interjúelemzésekkel kapcsolatban azt is láthatjuk, hogy a 2005. évben tudatosuló és nyíltan felvállalt „*déli végek*” mint a magyarországgal ellentétes értékeket képviselő, „*hiteles*” nemzetrész identitása tovább mélyült a vajdasági magyarok körében. Ugyanakkor a bácskossuthfalvi rítusok elemzésénél láthattuk, hogy a tavalyi ünnepséghez képest kevésbé jelent meg december 5-e felemlítése és negatív hatásainak hangsúlyozása. Emellett az idén magyarországi vendégek is meghívást kaptak, és a templomban is magyarországi lelkes hirdette az ígét a megbocsátásról. A szónoklatok üzenetei, a december 5-ei dátumot megjelenítő nemzeti zászló központi, rituális elhelyezése, valamint a rendezvénnyel kapcsolatos interjúrésztetek azonban világossá tették, hogy még mindig december 5-e határozza meg a mindennapok identitásdiskurzusát, beépülve a mindennapi tudás evidenciarendszerébe.

December 5-e ezzel együtt jelentősen befolyásolja beszélgetőtársaim lelkivilágát, mivel – ahogy megfogalmazták – a kisebbségi lét folyamatos önreflexiói miatt nagyon fontos lenne egy olyan – legalább – szimbolikus háttér megléte, amely az amúgy is társadalmi krízisekkel, és a magyarság irányában folyamatosan átélt atrocitásokkal terhelt Szerbiában élő magyarok számára a biztonság érzetét nyújthatná.

December 5-e az ebben való reménykedést is derékba törte. Ezzel magyarázható az a fajta érzékenység, amely interjúrészteimben megfogalmazódott, és ezt fejezik ki azok a narratívák is, amelyek december 5-ét a megcsalt szerelmes vagy az elhagyott, kidobott gyermek csalódásához, fájdalomához hasonlítják:

„Olyan ez, mint egy szerelem, az ember kap egy nagy pofont, hogy megcsalták, és utána megpróbálja újrakezdeni vagy folytatni az életet. Eltelik egy év vagy másfél, megy tovább az élet, de már nem olyan semmi, mint régen, az a túske megmarad, és a seb mindig érzékeny lesz, és újra, még a kisebb jelekre is érzékeny marad.”

„Ami ezzel a népszavazással is megmutatkozott, hogy amennyire ez a magyarországi társadalom kimutatja, hogy mennyire nem érdekli őt a határon túli magyarság, mi annyira ragaszkodnánk hozzá. Te, ez olyan, mint mikor a kutya az egyik kölykét el akarja verni, de az csak menne oda, menne oda, bújna a többi közé. Hát ez van, vagy a tyúk, amikor elkezdi verni az egyik csirkéjét, mert az nem tudom én, tarka, de az is azért menne a többiekhez. Ebből is látod, olyanok lettünk, mint a kiveret gyerek, aki nem kellett az anyjának otthon. Ez természetes, hogy ez olyan seb, ami sose múlhat el, betokosodhat, enyhülhet kicsit, de el nem múlik soha teljesen.”

2004. december 5-e óta – mint olvashattuk – történtek ugyan bizonyos gesztusok, megbékítő lépések az anyaország felől, de ezek csupán alkalmi kezdeményezések voltak, ráadásul attól a „hiteles” csoporttól érkeztek, akiket korábban is a vajdasági magyarsággal együtt a nemzeten belüli közös kisebbséghez tartozónak ítélték meg a délvidéki magyarok (vö. Papp 2005: 306–307).

A 2006. évi magyarországi választási eredmények a távolság kiszélesedését, a sérelmek továbbélését jelentették, amelyek interjúim, de mindennapi beszélgetéseim „alaphangját” is mindmáig meghatározzák. Rúzsza Magdolna sikerei ideiglenesen javítottak ezen az atmoszférán, de néhány hónappal győzelme után a korábbi tónus vált újra hangsúlyossá. Ennek a tónusnak egyik összetevője a saját identitás délvidéki nemzetrészként való megfogalmazódása, és ennek további erősödése elsősorban a magyarországiaktól való különbözést

hangsúlyozza. S bár a magyarság délvidékiént való megélését tartja az „igazi”, „hiteles” magyarságtudat formájának – a többi határon túli nemzetrész és az igennel szavazó magyarországiak mellett –, mégis az a másik tónus kezd egyre hangsúlyosabbá válni, miszerint az anyaország árulása miatt, az ő támogatása nélkül legfeljebb néhány évtizeden belül el fog tűnni a magyarság a Vajdaságból.

Ebben a helyzetben ugyanakkor megerősödni látszanak az identitás „kézzelfogható” formái, amelyet egyik beszélgetőtársam így festett le:

„Ahogy beszűkül az életed, úgy lesz egyre fontosabb a szülőhelyed, a munkád, a családod, a gyerekeid. Lehet, hogy így kell lennie ahhoz, hogy aztán mint egy csoda mégis újjászülessünk, mert az energiáink nem csapódnak szét, mert nincs arra senkinek se szüksége, hanem azokba tudod ezt belevinni, amikbe egyébként is kapaszkodnod kéne, ami a kezéd ügyében van, amibe amúgy is kapaszkodsz.”

Kutatásaim során ez a „kapaszkodó” elsősorban Zenta városát jelentette. Beszélgetőtársaim ugyanis Zentát a délvidéki magyarság – egyik beszélgetőtársam szavaival – „kimagaslóan hiteles helyének” minősítették. Egyik interjúrészletem szemléletesen mutatja be ezt az értékelést:

„Vannak olyanok is, akik csak eljártsszák, hogy magyarok. Hogy amit a látszat mutat, csak az a fontos, belül meg üresség van. A zentaiak mások. A topolyaiak műsorát is láttad, amilyen vastaps volt itt, Zentán, az biztos, hogy nem csak úgy, nem látszat volt.”

Az interjúrészletben idézett hitelességet Zenta város presztízisének utóbbi évekbeli megnövekedése is erősíti (vö. Papp 2005: 299), ahogy azt – mint láthattuk – a topolyai néptáncsoport tagjai is kiemelték a zentai ünnepség alkalmával. A topolyaiaknak járó vastaps „nem véletlen” voltával is azt kívánta érzékeltetni beszélgetőtársam, hogy Zenta teljességgel érti és felvállalja azt az identitásstratégiát, amit a topolyaiak műsora kommunikált március 15-e alkalmából. Ez a tevékenység pedig egy olyan közösen birtokolt jel- és jelentésrendszer alapján áll, amelyet egyik zentai beszélgetőtársam „az egymásra utaltságot kifejező tettnek” értékelt, „az elfogyás ellen itt, a bezártságban”.

A „bezártságot”, „elhagyatottságot” okozó december 5-ei népszavazás (amely a topolyai előadók egyikének szavaival „kettős Trianont” jelent) traumájával szemben tehát tovább mélyült a kis közösségek összefogásának igénye. A „déli végek” közös nemzetrész tudatának megerősödése ezáltal a lokalitások kultúráinak szorosabb összefogására is készíti a településeket. A közös délvidéki magyar kultúra

felmutatása, a különböző vajdasági folklórmotívumok közös nevezőre hozása tudatos célja volt ezért a topolyaiak március 15-éhez kapcsolódó zentai fellépésének. Ez egészül ki továbbá a horvátországi, a szlavóniai magyar dalok bemutatásával, amely a teljes délvidéki, volt jugoszláviai magyarsággal való összekapcsolódást fejezte ki. Ezt az összefogást sürgették a rituális mozzanatok, szónoklatok, és ez volt az egyik leghangsúlyozottabb pozitívuma Rúzs Magdolna sikerének is.

A közös politikai-közéleti összefogás azonban még várat magára a Délvidéken, ahogy azt több interjúrészlet is elmarasztalóan ecsegteli. Ehhez járul hozzá az egység hiánya a nemzeti érdekképviselő mentén, ami mára már identitásbeli és ezzel együtt megfogalmazott és átélt kulturális törésvonalakhoz is vezetett a magyarországiak és a délvidékiek között. A délvidéki magyarság ennek tükrében saját lét-helyzetét „*kettős kisebbségi sorsként*” definiálja, amely helyzet tartós fennmaradása kikerülhetetlenül a „*teljes elfogyáshoz*” vezet.

Az idézett interjúrészletek azonban arra is rávilágítanak, hogy ez a helyzetértékelés könnyen megváltozhat egy esetleges magyarországi nemzetpolitikai fordulat folytán, hiszen a közös nemzethez való tartozás átélésének vágya folyamatosan visszatért beszélgetéseim során, ahogyan egyik korábban idézett beszélgetőtársam megfogalmazta: „*Az a millenniumi lelkület kéne vissza.*”

- A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, 1997. MTA Politikai Tudományok Intézete – Etnoregionális Kutatóközpont.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999. Atlantisz Könyvkiadó.
- Bárdi Nándor: Stratégiai törésvonalak a budapesti magyarságpolitikában. In Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea szerk.: *Nemzetfelfogások. Kisebbség-többség*. Budapest, 2005. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 123–143.
- Barna Gábor: *Búcsújárók. Kölesönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*. Budapest, 2001. Lucidus /Kisebbségkutatás Könyvek/.
- Barna Gábor: Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmat János szerk.: *Közelítések az időhöz*. Budapest, 2002. Néprajzi Múzeum.
- Barth, Friedrich 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1. 3–26.
- Bausinger, Hermann: Identität. In Bausinger, Hermann szerk.: *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt, 1978, 204–263.
- Boglár Lajos: *Vallás és antropológia*. Budapest, 1995. Szimbiózis.
- Boglár Lajos: Relatív viszonyaim (öninterjú). *Lettre*, 2001 nyár, 1–2.
- Csepeli György: *Csoporttudat-nemzettudat*. Budapest, 1987. Magvető.
- Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 2001. Osiris.
- Dolinszky Árpád: Evangéliumi üzenet. In Keszthelyi Gyula szerk.: *Egyház és magyarság. Hét egyház és felekezet határon túli és hazai lelképásztornak, világi előjáróinak tanácskozása. 2000. január 27–28.* Budapest, 2000. Custos Kiadó, 171–173.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 1994. Századvég.
- Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, 1999. Osiris.
- Hajnal Virág: „Mint leveleket a vihar”. Egy kétnyelvű vajdasági falu. In Bakó Boglárka szerk.: *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest, 2003. MTA Társadalomkutató Központ, 283–321.
- Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit szerk.: *Multikulturalizmus*. Budapest, 1997. Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Hoppál Mihály: *Folklor és hagyomány*. Budapest, 2004. Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet.
- Kashuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, 2004. Csokonai Kiadó.
- Kósa László: Nemzet. In Ortutay Gyula szerk.: *Magyar néprajzi lexikon*. III. kötet. K–Né. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 706.
- Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó.

- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia I–II.* Budapest, 2001, Osiris.
- Ljubičić-Mičko, Dragoljub: *Nacionalni park Srbija.* Beograd, 2002, Kreativni centar.
- Mirnic Károly: A magyarok aránya községek és települések szerint. In Gábrityné Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa szerk.: *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások.* Szabadka, 2003, Magyarországtudató Tudományos Társaság, 338–358.
- Molnár Gusztáv: A „nemzet” és az „ország”. In Sebestyén Imre szerk.: *Sorskérdéseink.* Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatában megjelent írásokból 2001–2002. Újvidék, 2003, Magyar Szó, 212–217.
- Papp Richárd: Rítus és nemzet. *Létünk*, 1–2. (2002) sz. 37–51.
- Papp Richárd: Balkán és nemzet. A vajdasági magyarok „mentalitásáról”. *Pro Minoritate*, 3. (2003) sz. 37–66.
- Papp Richárd: „Mindennapi kenyerünk”. A Millennium és a „megszentelt hagyományok” jelentései Zentán. In Kozma István – Papp Richárd szerk.: *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében.* Budapest, 2003, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 280–296.
- Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései.* Budapest, 2003, Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Papp Richárd: „Visszatér még a fény.” *Pro Minoritate*, 3–4. (2004) sz. 86–122.
- Papp Richárd: Reformátusság és kisebbség a Délvidéken. *Protestáns Szemle*, 1. (2004) sz. 18–40.
- Papp Richárd: A „déli végek” népe. Nemzettudat és többes kötődések a Vajdaságban élő magyarok körében december 5-e tükrében. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk.: *Etnikai identitás, politikai lojalitás.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó. 296–317.
- Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.* Budapest, 2000, L'Harmattan.
- Szarka László: *A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében.* 2004, forrás: www.korunk.org.
- Szerbhorváth György: Magdi, a népmesei hős. *Híd*, 6–7. (2006) sz. 127–131.
- Ujváry Zoltán: Identitás és etnikum. In Eperjessy Ernő – Krupa András – Ujváry Zoltán szerk.: *Nemzetiség-identitás.* Békéscsaba–Debrecen, 1991, Ethnica.

A *Délvidék / Vajdaság – Társadalomtudományi tanulmányok* című kötet tanulmányai a tudományos kérdéskörök és elemzések mellett a szerzőjük által művelt tudományág vajdasági helyzetét is bemutatják, továbbá arról is szólnak, hogyan, milyen módszerekkel, értelmezési lehetőségekkel és eredményekkel járul hozzá egy-egy tudományos diszciplína a vajdasági magyarság életének mélyebb megértéséhez, illetve milyen új meglátások, utak, célok felé lehet irányítani ezeket a kutatásokat. A társadalomtudományok ugyanis elhanyagolhatatlan láncszemek a mindennapok világa és az ettől általában elidegenedő politikai döntéshozók között. Nemzetpolitikánk aktuális helyzetét figyelve épp ezért mind égetőbbnek látszik a szükség a nemzetrészek közötti egymást értő diskurzusra. A társadalomtudományi értelmezések ugyanis a megértéshez és az ezen alapuló nemzetpolitikai stratégiák kidolgozásához és alkalmazásához segíthetnek hozzá bennünket.

A kötet szerkesztési elve a sokszínűség tudatos felvállalása így nyitva utat az interdiszciplináris törekvéseknek, valamint azok további kibontakozásának. A sokszínűség ellenére azonban vannak benne vissza-visszatérő közös motívumok is. Az egyik ilyen a vajdasági magyarság másságának jellemzése mind a többségi nemzet, mind az egyetemes magyarság szempontjából.

Ennek megjelenése hozzájárul a regionális magyar világok és egyben a nemzeti kultúránkban általánosnak, egyértelműnek

tekintett fogalmak, léthelyzetek, folyamatok árnyaltabb, értőbb, valóságosabb értelmezéséhez is, ami alapja lehet az aktuális nemzeti sorskérdések megfogalmazásának és a nemzetpolitikai stratégiák kidolgozásának is.

Emellett a kiadvány természetesen nem mulaszthatja el a történeti és a jelenkori összefüggések regionális és európai összetevőinek, valamint az interetnikus folyamatoknak, konfliktusoknak, politikai-gazdasági kontextusoknak a kutatását sem. A tágabb összefüggések elemzésével párhuzamosan, illetve ezeken belül igyekszik megtalálni a vajdasági társadalomtudományi kutatások és ezek eredményeinek helyét a szerbiai, az egyetemes magyar és az európai kutatások világában egyaránt.

A politikai-társadalmi változások elmúlt több mint másfél évtizedében sok minden megváltozott az identitás, a történelmi tudat és a tudományos intézményhálózat, a kutatói apparátus terén is. A megszűnő intézmények és az átformálódó társadalomtudományi hálózatképződés folyamatában is azonban fontos maradt, hogy a délvidéki magyar társadalomtudományi élet közösségépítő és megtartó jelentőségét megőrizze. Ezért fontos számba venni és megvitatni tudományos, intézményi és társadalmi kérdéseinket, amelyek kizárólag a mély, valóságos megértés és értelmezés talaján állhatnak azzal a szándékkal, hogy az itt élő magyarság jövőképe alakításához felelősséggel hozzájárulhassanak.

■ ■ ■ REZIME ■

Pored striktno naučnih evaluacija i analiza, studije sadržane u knjizi *Delvidek/Vojvodina – društvena istraživanja* predočavaju i posredstvom njihovih autora obrađeno stanje njima referentnih naučnih disciplina u Vojvodini, te nadalje govore i o tome kako i kojim metodama, evaluacionim potencijalima i rezultatima pojedine naučne discipline doprinose dubljem razumevanju života vojvođanskog Mađarstva, odnosno prema kojim je to raznorodnim uvidima, putevima i ciljevima moguće direkcionirati ova istraživanja. Društvene nauke, naime, čine one nezanemarive karike u lancu sveta svakodnevice i od njega generalno uzev otuđenih nosilaca političkih odluka. Motreći aktuelno stanje naše nacionalne politike upravo se zato čini gorućom potreba za uzajamno pozitivno perceptivnim intranacionalnim diskursom. Sociološke interpretacije nas mogu, naime, pomoći u našoj spoznaji i na njoj baziranoj elaboraciji i primeni nacionalno-političkih strategija.

Uređivački koncept ovog toma oličen je u znalačkoj redempciji i multikoloritetu, otvarajući time put interdisciplinarnim nastojanjima, odnosno daljim razvićima istih. No uprkos multikoloritetu u njemu postoje i rekurentni, zajednički motivi. Takav jedan motiv predstavlja i deskripcija alijeniranosti mađarske nacionalne zajednice u Vojvodini, kako sa stanovišta većinske nacije, tako i iz perspektive sveopšteg Mađarstva.

Pojava ovog toma predstavlja i osobeni doprinos divergentnijoj, shvatljivijoj i reali-

stičnijoj interpretaciji regionalnih mađarskih svetova i u nacionalnoj nam kulturi uobičajenih, jednoznačnim smatranih pojmova, egzistencijalnih stanja i procesa, što može predstavljati osnovu za formulisanje aktuelnih nacionalnih pitanja od sudbinskog značaja, te za izradu nacionalno-političkih strategija.

Pored toga ova publikacija, naravno, ne propušta ni istraživanje istorijskih i kontemporarnih uzajamnih veza između regionalnih i evropskih komponenti, odnosno interesničkih procesa, konflikata i ekonomsko-političkih kontekstualnosti. Paralelno sa analizom širih uzajamnih veza, odnosno unutar njih samih, ova knjiga nastoji da u podjednako meri iznađe mesto vojvođanskim sociološkim istraživanjima i njihovim rezultatima u svetu srpskih, mađarskih i evropskih studija.

U društveno-političkim promenama koje su se zbile u proteklih više no deceniju i po, mnogo se toga izmenilo na planu identiteta, istorijske spoznaje, mreže naučnih institucija, a i na planu istraživačkog aparata. No u procesu institucionalne terminacije i transformacije društveno – naučnih mreža i nadalje je, međutim, ostalo bitno da vojvođanski mađarski sociološki život očuva svoj socioedifikatorni i prezervacioni značaj. Stoga je važno evidentirati i prodiskutovati ona naša naučna, institucionalna i društvena pitanja koja mogu opstojati isključivo na duboko fundiranom tlu istinskog razumevanja i eksplikacije, a sa željom da odgovorno doprinesu formiranju budućnosti ovde živućeg Mađarstva.

Prevod: Predrag Popović

The volume *Vojvodina – Studies in Social Sciences*, besides presenting scientific issues and analyses and showing the present state of the scientific field in Vojvodina that the author practices, deals with the methodology, interpretation possibilities and results of various scientific disciplines that give us a better understanding of Vojvodina Hungarians. It also discusses new perspectives, directions that these disciplines could take and goals they could set. Social sciences are namely crucial links between the everyday world and the usually alienated political decision-makers. Observing the present state of our national policy it seems that an understanding discourse among the sections of the nation living in various regions is becoming more and more urgent. Since social sciences and their interpretations enhance understanding and help the elaboration and implementation of national policy strategies based on them.

The editing principle of the volume was a deliberate variety that fosters interdisciplinary efforts and their further evolvement. Despite its variety, it has recurrent common motives too. One of them is the description of the difference between Vojvodina Hungarians and the ethnic majority in Serbia on one hand, and universal Hungarian culture on the other hand.

This contributes to a multilayered, more understanding and realistic interpretation of otherwise ordinary and clean-cut concepts, situations, processes in both Hungarian regions and our national culture in general, which could provide a basis for the formulation of current topics of crucial importance and the elaboration of national policy strategies.

Besides that the publication explores historical and present relations of regional and European factors and interethnic processes, conflicts, political-economic contexts. With an analysis along and within broader perspectives, it also ventures to place social scientific researches in Vojvodina and their results in the realm of Serbian, Hungarian and European research.

In the past fifteen years of political and social changes a lot has changed regarding national identity, historical awareness, network of scientific institutions, scientific research apparatus. Some institutions are ceasing to exist and the social scientific network is being reshaped, still it is important to keep the society building and maintaining feature of social sciences of Vojvodina Hungarians. Hence it is crucial to examine and discuss our scientific, institutional and social matters, which can serve the future of local Hungarians exclusively by a thorough, realistic understanding and interpretation.

Translated by: Szálas Tímea

Gábrityné Molnár Irén politológus, egyetemi rendes tanár
Hajnal Virág kulturális antropológus, magyartanár
Hódi Éva Tünde orvos, pszichiáter
Hódi Sándor pszichológus, társadalomkutató, közíró
Hózsa Éva irodalomtörténész, egyetemi rendkívüli tanár
Káich Katalin művelődéstörténész, egyetemi rendes tanár
Lennert Géza fotóművész
Németh Ferenc művelődéstörténész
Ózer Ágnes történész, muzeológus
Papp Árpád néprajzkutató, kulturális antropológus
Papp György nyelvész, egyetemi rendes tanár
Papp Richárd kulturális antropológus, néprajzkutató
Pejin Attila történész, muzeológus

■ ■ ■ TARTALOM ■

■ Előszó ■	7 ■
■ ■ ■ Ózer Ágnes ■ Történelmi tudatunkról ■	14 ■
■ ■ ■ Káich Katalin ■ Művelődéstörténet – Eredmények és a XXI. századi kihívások ■	28 ■
■ ■ ■ Németh Ferenc ■ A helyismereti kutatások jelene, problémaköre és távlatai a Vajdaságban ■	44 ■
■ ■ ■ Pejín Attila ■ Magyar helytörténetírás a Vajdaságban ■	52 ■
■ ■ ■ Papp György ■ A vajdasági frazeológiai korpusz szerkezeti, adattári vonatkozásai ■	70 ■
■ ■ ■ Hózsá Éva ■ A perem „szorításában” ■	112 ■
■ ■ ■ Gábrityné Molnár Irén ■ Kisebbség- és oktatáskutatások a Vajdaságban, az MTT 15 éves tevékenységében ■	122 ■
■ ■ ■ Papp Árpád ■ A néprajzi kartográfia módszerének alkalmazhatósága és a módszer alkalmazásának távlatai a vajdasági történeti-társadalmi kutatások egyes témái kapcsán ■	152 ■
■ ■ ■ Hódi Éva Tünde ■ Egészségügyi paradigmaváltás Szerbiában ■	172 ■
■ ■ ■ Hódi Sándor ■ Töprengés a pszichológia elméleti és gyakorlati kérdéseiről ■	190 ■
■ ■ ■ Hajnal Virág ■ A dobradói beszélőközösség ■	206 ■
■ ■ ■ Papp Richárd ■ A délvidéki magyarok nemzettudatának aktuális állapota kulturális antropológiai szemmel ■	238 ■
■ Összefoglaló ■	290 ■
■ Rezime ■	291 ■
■ Summary ■	292 ■
■ A kötet szerzői ■	293 ■

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta, 2007

Felelős kiadó és szerkesztő: Hajnal Jenő
Szerkesztő: Papp Richárd
Recenzens: Katona Edit
Olvasószerkesztő: Szloboda János
Korrekter: Kaszás Angéla
Műszaki szerkesztő: Beszédes István
Lennert Géza fotóival
Készült az újvidéki Verzál Nyomdában
500 példányban

ISBN 978-86-86469-03-8

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Szerb Matica Könyvtára, Újvidék

308(=511.141)(497.113)(082)

DÉLVIDÉK/VAJDASÁG : társadalomtudományi tanulmányok / [szerkesztő Papp Richárd ; Lennert Géza fotóival]. – Zenta : Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2007 (Újvidék : Verzál). – 293 str. : fotogr. ; 22 cm

A kötet szerzői: str. 298. – Tíráz: 500. – Str. 7–11: Előszó / a szerkesztő. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz većinu radova. – Rezime ; Summary.

ISBN 978-86-86469-03-8

a) Mađari – Vojvodina – Zbornici

ISBN 978-86-86469-03-8

9 788686 469038